તાજ્ઉલમઆસિર[1] નામની એક તારીખી કિતાબ લખી હતી, તેથી પાડિત્યમયો આડબર છોડી માત્ર અમન મતલબ અદા કરવાનુ મને મુનાસિબ લાગ્યુ. પરતુ ગઈ સાલ સુધી બીજી અગત્યની કિતાબો 'તારીખે હિન્દ', 'તારીખે સિન્ધ', 'તારીખે આલે સુબુક્તગીન' (મહમૂદ ગઝની), 'તારીખે બોહરા', 'તોહફ્તુન મજાલિસ યા શેખ અહમદ ખટ્ટુ' (સરખેજ, અમદાવાદ)ના વચનો, હઝરત પીર મોહમ્મદશાહ (અમદાવાદ)નું જીવન વૃત્તાત વગેરેમા રોકાઈ જવાથી તે તરફ લક્ષ્ય આપી શક્યો નહિ આ આ કુરસદ મળવાથી તેને પૂરી કરવાનો ખ્યાલ મને આવ્યો ખુદાનો આભાર માનું છુ કે તરજૂમા સાથે જરૂરી હાસિયો લખી વાચકોના હાથમા આ કલગી અર્પણ કરવાનો આનદ હું હાસલ કરી રહ્યો છુ

આ કિતાબનું સંશોધન તથા તેની વધારે માહિતીના ખ્યાલથી બીજા કિતાબખાનાઓમા તેની હસ્તલિખિત નકલોની તલાશ મે ચોક્કસ ચાલુ રાખી, જેમકે, (૧) બર્લિન, (૨) રોમ, (૩) હાલે, (૪) જામે મસ્જિદ મુબઈ, (૫) મુબઈ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી, (૬) વડોદરા, (૭) અલીગઢ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી, (૮) નવાબ ઇસ્માઇલખાન, (૯) હબીબગઝ, (૧૦) રામપુર, (૧૧) લખનૌ યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી, (૧૨) ફિરગીમહેલ, (૧૩) નદવા, (૧૪) રાજા સલીમપુર લખનૌ, (૧૫) કુતુબખાનએ ખુદા બખ્શ પટણા, અને કલકત્તાની તમામ લાયબ્રેરી, પણ તે જોવામા ન આવી

અલબત્ત બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની ફેહરિસ્તના પહેલા ભાગના પૃ ૨૮૭ ઉપર એક કિતાબનું સૂચન છે જેનુ નામ તેમા નથી કુલ બાવન પાના અને દરેક ઉપર પદર લીટીઓ છે આ કિતાબ વડોદરામા હિ સ ૧૨૨૩ (ઈ સ ૧૮૦૮)મા લખવામા આવી હતી ર અવલોકન કેહળની આ કિતાબ અસલ ફારસી જબાનમા મધ્યમ

૧ આ હસ્તલિખિત કિતાબ અદાલતે દીવાની હૈદરાબાદ (દખ્ખણ)ની લાયબ્રેરીમા મોજૂદ છે

૨ જૂનાગઢના મારા દોસ્ત અહમદમિયા અખ્તરનો હુ ઋણી છુ કારણ કે તેમણે મારી આ તપાસમાં મને સપૂર્ણ સહાય આપી હતી

કદના કાગળ ઉપર નસીલીક્ ખતમાં લખવામાં આવેલી છે, અને તેમાં કુલ પચાસ પાનાં છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૭, વિક્રમ સંવત ૧૮૬૪, અને હિ. સ. ૧૨૨૨ના ઝુલ્કાદા માસની ૯ મી તારીખે 'સારા મહેતા'ની કલમથી અમદાવાદમાં આ કિતાબ લખવામાં આવી હતી. નકલ કરનારનું અસલ નામ સારાભાઈ મહેતા હશે. 'મહેતા' ગુજરાતના નાગર અને વાણિયાની અટક હોય છે. ગુજરાતના નાગરોનો ફારસી જબાનનો અભ્યાસ વધુ પ્રમાણમાં હતો. વળી તેઓ વિદ્વાન પણ હતા, તેથી તર્કશક્તિથી સાબિત કરી શકાય છે કે નકલ કરનાર નાગર હશે.

કહેવાની મતલબ એ કે આ હસ્તલિખિત નકલ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની નકલ કરતાં એક સાલ અગાઉ લખાઈ હતી. મજકૂર નકલમાં કિતાબનું નામ નથી. ફેહરિસ્ત લખનારે તર્કશક્તિથી કિતાબનું નામ 'મુઝફ્ફરશાહી' લખ્યું છે, પરંતુ આ નકલના અંતમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—

"મુઝફ્ફરશાહી ખતમ થઈ."

આ પુસ્તક પરિપૂર્ણ છે. તેની શરૂઆત આ શેરથી થાય છે:

"ન શુદ ખાર ઊ નિઝદે મરદુમ અઝીઝ,
અઝીઝશ ન શુદ દર જહાંન ખાર નીઝ."

અને નીચે પ્રમાણે તેને ખતમ કરવામાં આવી છે:

"સિપેહરશ બફરમાન જહાનશ બકામ,
દુઆ કર્દે ઓ ઈન્સો જાન વસ્ સલામ."

અફસોસ છે કે બંને નકલોમાં આ ગ્રંથના ગ્રંથકારનું નામ મળી આવતું નથી. 'ઝફરૂલવાલેહ બે મુઝફ્ફરે વા અલેહ,' જે અરબી જબાનમાં ગુજરાતનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ છે, તેની મોજૂદ નકલોમાં પણ કોઈ જગ્યાએ આ કિતાબ વિશે કંઈ સૂચન નથી. પહેલા ભાગની શરૂઆતનાં પાનાંમાં એ વિશે કંઈ લખેલું હોય એ સંભવિત છે. ગ્રંથકારના હસ્તથી લખેલ જે નકલ હાથ લાગી છે તેમાં શરૂઆતમાં પાનાં નથી. તેથી તેને હતી તે હાલતમાં છપાવવામાં

મુલ્લાની સાહેબ પણ એક જગ્યાએ કહે છે કે —

"બદાન સાન લશ્કર આમદ ગિર્દ અરબૂદ
કે કોહ ગ દશ્ત કર્દી, દશ્ત ગ કોહ,
ઝમીન અઝ ના'લે અસ્પાન બસ કે શુદ ખાક,
પુર અઝ મહ ખાક શુદ મહ શુદ પુર અઝ ખાક."

(અર્થાત્, આ ટોળામાં ગોળ લશ્કર એવી રીતે આવ્યું કે તેણે પહાડને સપાટ અને સપાટ ભાગને પહાડ બનાવ્યો.

ઘોડાની નાળથી જમીન ઉપર એટલી બધી ખાક થઈ ગઈ કે ખાક ચંદ્રથી ભરાઈ ગઈ અને ચંદ્ર ખાકથી ભરાઈ ગયો)

આ કિતાબ (મુઝફ્ફરશાહી)ના દસ બાબ છે અને ગ્રંથકારે હરેક બાબનું નામ 'ગુફ્તાર' ગણ્યુ છે.

(૧) પહેલી ગુફ્તાર—શાદિયાબાદ, માળવાનું પાયતખ્ત (મન્ડુ) તરફ રવાનગી
(૨) ગુજરાતની સરહદ ઉપર મહમૂદ ખલ્જી સાથે મુલાકાત.
(૩) ધારને રસ્તે થઈ કિલ્લા તરફ કૂચ
(૪) દુશ્મનોની સલામતીની ભાંજઘડ.
(૫) કિલ્લા ઉપર ફતેહ
(૬) મહમૂદ ખલ્જીને કિલ્લાની બક્ષિસ.
(૭) મેદનીરાયની પીઠ પકડી.
(૮) શાદિયાબાદમા મહમૂદ ખલ્જીની દાવત
(૯) શાદિયાબાદ તરફ મુઝફ્ફરની રવાનગી
(૧૦) મોહમ્મદાબાદ (ચાંપાનેર) તરફ બાદશાહનુ પાછા જવુ

આ કિતાબ બહુ જ ટૂંકાણમા છે. એમા માળવાની લડાઈ સિવાય કશુ બીજુ નથી એમ છતા ઐતિહાસિક દષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે કેટલીક બાબતો એમા એવી છે જે બીજી તારીખોમાં મળતી નથી તેમાની કેટલીક હકીકતો વાચકો માટે નીચે પ્રમાણે ટાંકુ છુ.

(૧) મુઝફ્ફરશાહ જ્યારે માળવા તરફ રવાના થાય છે ત્યારે તેની ફોજ કેટલી હતી એ વિશે કોઈ ઇતિહાસકારે કંઈ ઉલ્લેખ

કર્યો નથી, પણ 'મુઝફ્ફરશાહી'માંથી માલૂમ પડે છે કે તે વખતે સવારોની સંખ્યા ત્રણ લાખ જેટલી હતી. અને એ વાત તો દેખીતી છે કે પાયદળ ફોજ આનાથી વધારે હશે. પરંતુ એ જાણવું જરૂરી છે કે તેમા મોટી સંખ્યા ' મોજાહિદીન (ધર્મ માટે લડનારા) વૉલંટિયરોની હતી.

(૨) વળી એમાથી એમ પણ માલૂમ પડે છે કે આ જમાનામા પણ ગદાનો ઉપયોગ થતો હશે, અને તેને લડાયક હથિયારોમા ગણવામાં આવતી હતી. પાદશાહ ખાસ કરીને તે રાખતો હતો

(૩) કિતાબના શરૂઆતના હિસ્સામા ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે કે પાદશાહે કુરાનની ફાલ લઈ કુરાન ખતમ કરાવ્યુ હતુ આથી એવો પત્તો મળે છે કે કુરાનની ફાલ લેવાનો રિવાજ ગુજરાતમાં અસલના જમાનામા હતો. તુર્કસ્તાન અને ઇરાન વગેરે દેશોની જેમ અહીં પણ કુરાને શરીફ તમામ પઢવાથી મકસદની કામિયાબી માટે સલામતી સમજવામા આવતી હતી

(૪) એ પણ માલૂમ પડે છે કે શાહઝાદા બહાદુરશાહ અને શાહઝાદા લતીફખાન એ બનેએ આ જગમા ભાગ લીધો હતો. અને ઘણુ કરીને આ તજરિબાને લઈ ને જ બહાદુરશાહે તેના વખત મા માળવા ફતેહ કરતી વખતે પૂરો ફાયદો ઉઠાવ્યો હતો

(૫) આ જ કિતાબમાથી એમ પણ માલૂમ પડે છે કે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનો વડો પુત્ર સિકદર હતો માળવાના હુમલા વખતે તેને રાજ્યવારસ તરીકે મુકરર કરવામા આવ્યો હતો બીજી કિતાબો આ બાબત માટે કઈ કહેતી નથી જે લોકોએ તેને સૌથી નાનો પુત્ર લખ્યો છે, તેનો રદિયો પણ એમા મળી જાય છે, કારણ કે મુઝફ્ફરશાહીનો ગ્રથકાર પ્રત્યક્ષ સાક્ષી હતો

(૬) આપ લોકોમાથી થોડા જ એવા હશે કે જેમને એવી માહિતી હશે કે હિંદુસ્તાનમા જગ ખેલવા માટે સારા ઘોડા નહિ હતા અને આ માટે હમેશા બહારથી ઘોડા આવતા હતા, જેમકે, સુલેમાન બસરીએ હિ સ ૨૩૭ (ઈ સ ૮૫૧) એ લખ્યુ છે કે જાનવરો મા ઘોડા બહુ જ કમ છે. (પૃ ૫૭, પૅરિસ)

(૧૧) આ પુસ્તક વાચવાથી વાચકોને એક વિચિત્ર વાત નજરે પડશે કે ઘણુ કરીને ગુજરાતી પાદશાહોમા સુલ્તાન મુઝફ્ફર પહેલો અને આખરી હતો તેણે દુશ્મનો ઉપર ફતેહમન્દ થયા બાદ તેમના માથાઓનો 'કિલ્યએ મિનાર' (માથાનો મિનારો) બનાવ્યો હતો મારો આ અજાયબીભરેલી વાત કહેવાનો સબબ એ કે અરબસ્તાન, ઇરાન, ઇરાક, કાબૂલ, અને હિંદુસ્તાનમા 'કિલ્લએ મિનાર' બનાવવાનો બિલકુલ રિવાજ ન હતો અલબત્ત, એ રિવાજ તાર્તાર અને મોગલોમા સાધારણ હતો આ જમાનામા મોગલો કાબૂલ સુધી આવી પહોચ્યા હતા બહુધા એમની નિસબતમાં મુઝફ્ફરશાહે આ વાત સાભળ્યા બાદ તેનો અમલ કર્યો હશે

(૧૨) આ કિતાબના અભ્યાસ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે વખતે સુલ્તાન મહમૂદ ખલજીના કબજામા માળવાનો જેટલો મુલક હતો તેટલાની આમદાની પાચ કરોડ (ટન્કા) જેટલી હતી આ બાબતમા બીજી તારીખો કઈ પણ કહેતી નથી આ એક અગત્યની બાબત હોવા છતા પણ બીજા ઇતિહાસકારોએ તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યુ નથી

(૧૩) દુનિયાના દરેક મુલકનો દસ્તૂર છે કે ખુદ મુલકનો પાદશાહ કે કોઈ બીજા મુલકનો પાદશાહ મહેમાન તરીકે કોઈ જગ્યાએ જાય છે, ત્યારે ત્યાનો હાકેમ તેમને ખુશ કરવા માટે શહેરને શણગારે છે આ જુદીજુદી રીતે બની શકે છે તેમા વધારે મશહૂર 'આયના બન્દી' છે ત્યારપછી નખ્લબન્દી—એટલે કે મીણના ઝાડોમા ભિન્નભિન્ન જાતના રગોવાળા ફૂલ, ફળ તથા પાદડા બનાવી વસંત ઋતુનો મહિમા ખડો કરવામા આવે છે તે છે પરતુ એક ત્રીજી વસ્તુ જે એનાથી વધારે પાયદાર અને ખુશનુમા હતી તે રેશમની જાત હતી રેશમના તરેહતરેહના કપડા અને દોરાઓમાથી ઝાડ, ફૂલ, ફળ, પાદડા વગેરે બનાવી બાગમાનો તેમ જ બહારનો એવો અજાયબ દેખાવ પેદા કરવામાં આવતો હતો કે કેટલીક વખત તો સિવાને મનુષ્યો પણ હેરતમન્દ થઈ જતા હતા અને તેમને તે કુદરતી હોય એવો જ ખ્યાલ આવતો હતો આ રિવાજ જહાગીર બાદશાહ (અવસાન

હિ સ. ૧૦૩૭, ઈ. સ ૧૬૨૭) ના વખત સુધી ગુજરાતમા જારી હતો, કેમકે જ્યારે તે ગુજરાતમા આવ્યો ત્યારે અબ્દુરરહીમ ખાનખાનાનની પુત્રીએ એને દાવત કરી હતી. ખાધા પછી તેણે બાગમાં સહેલ કરવા માડી. પાનખર ઋતુ હોવા છતા તેની નજરે તમામ બાગ ફૂલ અને ફળથી ભરેલો લીલોછમ જણાયો ગેગ્ગોસમી ફળો દેખી તે તોડવાનો તેણે ઇરાદો કર્યો, પરંતુ જ્યારે તેને માલૂમ પડયું કે તે બનાવટી છે ત્યારે તે અતિ હેરતમન્દ થયો અરે' આપણો ગુજરાત આજે પણ હુન્નર અને હિકમતમા એવો જ હોત તો કેવુ સારુ'

(૧૪) અસલના પાદશાહોના જમાનામા એક રિવાજ પાઅન્દાઝીનો હતો. તેનો ઉપયોગ બે અર્થથી થતો હતો જ્યારે પાદશાહ કોઈ મકાનમાં દાખલ થતો ત્યારે પ્રથમ તો મકાનનો માલિક તેના કદમ ઉપર કાંઈ ચીજ ઓવારી લેતો હતો. મામૂલી ચીજથી માડી સોના, ચાદી અને હીરા ઝવેરાત પણ લાયકાત અને હેસિયતના પ્રમાણમા ઓવારવામા આવતા હતા.

વળી પાદશાહ મકાનમા દાખલ થાય તે પહેલા મકાનનો માલિક ઉચ્ચ કોટીનુ કાપડ તેના રસ્તા ઉપર બિછાવતો હતો. પાદશાહ તે કાપડ ઉપર ચાલતો આથી, તે ધૂળથી દૂર રહી શકતો હતો આ કિતાબનો અભ્યાસ કરવાથી એ બાબત પણ માલુમ પડે છે કે આ પાઅન્દાઝીનો રિવાજ દસમી સદીની શરૂઆતના ભાગમાં માળવા અને ગુજરાત એ બન્ને દેશમા ચાલુ હતો.

'મુઝફ્ફરશાહી'નું અવલોકન કર્યા બાદ અસલ ગ્રથ શરૂ કરવાનો મારો ઇરાદો હતો, પરતુ કઈક તો કેટલાક વિદ્વાન મિત્રોના આગ્રહથી અને કઈક એ કારણથી કે વાચકોને ગુજરાતના સુલ્તાનો વિશેનો સક્ષિપ્ત સાર ધ્યાનમા આવી જાય તેથી બહુ જ સક્ષિપ્ત હકીકતો તેમના ટૂક જીવનવૃત્તાંતો સાથે સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહના સંબંધનો ખ્યાલ રાખી મે લખી દીધી છે હુ આશા રાખુ છુ કે તે વાચકોમા દિલચસ્પી અને ફરહત પેદા કરશે.

અમદાવાદ તા. ૨૭-૯-૪૧ સૈ. અબુઝફર નદવી

રવાના થયો તાસખાન દન્દાની એનો કાકો એની સાથે હતો, પરંતુ તે રસ્તામા અતિ મદ્યપાનથી મરણ પામ્યો [1]

આ ખબર સાભળી મુઝફ્ફરખાન બહુ જ શોકાતુર થયો અને કેટલીક સાલ સુધી તેનો ખેદ જારી રહ્યો આખરે ઉમરાવોના આગ્રહ થી હિ સ ૮૧૦ (ઈ સ ૧૪૦૭)મા તે તખ્ત ઉપર બેઠો હિ સ ૭૧૩ (ઈ સ ૧૪૧૦)મા ત્રણ માસ પર્યંત તે સખ્ત બિમાર રહ્યો અને છેવટે આ દુનિયા છોડી ગયો [2] ત્યારપછી મોહમ્મદશાહનો પુત્ર એટલે કે સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહનો પૌત્ર સુલ્તાન અહમદશાહ તખ્તનશીન થયો તેણે પાટણ છોડી સાબરમતીને કિનારે અમદાવાદ વસાવ્યુ જે આજ પર્યંત છે માણેકચોકમાની જામે મસ્જિદ એની જ બનાવેલી છે હિ સ ૮૪૬ (ઈ સ. ૧૪૪૨) મા આ નેકદિન પાદશાહે દેહત્યાગ કર્યો અને ત્યારપછી એનો વડો દીકરો <u>મોહમ્મદશાહ</u> બીજો ગયાસુદ્દીનનો લ્કાબ ધારણ કરી ગાદી ઉપર બેઠો સુલ્તાન અહમદ અને શેખ અહમદ ખટુ (સરખેજ)ની કબરોનો પાયો એણે નાખ્યો હતો તે ચાપાનેર જીતવા ચાહતો હતો, પરંતુ માદવાડમા પટકાઈ પડવાથી અમદાવાદ પાછો આવ્યો દસ અગિયાર વર્ષ રાજ્ય કરી, હિ સ ૮૫૫ (ઈ સ ૧૪૫૧)મા તે આ ફાની દુનિયામાથી વિદાય થયો,[3] અને એના વડા પુત્ર કુત્બુદ્દીન અહમ શાહે (બીજો) સલ્તનતની લગામ હાથમા લીધી તેણે કાકરિયા તળાવ જેને હોઝે કુત્બી પણ કહેવામા આવે છે તે બધાવ્યું હતુ આ ઉપરાત તેણે મખ્યાબધ ગાલી ઇમારતો બધાવી હતી, કારણ કે તે મકાનનો શોખીન હતો સાડા આઠ વરસ સુધી રાજ્ય કરી હિ સ ૮૬૩ (ઈ સ ૧૪૫૮)મા તે બાકી દુનિયા તરફ કૂચ કરી ગયો ત્યારપછી સુલ્તાન દાઉદશાહને થોડા મહિના માટે પાદશાહ બનાવવામા આવ્યો, પરંતુ તે નાલાયક હોવાના સબબથી તેને રાજ્યભ્રષ્ટ કરી મોહમ્મદશાહ બીજાના પુત્ર ફતહખાનને સુલ્તાન <u>મહમ્મૂદશાહના</u> નામથી ગાદીએ

---

૧ 'મઆસીરે રહીમી', ભા ૨ કલકત્તા, પૃ ૧૩૩

૨ ફરિસ્તા ભા ૪, હૈદરાબાદ, પૃ ૩૪૮

૩ 'ઝફરૂલવાલા,' ભા ૧, ખડશા પૃ ૩, લડન

બેસાડવામાં આવ્યો. તેના વખતમાં જૂનાગઢ, ચાંપાનેર અને દ્વારકા-ના કિલ્લા જીતવામા આવ્યા હતા. તેની સલ્તનત દખ્ખણની સરહદથી લઈ સિંધ સુધી હતી. એણે પચાસ વર્ષથી વધારે રાજ્ય કર્યું. હિ. સ. ૯૧૭ (ઈ. સ. ૧૫૧૧)મા તેણે દેહત્યાગ કર્યો. તેના પછી તેનો પુત્ર ખલીલખાન બીજા મુઝફ્ફરના નામથી ગાદીએ આવ્યો. આ જ મુઝફ્ફરે માળવાનુ યુદ્ધ કર્યું, અને એના જ નામથી 'મુઝફ્ફરશાહી' નામનું પુસ્તક લખવામાં આવ્યુ છે, જેનો આ તરજૂમો પ્રકટ કરવામા આવે છે.

જન્મ

મુઝફ્ફરશાહનો જન્મ હિ મ. ૮૮૦ (ઈ મ ૧૪૭૫) શાબાન મહિનાની છઠ્ઠી તારીખ ને બુધવારને દિવસે સૂર્યોદય થયા બાદ અમદાવાદમાં થયો હતો. ફારસી જબાનની અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે તેની તારીખ "ફરરૂખ" (સુખી) ઉપરથી નીકળે છે. તેની માનુ નામ હીરાબાઈ હતુ. હીરાબાઈ મહી નદીના કિનારા ઉપર રહેતા જમીનદાર રાણા નાકા રજપૂતની પુત્રી હતી આ કારણથી મુઝફ્ફરશાહ અર્ધો રજપૂત હતો. પિતાએ તેનુ નામ 'ખલીલખાન' રાખ્યુ. હવે આપણે કિસ્મતની ખૂબી જોઈએ કે ચારપાચ દિવસ બાદ રાણી ગુજરી ગઇ અને ખલીલખાન તરફ હમેશ માટે માદરી મોહબ્બતની મનાઈ થઈ જ્યારે સુલતાન મહમૂદને આ વાતની ખબર થઈ ત્યારે તે બેહદ ગમગીનીમા ગર્ક થઈ ગયો અને જે કપડામા ખલીલખાનને લપેટવામા આવ્યો હતો તેની સાથે જ તેને લઈ પોતાની સાવકી મા પાસે પહોચ્યો, જે મોહમ્મદશાહ બીજાની બેગમ હતી. તેણે તેને તેના ખોળામા મૂક્યો. આનુ કારણ એ હતુ કે કેટલાક વખતથી બેગમની ખાહિશ હતી કે સુલતાન પોતાના પુત્રોમાથી એક તેને સોપે તો તેની પરવરિશમા તેનો સમય પસાર થાય. આવી રીતે તેણે ખલીલખાનને માટે ઉત્તમ પાલનપોષણની વ્યવસ્થા કરી [1]

દાદી તેના ઉપર પોતાના છોકરા કરતા પણ વધારે ગોહબ્બત રાખતી હતી. તેણે પરવરિશમા કઈ પણ મણા રાખી નહિ.

[1] 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૩૫.

તેનું નામ હાંસબાઈ હતું. હિ. સ. ૮૮૫ (ઈ. સ. ૧૪૮૦)માં જ્યારે મુઝફ્ફર પાંચ વર્ષની વયનો હતો ત્યારે માળ ઉપરથી તે અચાનક નીચે પડી ગયો અને બહુ જ જખ્મી થયો. હાંસબાઈ ગભરાઈ ગઈ અને ઘણું કરીને તેનું દુઃખ કમ કરવાના ખ્યાલથી તેણે તેને એકબે શરાબનાં પ્યાલાં પાયાં, પરંતુ તેને આની આદત ન હતી, તેથી તેને ઊલટી થઈ ગઈ અને બહુધા કેટલાક દિવસ બાદ તે સાજો થયો.[1]

કેળવણી

'મિરાતે સિકંદરી' (પૃ૦ ૧૩૫)માં કરેલા ઉલ્લેખ મુજબ ખલીલખાન પોતાના ભાઈઓમાં સર્વથી નાનો હતો. આ નમાયો છોકરો પોતાની દાદીને ત્યાં ઊછરતો હતો. આ સંજોગોમાં તેને ઉત્તમ કોટીની પ્રાથમિક કેળવણીની સગવડનો અભાવ હોય જ એમાં કંઈ હેરતમન્દ થવા જેવી વાત નથી. ગુજરાતના સુલ્તાનોમાં એક અજબ રિવાજ એવો હતો કે યુવરાજ સિવાયના તમામ શાહજાદાઓની જાગીર પ્રમાણમાં બહુ જ કમ રહેતી હતી. આ વાતની માહિતી ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને જરૂર હશે જ. આ સબબથી અટકળ કરી શકાય કે ખલીલખાનની પ્રાથમિક કેળવણી માટે મધ્યમ લાયકાતના શિક્ષકો રોકવામાં આવ્યા હશે, પરંતુ જ્યારે તે પુખ્ત વયનો થયો હશે ત્યારે તેને માટે ઉત્તમ ઉસ્તાદોની જોગવાઈ કરવામાં આવી હશે. ગુજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાથી માલુમ પડે છે કે ખલીલખાન બાલ્યાવસ્થામાં વધારે તાલીમ હાંસલ કરી શક્યો નહિ; જેમકે, મુઝફ્ફરખાને પોતે એક વખતે કબૂલ કર્યું હતું કે શાહજાદગી અવસ્થાના કરતાં પાદશાહ થયા બાદ મેં વધારે તાલીમ લીધી હતી.[2]

વ્યાકરણઃ—તે જમાનાના એક મશહૂર વિદ્વાન કાઝી જમાલુદ્દીન મોહમ્મદ બિન ઉમર ઇબ્ન બહરક હઝરમીએ તેનો વ્યાકરણનો અભ્યાસ ખતમ કરાવ્યો હતો,[3] જે મહમૂદ આઝમના વખતમાં

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૬૮, મુંબઈ.
૨. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૬૫, મુંબઈ.
૩. 'ઝફરૂલવાલહ', ભા. ૧, પૃ. ૧૧૯, લંડન.

એડનથી અમદાવાદ તશરીફ લાવ્યા હતા અને હિ. સ. ૯૩૦ (ઈ. સ. ૧૫૨૩)માં ત્યાં જ તેમની દફનક્રિયા કરવામાં આવી હતી.[1] વ્યાકરણની કઈ કઈ કિતાબોનો તેને અભ્યાસ કરાવવામાં આવ્યો હતો તેની વીગત કિતાબોમાં મળતી નથી. વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વોના અભ્યાસ માટે 'સબ્બાહ' નામની કિતાબનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે ખલીલખાન શાહજાદો હતો ત્યારે તેણે તેનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

ખત્તાતી (લહિયાનું કામ):—ખલીલખાને ખત્તાતીનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો. તે સમયના મશહૂર ખુશનવીસ (લહિયા) મુલ્લા મહમૂદ સિયાવશ શીરાઝીને આ કામ માટે મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો.[2] ખલીલખાને આ વિષયનો એટલો બધો અભ્યાસ કર્યો હતો કે ખત્તે નસ્ખ, ખત્તે સુલ્સ અને ખત્તે રૂકા (ત્રણ જાતની ફારસી જબાન લખવાની રીતો)માં તે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો હતો. દરસાલ પવિત્ર કુરાને શરીફ પોતાના હસ્તથી લખી એક સાલ મદીના મુનવ્વરા અને બીજી સાલ મક્કા મોઅઝઝમામાં તે મોકલતો હતો.[3]

ફિકહ, સાહિત્ય અને હદીસ (હઝરત મોહમ્મદના શબ્દો):—તેણે ધર્મશાસ્ત્ર અને સાહિત્યની તાલીમ હોશિયાર ઉસ્તાદ પાસેથી હાંસલ કરી હતી, પરંતુ અફસોસ કે કોઈ કિતાબમાં ઉસ્તાદનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી. મલેકુલ મોહદ્દિસીન મોહમ્મદ બિન અબ્દુર રહેમાન જે ઇબ્ને સુવયદને નામે ઓળખાતો હતો (હિ. સ. ૯૨૯: ઈ. સ. ૧૫૨૨માં અવસાન), તે મહમૂદ આઝમના સમયમાં યમનથી ખંભાત આવ્યો અને પાદશાહની કદરદાનીને લઈને ત્યાં જ રહ્યો. તે પહેલો જ શખ્સ હતો જેને

૧. ઘણું કરી આ વાત સાચી નથી, પરંતુ તે મુઝફ્ફરના વખતમા હિ. સ. ૯૨૭ (ઈ. સ. ૧૫૨૦)મા તશરીફ લાવ્યા હતા. 'અનનુરૂસ સાફેર', પૃ૦ ૧૩૨, બગદાદ.

'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૬૫.

૨. 'ફરિશ્તા', ભા. ૪, પૃ ૪૩૪, હૈદરાબાદ.

૩. 'અનનુરૂસ સાફેર', પૃ. ૧૯૨, બગદાદ.

હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરી ગુજરાતમાં મલેકુલ મોહદ્દિસીનનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. તે સુલતાન મહમૂદના માનીતાઓમાંનો એક હતો. એક બાજુ ઉપદેશઆસન ઉપર બિરાજમાન થઈ તે હદીસનો ઉપદેશ કરતો હતો, અને બીજી બાજુએ હકૂમતનો બોજો પણ ઉઠાવતો હતો. મલેકુલ મોહદ્દિસીનની પાસેથી ખલીલખાને કંઈ ફાયદો ઉઠાવ્યો હતો કે નહિ એ કોઈ કિતાબમાંથી મળી આવતું નથી; પરંતુ કયાસ કરી શકાય છે કે હદીસના આ પ્રખર વિદ્વાન પાસેથી પણ ખલીલખાન કંઈક શીખ્યો હતો. અલબત્ત, ખુદ મુઝફ્ફરશાહે લખ્યું છે કે મારા ઉસ્તાદ મુસ્નદે આલી, મજ્દુદ્દીન ખુદાવન્દખાન પાસે મેં હદીસનો અભ્યાસ કર્યો હતો. મારા ઉસ્તાદોએ બયાન કરેલી હદીસોમાંની કોઈ એવી નથી જે મને આધાર સાથે યાદ ન હોય. એ જ પ્રમાણે કોઈ રાવી એવો નથી જેના મોઅતબર કે ગેરમોઅતબર થયા પછીથી કે તેના જન્મથી લઈ મરણ સુધીની વીગતો વિશે મને માહિતી ન હોય.[૧] વળી મુઝફ્ફરશાહે એક વાત માટે મગરૂર થવાનો ફાયદો પણ હાંસલ કર્યો હતો કે ફતહુલબારી, શરહે બુખારીની પહેલી હસ્તલિખિત કિતાબ, જે હિંદુસ્તાનમાં આવી હતી તે મુઝફ્ફરશાહને ભેટ તરીકે અર્પણ કરવામાં આવી હતી. આથી મુઝફ્ફરશાહે લાવનારને કદરદાની અર્થે ભરૂચનું ગવર્નરપદ આપી સરફરાઝ કર્યો.[૨]

મન્તિક (તર્કશાસ્ત્ર), ફિલ્સૂફી, કલામ (ઇસ્લામી ફિલ્સૂફી):—એમ જણાય છે કે જે પ્રમાણે તે હદીસમાં હોશિયાર હતો તે જ પ્રમાણે અસમાયે રિજાલમાં[૩] પણ તે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો હતો. અને તેવી જ રીતે મન્તિક, ફિલ્સૂફી અને કલામથી તે વાકેફ હતો એમ કહેવાય છે, કારણ કે એક વખત તેના દરબારમાં મોહક્ક દવ્વાનીના રિસાલએ કુરાનુદ્દીનની શરહ પર કેટલાક લોકોએ ટીકા કરી હતી. બાદશાહે બન્નેની તુલના એવી રીતે કરી કે પ્રતિરોધ આપમેળે દબાઈ ગયો.[૪]

---

૧. 'ઝફરૂલવાલા', ભા ૧, પૃ. ૧૨૭, લંડન.
૨. 'ઝફરૂલવાલા', ભા ૧, પૃ૦ ૧૧૮, લંડન.
૩. હદીસ કહેનાર રાવીઓના હેવાલોનું જ્ઞાન.
૪. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૮૩.

તફસીરોની કિતાબોનો અભ્યાસ—મુઝફ્ફરશાહને અકલી ઇલ્મો (અર્થશાસ્ત્ર, કિમીઆ વગેરે)ના કરતાં નકલી ઇલ્મો (કુરાન હદીસ વગેરે)માં વધારે રસ પડતો હતો. આ જ સબબથી હદીસ અને તફસીરનો અભ્યાસ તેણે સૌથી વધારે પ્રમાણમાં કર્યો હતો, તે એટલે સુધી કે 'પારણામાંથી માંડી કબર સુધી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરો' એ હદીસના સિદ્ધાંત મુજબ મરણપર્યંત તે કિતાબોના અભ્યાસમાં મશગૂલ રહ્યો હતો. આખરી દિવસોમાં મઆલેમુત તન્ઝીલની તફસીરનો અભ્યાસ કરતો રહ્યો. તેનો કેટલોક હિસ્સો બાકી રહ્યો હશે એટલામાં તેને આ ફાની દુનિયા છોડી જવાની ફરજ પડી.[૧]

કુરાને શરીફની સ્મૃતિ અને તસવ્વુફ—ગુજરાતી પાદશાહોમાં કોઈ એવો ન હતો જેને તમામ કુરાન પાઠે હોય. આ જ સબબથી મહમૂદ આઝમની સામે જ્યારે આ બાબતની ચર્ચા ચાલી ત્યારે તેણે ગમગીનીમાં ગરકાવ થઈ કહ્યું કે અફસોસ મારા પરિવારમાં કોઈ હાફિઝ નથી. આની અસર ખલીલખાન ઉપર બહુ જ થઈ. સત્વર તે અમદાવાદથી રવાના થયો અને પોતાની જાગીરમાં આવ્યો. ત્યાં કુરાન મોઢે કરવામાં ગુપ્ત રીતે મશગૂલ રહ્યો. અતિ ઉજાગરા અને લીનતાને લઈને તેની આંખો લાલચોળ થઈ જતી હતી. આખરે એક સાલ અને કેટલાક મહિના પછી તે આ કામમાં કામિયાબ થયો. નતીજો એ આવ્યો કે ગુજરાતના સુલતાનોમાં ફક્ત મુઝફ્ફરશાહને જ આ બગરૂરીનો લાભ મળ્યો કે વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત કુરાને શરીફ પણ તેણે મોઢે કર્યું હતું. તે દરેક રમઝાન માસમાં જાતે તરાવીહ પઢતો હતો. વળી તે કોઈક વખત શ્રોતાજન તરીકે પણ રહેતો હતો.[૨] તેની ઉમરના ઉત્તરાર્ધમાં તેને તસવ્વુફની સેહ લાગી હતી. તે ગરીબગુરબા અને ફકીરોની બહુ જ ખિદમત કરતો હતો.

વિનોદ અને સંગીતઃ—જે પ્રમાણે ખલીલખાન ધાર્મિક જ્ઞાનમાં નિપુણ હતો તે જ પ્રમાણે તે સંસારી જ્ઞાનમાં ઓછો

---

૧ 'ઝફરૂલવાલા', ભા ૧, પૃ૦ ૧૨૮, લંડન

૨ 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૬૬, 'ઝફરૂલવાલા', ભાગ ૧, પૃ૦ ૧૩૯

ઊતરે એવો ન હતો. પ્રૌઢ કળાઓમા સગીત તરફ એનું લક્ષ્ય વધારે હતું. ખુદાએ એને મનોહર રાગ પણ દાઉદના મોરલીમાથી જ અર્પણ કર્યો હતો. સિતાર, ચિત્રી, સરમડલ, અને ચકવાવઠ વગેરે વાજિંત્રો તે સારી રીતે વગાડી શકતો હતો. વળી તેનો મહાવરો પણ એટલે સુધી હતો કે સવારનિગા, ખ્યા, નાન્દિયા, ખ્યાંકત, મવારિદા, ૭૬, ધ્રુર અને દોહરા વગેરે રાગો પણ તે સારી રીતે પકડી શકતો હતો. તે પોતે તેમનાથી વાકેફ હતો, એટલુ જ નહિ પરતુ કળાની દષ્ટિએ તે ચર્ચા પણ કરી શકતો હતો. સારા અને નરસાનો ભેદ પણ તે સમજતો હતો. વળી સારામાથી ઉત્તમની પસદગી કરવાની પણ તેનામા ચાલાકી હતી.[1]

કાવ્યશક્તિ:—પ્રૌઢકળાની બીજી શાખા, કાવ્યશક્તિનો પણ તેને બહુ જ શોખ હતો, એટલે સુધી કે તેના દરબારમા મુલા મનાલી, મુલા અયુબ વગેરે સખ્યાબધ ઉત્તમ કવિઓ હાજર રહેતા હતા. ધાર્મિક જ્ઞાન તરફ વધારે લેહ હોવાથી તેની કઈ ખાસ રચના ન હતી, પરતુ મોકો મળે ત્યારે કવન બનાવવામા પાછી પાની કરતો નહિ તે બાબત નીચેના બનાવ ઉપરથી માલૂમ પડે છે જ્યારે મન્ડુ ઉપર તેણે વિજય મેળવ્યો ત્યારે દરબારી કવિઓમાના કેટલાકે તેની સાલ લખી હતી, પરતુ એક કવિએ માત્ર સાલ કાઢી હતી, જે તેણે સુલ્તાન મુઝફ્ફરની સામે મૂકી. પાદશાહે સત્વર તે ઉપર ત્રણ મિસ્રઆ (ચરણાર્ધ) ઉમેરી ચોપાઈ (રુબાઇ) બનાવી દીધી [2]

આ જ પ્રમાણે મુલા અયુબે પણ એક વખત એક રુબાઈ (ચોપાઈ) લખી, જેમા વિદ્વાનોને અફીણ ખાવાની પ્રેરણા કરી હતી રમૂજમા એક દોરતે સુલ્તાન મુઝફ્ફરને એ રુબાઈ સંભળાવી

"ચોપાઈ"

બુખૂર અય ખાજા ' ઝરરયે અફીયુન,
કે મુમિદત બરકત હર બાસદ;

૧ 'મિરાતે સિકદરી', પૃ૦ ૧૭૮

૨. હસ્તલિખિત 'મુઝફ્ફરશાહી'

ઉલમા રા મુનાસિબ અસ્ત અફીયુન,
ફહિમ બાયદ કે બા અમલ બાશદ.

અર્થાત્—ઓહ ખાજ ! અફીણની એક કણી ખા,
જેથી નિરાકરણ સત્વર તારી વહાર આવશે.
અફીણ વિદ્વાનો માટે યોગ્ય છે.
જ્ઞાન વ્યવહારુ હોવું જોઈએ.

સુલ્તાન આ રબાઈ સાંભળી મોં મલકાવી બોલ્યો, કે મુલ્લાએ પ્રેરણા માટે નહિ પરંતુ ઠપકા માટે આ ચોપાઈ કહી હતી. કદાચ લખનારની ગલતી થઈ હશે. તેણે મીમ (م) ના માથા (ہ) ને બદલે બે (ب) નું મીંડું મૂકી દીધું હશે. અસલ મિસ્રઆ (ચરણાર્ધ) આ છે.

"મખુર અય ખાજા ' ઝરરયે અફીયુન."
(અર્થાતઃ—ઓહ ખાજા ' અફીણનો કણ ખાઈશ નહિ.)

સુલ્તાનની વિલક્ષણબુદ્ધિને ન્યાય આપવો જોઈએ કે એક અક્ષર બદલવાથી તેણે તમામ ભાવાર્થ બદલી નાંખ્યો.

કુસ્તી, તલવાર, અને ભાલાના દાવમાં નિપુણતાઃ— સુલ્તાન કુસ્તીમાં અતુલ, હફ્ત અન્દાઝી (કુસ્તીનો એક દાવ)માં ચતુર અને સિપાહગીરીમાં પરિપૂર્ણ હતો. શમશેરઝનીમાં એટલો બધો પાવરધો હતો કે ચામડામાં હવા ભરી ડાબા હાથથી ઉપર ઉછાળતો અને જમણા હાથથી તલવાર વડે તેના બે ટુકડા કરતો હતો. આ ઉપરાંત પાદશાહની આ કળામાં પ્રવીણતા વિશે નીચેના બનાવો ઉપરથી પણ માહિતી મળે છે.

એક ગરીબ માણસના ઘરમાં એક બદમાશ હરેક રાત્રે ઘૂસી જઈ ધાંધલ કરતો હતો. પેલો બિચારો ઘરવાળો એક દિવસ પાદશાહ પાસે ગયો અને તેમને એ વાત કરી, બોલાવી લાવ્યો. બદમાશે પાદશાહની સામે આવી તલવાર મારી, જેનો રદિયો આપવા માટે તેણે પોતાની તલવારનો એવો ઝટકો માર્યો કે કમરમાંથી તેના બે ટુકડા થઈ ગયા. એવી જ રીતે ભાલાના ઉપયોગમાં પણ તેને એટલો

બધો મહાવરો હતો કે જો એક વાટી કોઈ જગ્યા ઉપર મૂકવામાં આવતી, તો પાદશાહ પોતાના ભાલાથી ઊંચકી નીકળી જતો.

ધનુર્વિદ્યા—તેની આવી જ નિપુણતા ધનુર્વિદ્યામા પણ હતી. એક વખત એવું બન્યુ કે સોરઠમા તે શિકાર કરવા માટે નીકળ્યો હતો. એક હરણની પૂઠ પકડી તેમા તે એટલે દૂર નીકળી ગયો કે સૈન્ય પણ દૂર રહી ગયુ. દૈવયોગે થોડા લૂટારાઓ ત્યા આવી પહોંચ્યા અને તેઓએ પાદશાહને મારવાની કોશિશ કરી. પાદશાહે પણ પોતાના તીરો વડે નિશાન તાકવાનું શરૂ કરી દીધુ પરિણામ એ આવ્યુ કે તેમનામાના ઘણા માણસોને કારી ઘા વાગ્યા અને કેટલાક જખ્મી થયા. આ દરમિયાન ફોજ પણ આવી પહોંચી. સૈનિકો પાદશાહની આ હિંમત જોઈ અતિ હેરતમન્દ થયા.[1]

સુતારકામ:—પ્રાચીન કાળમા ઘણા ઓછા પાદશાહો એવા હતા જેમણે રાજોચિત કળાઓની સાથે કોઈ સાધારણ હુન્નર કે ધધા તરફ લક્ષ્ય આપી તેનો અભ્યાસ કર્યો હોય. મોગલ પાદશાહોની લાબી યાદીમા ફકત એક આલમગીર (ઔરંગઝેબ) નજરે પડે છે જે સુલેખન અને ટોપી બનાવવાની કળામાં પ્રવીણ હતો. તેણે જિંદગીભર તે તરફ પોતાનું લક્ષ્ય આપ્યુ હતુ

એ પણ મગરૂરીની વાત છે કે ગુજરાતના સુલ્તાનોમા ખલીલ ખાન મુઝફ્ફરશાહ હુન્નરોમા રસ લેનારાઓમાનો એક હતા સુતાર કામથી એ સારી પેઠે વાકેફ હતો અને એ કળામાં પ્રૌઢ માણસની માફક તે એ કામ અદા કરતો હતો.[2]

જોકે પાદશાહો માટે આદરણીય અને વિવેકી રહેવુ એ પણ શ્રેષ્ઠપણાની નિશાની ગણાય છે, પરંતુ જો તેમનામા હાજરજવાબીપણું અને વિનોદ કરવાની શક્તિ પણ હોય અને મોકો મળ્યે ચોક્કસ રીતે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એ વધારે ફળદાયી નીવડે છે. મુઝફ્ફરશાહમાં પણ આ શક્તિની કમી ન હતી. વળી મોકો મળે તેનો

૧ 'મિરાતે સિકંદરી,' પૃ ૧૭૮, ૧૭૯,
૨. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ. ૧૭૮.

ઉપયોગ પણ કરતો હતો. આ વિશે મુલ્લા અયુબ કવિના સંબંધમાં ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે.

જાગીર અને હકૂમત:—ખલીલખાનને જ્યારે હાંસબાઈને સોંપવામાં આવ્યો ત્યારે તેને જાગીર મળી હશે; પરંતુ અટકળ કરવામાં આવે છે કે આ જાગીર ઘણી નાની હશે, જેવી કે ગુજરાતના શાહજાદાઓને આપવાનો રિવાજ હતો. આ બાબત બહાદુરશાહ અને અને અહમદશાહ ત્રીજાના હેવાલો ઉપરથી માલૂમ પડે છે. જ્યારે ખલીલખાન મોટો થયો ત્યારે જુદી જુદી જગ્યાનો એને ગવર્નર બનાવી મોકલવામાં આવ્યો હતો.

'મિરાતે સિકંદરી'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે હિ. સ. ૮૯૨ (ઈ. સ. ૧૪૮૬)માં પાદશાહે મુસ્તફાબાદ (જૂનાગઢ) તરફ પ્રયાણ કરવાનો ઇરાદો કર્યો. જ્યારે તે ધંધુકા પહોંચ્યો ત્યારે સુલ્તાન મહમૂદ ખલીલખાનને કિલ્લા સાથે જૂનાગઢ સોંપી પોતે ચાંપાનેર ગયો.[૧] ઉપર જણાવવામાં આવ્યું કે ખલીલખાનનો જન્મ હિ. સ. ૮૮૦ (ઈ. સ. ૧૪૭૫)માં થયો હતો અને તેની ઉમર હિ સ. ૮૯૨ (ઈ. સ. ૧૪૮૬)માં બાર વરસની હતી. આટલી તરુણ વયના શાહજાદાને ટૂંક વખત ઉપર જીતેલા સોરઠ જેવા મુલ્કનો ગવર્નર બનાવવો અને પોતે મુલ્કના બીજા ખૂણામાં એટલે કે ચાંપાનેરમાં મુકામ કરવો એ ખલીલખાનની સમજશક્તિ અને રાજનીતિ ઉપર તેના અનંત વિશ્વાસનું સૂચન કરે છે અને તેના ઉત્કૃષ્ટપણાની મહાન સાબિતી આપે છે.

કેટલા વખત સુધી તેણે સોરઠમાં ગવર્નર તરીકે કામ કર્યું હતું તે બાબતની માહિતી કોઈ તારીખમાંથી મળતી નથી. અલબત્ત, એમ માલૂમ પડે છે કે હિ. સ. ૯૧૩ (ઈ. સ. ૧૫૦૭)માં તે વડોદરાનો હાકેમ હતો, અને તે વખતે તેની વય ૩૩ વરસની હતી. વળી

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી,' પૃ. ૧૧૪. 'તબકાતે અકબરી,' ભા. ૩, કલકત્તા, પૃ. ૧૬૨.

ફરિશ્તાએ હિ. સ. ૮૯૦ (ઈ. સ. ૧૪૮૫) સાલ લખી છે, પરંતુ એની પુષ્ટિરૂપે બીજી કોઈ કિતાબોમાંથી કંઈ મળતું નથી.

સિકંદરખાન, લતીફખાન અને બહાદુરખાન એમ ત્રણ પુત્રોનો તે પિતા થઈ ચૂક્યો હતો.[1]

ખલીલખાન હિ. સ. ૯૧૭ (ઈ. સ. ૧૫૧૧) સુધી વડોદરાના હાકેમ તરીકે રહ્યો હતો. સુલ્તાન મહમૂદ આઝમના અવસાન પછી તે પોતે ગુજરાતનો બાદશાહ થયો. એણે પોતાની જાગીરોની ખૂબીથી વ્યવસ્થા કરી હતી, જે માટે એટલું પ્રમાણ બસ છે કે તવારીખમાં તેની વિરુદ્ધ કોઈ પણ જાતની ફરિયાદ માલૂમ પડતી નથી. જે જે જગ્યાએ તે રહ્યો તે તે જગ્યાની આબાદી અને ઉત્તેજન માટે તે કોશિશ કરતો હતો. આનું મૂળ કારણ એ હતું કે તેને હંમેશાં તેના સોબતીઓ તરીકે સદ્‌ગુણી માણસો હતા. વળી વિદ્વાનોની સંગતે તેને સીધે રસ્તેથી આડે જવા ન દીધો.

રાજ્યારોહણ:—સુલ્તાન મહમૂદ આઝમ (બેગડો)ને ઘણા પુત્રો હતા. 'મિરાતે સિકંદરી'માં તેનું સહેજ વીગતવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૧) રાણી રૂપમંજરીથી તેને એક પુત્ર થયો જેનું નામ મોહમ્મદ હતું. ઘણું કરીને કોઈ કારણથી એ 'મોહમ્મદ કાળા'ને નામે ઓળખાતો હતો. મા દીકરો બંને સુલ્તાન મહમૂદની હયાતીમાં જ મરણ પામ્યાં હતાં. રાણીની કબર અમદાવાદના માણેકચોકમાં અદ્યાપિ પણ જાણીતી છે.

(૨) બીજા પુત્રનું નામ 'આબાખાન' હતું. તેની મા રાણી સરાણી હતી. તે સપરી(પરીઓનો શાહ)ને નામે પણ ઓળખાતી હતી. તેની કબર અસુરિયા દરવાજા પાસે એક મસ્જિદ સાથે જોડાયેલ હજુ પણ છે. શાહજાદા 'આબાખાન' પણ સુલ્તાનની હયાતીમાં જ આ ફાની દુનિયા છોડી ગયો હતો.

(૩) ત્રીજો પુત્ર અહમદખાન હતો. તેણે અમદાવાદમાં યુસુફના પુત્ર ખુદાવન્દખાનના પૂર્વગામી વજીરના હાથ નીચે કેળવણી સંપાદન કરી હતી.

(૪) ચોથા પુત્રનું નામ ખલીલખાન હતું. તમામ રાજદ્વારી

---

૧. 'ફરિશ્તા', ભા. ૪, પૃ. ૪૧૨.

મામલાઓમાં સૌથી વડા પુત્ર આબાખાનનું ચલણ હતું.[૧] તેથી સામાન્ય રીતે એમ ધારવામાં આવતું હતું કે સુલ્તાન મહમૂદ પછી તખ્ત અને તાજનો માલિક આબાખાન થશે, પરંતુ કુદરતને એ માન્ય ન હતું. નતીજો એ આવ્યો કે હિ. સ. ૮૮૫ (ઈ. સ. ૧૪૮૦)માં તેનું અવસાન થયું. હવે સૌથી મોટો હયાત પુત્ર અહમદખાન હતો.[૨] જો તે પણ જીવતો રહ્યો હોત તો ખચિત તે જ તખ્તનશીન થયો હોત, કારણ કે તે ખલીલખાનના કરતાં વયમાં મોટો હતો. તેણે વજીર ખુદાવન્દખાનના હાથ નીચે શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. આથી જ તે તેનો પક્ષ ખેંચતો હતો. પરંતુ હિ. સ. ૮૮૫ (ઈ. સ. ૧૪૮૦)માં ખુદાવન્દખાને સુલ્તાન મહમૂદ આઝમની મરજી વિરુદ્ધ અહમદખાનને તખ્તનશીન કરવા માટે જે યુક્તિ રચી તેમાં તે કામિયાબ થઈ શક્યો નહિ. આ બનાવ પછી ફરીથી ઇતિહાસમાં અહમદખાનનું નામ કોઈ જગ્યાએ નજરે પડતું નથી. ઉપલા કારણથી અથવા તો કદાચ અહમદખાન પંડે આ કાવતરામાં સામેલ હતો તેથી અટકળથી એમ કહેવામાં આવે છે કે નિષ્ફળતા બાદ કાં તો ચૂપકીથી મોતને ઓવારે તેને ઉતારી મૂકવામાં આવ્યો હશે, કે કાં તો નજર-કેદમાં જ તે અવસાન પામ્યો હશે. બહુધા આ બનાવ હિ. સ. ૮૯૨ (ઈ. સ. ૧૪૮૬)ની સાલમાં બન્યો હશે. અને ઘણું કરીને હવે ખલીલ-ખાન જે સૌથી[૩] નાનો પુત્ર હતો તેના સિવાય કોઈ નરસંતાન બાકી ન હતું તેથી તેને યુવરાજ બનાવી સોરઠ સોંપવામાં આવ્યું. હિ. સ. ૯૧૬ (ઈ. સ ૧૫૧૦)ના ઝુલહજ્જ માસમાં મહમૂદ આઝમ બીમાર થઈ ગયો. તેને મંદવાડ લંબાતાં વડોદરાથી બોલાવવામાં આવ્યો; પરતુ જ્યારે તે સાજો થયો ત્યારે તેને ફરીથી મોકલવામાં આવ્યો. થોડા મહિના બાદ પુનઃ તેની તબિયત લથડીઃ તે પથારીવશ થયો. ખલીલખાનને બોલાવવામાં આવ્યો; પરતુ તેના આવી પહોંચ્યા અગાઉ હિ. સ. ૯૧૭ (ઈ. સ. ૧૫૧૧)ના રમઝાન માસની બીજી

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી,' પૃ૦ ૧૩૬.

૨. 'મિરાતે સિકંદરી,' પૃ૦ ૧૦૫.

૩. 'ફરિશ્તા,' ભા. ૪, પૃ૦ ૪૦૬.

તારીખે સૂર્યાસ્ત સમયે તેણે દેહત્યાગ કર્યો ત્યારપછી હિ. સ. ૯૧૭ (ઈ. સ. ૧૫૧૧)ના રમઝાન મહિનાની ત્રીજી તારીખે અને મંગળવારના દિવસે ૩૭ વર્ષની વયે ખલીલખાન મુઝફ્ફરશાહનો ખિતાબ ધારણ કરી તખ્ત ઉપર બિરાજમાન થયો તેનું પ્રથમ કામ તેના બાપના શબને સરખેજમા લઈ જઈ હઝરત શેખ અહમદ ખટ્ટુની કબરની પગ તરફના ભાગમાં તળાવના કિનારા ઉપર દફન કરવાનુ હતું તેણે અઝીઝુલ્મુલ્કને બે લાખ રૂપિયા (ટકા) હવાલે કરી સરખેજમા રહેતા ગરીબગુરબાને વહેંચાવ્યા. તે પછી તેણે એક મોટો દરબાર ભર્યો જેમા નાના મોટા સર્વેને દરેક જાતની વસ્તુની બક્ષિસ કરી બક્ષિસ લેનારાઓમા લશ્કરી સિપાઈઓનો પણ સમાવેશ થતો હતો જે ઉમરાવો સાથે મુઝફ્ફરશાહને નિસબત હતી તેમને ખિતાબો અર્પણ કરવામા આવ્યા:

૧ રશીદુલ્મુલ્કને ખુદાવન્દખાન

૨. ખુશકદમને મુખ્લિસખાન

૩ મલેક બુરહાનને મનસૂરખાનનો ખિતાબ આપી સરફરાઝ કર્યો.

ત્યારપછી બીજા દરજ્જાના ખિતાબો નીચે પ્રમાણે આપવામા આવ્યા

૪ મલેક કુતુબને અઝદુલ્મુલ્ક.

૫ મલેક મુબારક સુલ્તાનીને ઇફ્તિખારુલ્મુલ્ક

૬. નસીરશાહીને મુબારિઝુલ્મુલ્ક

૭ મલેકશાહને રુકનુલ્મુલ્ક.

સુલ્તાન મહમૂદ આઝમના આખરી દિવસોમા મલેક બહાઉદ્દીન ઇખ્તિયારુલ્મુલ્કને ઇમાદુલ્મુલ્કનો ખિતાબ આપી ખુદાવન્દખાનની જગ્યાએ તેને વઝીર તરીકે મુકરર કરવામા આવ્યો હતો જ્યારે સુલ્તાન મુઝફ્ફર તખ્તનશીન થયો ત્યારે તેણે રશીદુલ્મુલ્ક ખુદાવન્દખાનને વઝારતનો માનનીય હોદ્દો આપ્યો. તે ઉપરાત પોતાના પિતાના સમયના ઉમરાવોને પણ પદવી, બક્ષિસ અને ખિતાબ આપી ખુશ કર્યા[1]

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૩૮

ગુજરાતી પાદશાહોમાં પહેલો અહમદશાહ-અમદાવાદનો પ્રવર્તક-પહેલો સુલતાન હતો જેની સલ્તનતને હિંદુસ્તાનના સુલ્તાનોએ સત્તા તરીકે ગણી હતી તેના પછી મેહમદશાહ અને કુતુબુદ્દીન હતા તેમની સલ્તનતની મુદ્દત ટુંક હોવાથી તેમને બીજા દૂરના મુલ્કો સાથે સંબંધ સ્થાપવાનો મોકો મળ્યો નહોતો મહમૂદ આઝમને તેની સલ્તનતના લાંબા સમય દરમિયાન હિંદુસ્તાનના તમામ રાજ્યો સાથે સંબંધ બાંધવાની તક મળી હતી, તેથી કરીને દક્ષિણ અને માળવાના સુલ્તાનો ઉપરાંત દિલ્હી, કાશ્મીર, સિંધ અને મુલતાન સાથે પણ તેનો ખરું જ મૈત્રીસબંધ[1] હતો. પોતાનો એલચી મોકલી ખુરાસાનના પાદશાહ સાથે પણ નવી નિસબત પેદા કરવાનું તેને આવશ્યક લાગ્યુ તે ઉપરાંત મહમૂદ આઝમે એક બાજુ સિંધનો એક સ્વતંત્ર હિસ્સો જીતી લીધો જે સરહદ ઉપર હતો પોતે સિંધના પાદશાહ સુલ્તાન મહમદનો નિકટનો સબંધી હતો તેથી જમીનમાર્ગે ખુરાસાનનો રસ્તો નજીક થઈ ગયો આ બાજુએ હરેકના અખાતનુ જગત (દ્વારકા) અને શંખોદ્ધાર જીતી લેવામાં આવ્યા, તેથી ઇરાની અખાતમા દાખલ થવાનુ અંતર ઓછુ થઈ ગયુ. વળી મહમૂદ પાસે દરિયાઈ કાફલો એટલો સાધનયુક્ત અને મજબૂત હતો કે મલબારના કિનારાથી હુરમુઝ સુધીનુ સંરક્ષણ થતું હતું તેના જહાજો તોપોથી સજ્જ હતાં. હિંદુસ્તાનમા આ પહેલો પાદશાહ હતો જેણે દરિયાઈ યુદ્ધોમાં તોપોનો ઉપયોગ કર્યો હતો સારાશ એ કે અસમાગમેથી ભયગ્રસ્ત થઈ ખુરાસાન અને ઇરાનના પાદશાહ મિરઝા ઇસ્માઈલ સફવીએ સુલ્તાન મહમૂદ આઝમને ત્યાં એલચીમંડળ મોકલ્યુ, પરંતુ દૈવયોગે જે વખતે મહમૂદ મરણશય્યા ઉપર પાસા ફેરવી રહ્યો હતો તેજ વખતે આ એલચી મંડળ ગુજરાતને કિનારે આવી પહોંચ્યુ, આથી કરીને તેને દરબાર પ્રવેશની તક ન મળી જ્યારે મુઝફ્ફરશાહ તખ્તનશીન થયો ત્યારે એક માસ પછી હિ સ ૯૧૭ (ઈ સ ૧૫૧૧)ના શવ્વાલ માસમાં મિરઝા ઇબ્રાહીમ યાદગારબેગને પાયતખ્તમા પધારવાનુ આમંત્રણ આપ્યુ મલેક શર્ફુલમીદુલ્મુલ્ક અને કુતુબુલ્મુલ્કને આદરસત્કાર માટે

---

1. 'તારીખે ફરિશ્તા', ભા ૪, પૃ૦ ૭૩૪, હૈદરાબાદ

મોકલવામા આવ્યા ઇરાનનો એલચી યાદગારબેગ અમદાવાદ આવી દરબારમા હાજર થયો કાનૂન, અમનદાર,[1] અને અંગરક્ષકો મળી નર્યા ઇરાની ૪૦ આદમી તેની સાથે હતા, તે ઉપરાંત નોકરો વગેરે સર્વ મળી લગભગ પાચસો આદમી હશે[2]

તેઓએ દરબારમા શાહી શિષ્ટતા અદા કરી અને બધુ જ સભ્યતાથી ઇરાનના શાહની ભેટો આગળ ધરી બક્ષિસોમા ફિરોઝાનો (એક જાતનું ભૂરા રગનું ઝવેર) પ્યાલો અતિ સુદર હતો સફાઈ અને ઉત્કૃષ્ટતામા તે અજોડ હતો તે ઉપરાત ભિન્નભિન્ન જાતના જવાહિર, કપડા, અને ૩૦ નર્યા ઇરાની ઘોડા પાદશાહને નજરાણામા આપવામા આવ્યા સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે પણ એલચી અને તેના સાથીઓને ખિલાત આપી વર્ધમાન કર્યા અને નિવાસ માટે મકાન અને ખાવાપીવા માટે નાણાની જોગવાઈ પણ કરી

થોડા દિવસ પછી બાદશાહ વડોદરા ગયો, જે તેની જાગીરમા હતું ત્યા પહોચ્યા બાદ વડોદરાથી થોડે અતરે એક નવા શહેરનો પાયો નાંખ્યો જેનું નામ તેણે દોલતાબાદ[3] રાખ્યું એમ માલૂમ પડે છે કે પાદશાહ હજુ વડોદરામા જ હતો એટલામા ખાજા જહાન તવાશી પોતાના આકા મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીન ખલજીની સાથે માળવાથી ભાગી જઈ, ચાપાનેરની હદમા પહોચ્યો આ બાબતની ખબર પાદશાહને આપવામા આવી વળી એટલામા માળવાના રાજા મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીનની અરજી પણ આવી, જેમા ગુજરાતમા આવવાના કારણો તેણે આપ્યા હતા સુલ્તાને મોહમ્મદાબાદ (ચાપાનેર) શહેરના વડા પોલીસ અમલદાર, મુહાફિઝખાનને તેનો આદર સત્કાર કરી શહેરમા લાવવાનો તથા તેની મહેમાનગીરી માટે સર્વ શક્ય આવશ્યકતા પૂરી પાડવાનો હુકમ કર્યો મુહાફિઝખાને સુલ્તાનના ફરમાનનું અક્ષરશ પાલન કર્યું સફરનો શ્રમ ઉતારવા માટે થોડો વખત તેણે આરામ લીધો અને ત્યારપછી શાહજાદા મોહમ્મદ બિન નાસિરદ્દીનને

---

૧. 'મિરાતે સિકદરી', પૃ૦ ૧૩૮
૨. 'ઝફરુલવાલા', ભાગ ૧, ૯૮
૩ આ શહેર હાલમા એક નાના ગામડાના રૂપમા છે

વડોદરા તરફ જવાના હર્ષો ભેકગી ન ગાયે મજા બારે અતિ આનંદિત થયા નાદશાદો ફરીથી ચાપાનેર ગયો અને પાદશાહે વડોદરાથી મોગ- આમથી તરફ પ્રયાણ કર્યું, જે જગ્યા મહમૂદ આઝમની શિકારગાહ તરીકે મુકરર કરવામાં આવેલી હતી ત્યાં પહોંચી થોડા દિવસ પર્યંત તે શિકારમાં મશગૂલ રહ્યો ત્યાં સુલ્તાનનો જમાઈ અને આસીર અને બુરહાનપુરનો ગવર્નર મુરાદ આવી, આઝમ હુમાયુન આદિલખાન પણ આવ્યો થોડો સમય ત્યાં ગાળી તે બુરહાનપુર માટે અને સુલ્તાન ચાપાનેર (મોહમ્મદાબાદ) માટે રવાના થયા બહુધા, પાદશાહ ચાપાનેર ગયો છે એવી ખબર સાંભળી ઇંગતનો એલચી પણ પહેલેથી જ ચાપાનેર પહોંચી ગયો હતો ત્યાર પછી માળવાના સુલ્તાન નાસિરુદ્દીનનો પુત્ર મોહમ્મદ સાહેબખાન પણ આવ્યો તેને પણ તે જ એલચીની પાડોશમાં નિવાસસ્થાન આપવામાં આવ્યું 'ઝફરૂલવાલા' અને 'તબકાતે અકબરી'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સુલ્તાન મુઝફ્ફર તખ્તનશીન થઈ પહેલો અમદાવાદથી ચાપાનેર ગયો અને ત્યાં જ ઈરાનના એલચીની સાથે તેની મુલાકાત થઈ હતી ત્યારપછી વડોદરા આવી દોલતાબાદનો પાયો તેણે નાખ્યો ત્યાં તેણે ખાન જહાનના આગમનની વાત સાંભળી, તેથી તેને વડોદરા બોલાવ્યો તે મળીને ચાપાનેર (મોહમ્મદાબાદ) પાછો ગયો માળવાનો શાહજાદો પણ ત્યાં આવ્યો

પરંતુ હું ધારું છું કે આ સત્ય નથી, કારણ કે મોહમ્મદાબાદ જતી વખતે વડોદરા રસ્તામાં આવે છે

માળવાનો સુલ્તાન—માળવા હિંદુસ્તાનના ફળદ્રૂપ પ્રદેશો માંનો એક છે વિક્રમાદિત્ય અને રાજા ભોજ આ ભૂમિના અમૂલ્ય રત્નો હતા હિંદુ રાજાઓના સમયમાં તેના પાટનગર ઉજ્જૈનમાં એક વેધશાળા બનાવવામાં આવી હતી, જે માટે તે ગૌરવ ધરાવતું હતુ ભોજરાજાએ ઉજ્જૈનને બદલે ધારને રાજધાની કરી હતી વળી તેણે મુલ્કને સુલ્તાન મહમૂદ ગઝનીના હુમલામાંથી પોતાની વિચક્ષણ રાજનીતિને લઈને બચાવ્યો હતો

ચંગીઝખાન મોગલની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને ૩૦,૦૦૦ ની એક ફોજ સાથે કાબુલમાં રહેતો હતો. ચંગીઝખાનના અવસાન પછી તેણે સમરકંદનો કબ્જો લીધો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. તેઓમાંનો નાનો તોલકખાન નામનો હતો. તે મુસલમાન થઈ કન્દુઝમાં આવી વસ્યો. તેને બે પુત્રો હતાઃ એક નસીરુદ્દીન અને બીજો ફીરોઝ. બંને બાપના અવસાન પછી ગયાસુદ્દીન બલ્બન પાસે આવી રહ્યા.

મુઈઝુદ્દીન કૈકોબાદ બિન બુગરાખાન બિન ગયાસુદ્દીન બલ્બનના સમયમાં ફીરોઝશાહ ખલ્જી લાહોરનો ગવર્નર હતો. ત્યારપછી કૈકાઉસ બિન કૈકોબાદના સમયમાં તે પોતે દિલ્હીનો પાદશાહ થયો. તેણે પોતાના ભાઇ નસીરુદ્દીનને અમ્રૂહાનો ગવર્નર બનાવ્યો. આ જ નસીરુદ્દીનનો છોકરો અલીશેર હતો. અને અલીશેરનો છોકરો મલેક મુગીસ હતો જેને ખાનજહાનના ઇલ્કાબ સાથે વઝીરપદ મળ્યું હતું. તેનો પુત્ર સુલ્તાન મહમૂદ હિ. સ. ૮૩૯ (ઈ. સ. ૧૪૩૫) ના શાવ્વાલ માસની તા. ૨૫ ને સોમવારને દિવસે માળવાની ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયો.[1] તેણે ચોત્રીસ વરસ જાહોજલાલીથી હકૂમત કરી. હિ. સ. ૮૭૩ (ઈ.સ. ૧૪૬૮) માં જ્યારે તે મૃત્યુવશ થયો ત્યારે તેનો પુત્ર ગયાસુદ્દીન મોહમ્મદશાહ ગાદી ઉપર બેઠો. બત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો પુત્ર નાસિરુદ્દીન કાદિરશાહ પોતાના ભાઈઓને મારી હિ. સ. ૯૦૫ (ઈ. સ. ૧૪૯૯)માં તખ્તનશીન થયો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. શાહબુદ્દીન બળવો કરી દિલ્હી ચાલ્યો ગયો. મોહમ્મદ અને મહમૂદ તેના અવસાન પર્યંત હિ. સ. ૯૧૬ (ઈ. સ. ૧૫૧૦) તેની સાથે રહ્યા. દરબારીઓએ મહમૂદ ખલ્જીને પાદશાહ બનાવ્યો; પરંતુ થોડા વખત બાદ ખાનજહાન તવાશી (મોહાફ્ઝખાન ખલ્જી) મહમૂદ ઉપર નારાજ થઈ મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીનને મળી ગયો અને તેને પાદશાહ બનાવ્યો. જ્યારે મહમૂદ ખલ્જીએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે તે સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહ બીજા પાસે કુમક માટે પહોંચ્યો.[2] જે મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીનને

---

૧. 'ઝફરુલવાલા', ભા. ૧, પૃ૦ ૧૯૭
૨. 'ઝફરુલવાલા', ભા. ૧, પૃ૦ ૨૧૧-૨૧૨.

ચાપાનેરમા ઇરાનના એલચીના મકાનની જોડે ઊતરવાની જગ્યા આપવામા આપી હતી તે આ વ્યક્તિ હતી

ખલજીએ સ્મરણ કરાવ્યું:—મોહમ્મદશાહ ખલજીએ કેટલોક વખત રાહ જોઈ પરતુ કંઈ નતીજો આ યો નહિ, ત્યારે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ પાસે આવી તેણે તે વાત યાદ કરી બાદશાહે કહ્યુ અત્યારે તો વરસાદની મોસમ છે, જો અલ્લાહની ઇચ્છા હશે તો આ મોસમ પૂરી થતા વેત માળવા જઈને ગજ્યનો અર્ધો હિસ્સો તમને અપાવીશ વળી તેણે કૈસરખાનને દાહોદ જવા માટે હુકમ કર્યો, જેથી તે માળવાની પરિસ્થિતિથી વાકેફ રહે આ સાથે જ ફોજી અમલદારોને ફરમાન મોકલવામા આવ્યુ કે ચોમાસા બાદ શાહી ફોજે પાયતખ્તે જમા થવુ

મોહમ્મદશાહ અને ઇરાનનો એલચી:—થોડા જ દિવસ પછી મોહમ્મદશાહ કઈ પણ સૂચના સિવાય ગુજરાતથી માળવા ચા ગો ગયો આમ કરવાના કારણો ઇતિહાસકારોએ ભિન્નભિન્ન આપ્યા છે

અહમદ હર્વીએ લખ્યુ છે કે ઇરાનનો એલચી અને મોહમ્મદ શાહ ખલજી એ એક જ મહોલ્લાના પાડોશી હતા તેમના નોકરોમા સાધારણ ટટો થયો તેમાથી મામલો વધી ગયો તેમણે એલચીના મકાનમા લૂટ ચલાવી ત્યારપછી મોહમ્મદશાહના સબધમા વાત ફેલાઈ ગઈ કે તેને પરહેજ કરવામા આ યો છે તેથી શરમને લઈને તે ગુજરાત માથી પલાયન થઈ ગયો [1]

'મિરાતે સિકદરી'મા ઉલ્લેખ કરવામા આ યો છે કે શાહજાદી પાસે અસાધારણ મોતી હતા તે ઇરાનના શાહનો એલચી ખરીદવા ચાહતો હતો, પરતુ કોઈ પણ સજોગોમા તે મૂલ્યનો ઘટાડો કરવામા આવ્યો ન હોઈ, બન્ને વચ્ચે આ સબબથી સંબધ બગડ્યો ત્યારપછી એક ગામ શાહજાદો ઓચિતો એક પુરાણા ઓળખીતાને મળવા ગયો તે જે અતિથિગૃહમા રહેતો હતો, તેમા જ ઇરાનના

1 'તબકાતે અકબરી', ભા ૩, પૃ ૨૭૫ તારીખે ફરિશ્તા'મા પણ એમ જ લખ્યુ છે

એલચીનો મુકામ પણ હતો કોઈએ એલચીને કહ્યું કે શાહજાદાનો ઇરાદો તમને લૂટી ગુજરાતથી નાસી છૂટવાનો છે, નહિ તો અહીં રાત્રે આવવાની શી જરૂર હતી? દુર્ભાગ્યે ઇરાનના એલચીને આ વાતમા સત્યતા માલૂમ પડી તેણે અતિથિગૃહનો દરવાજો બધ કરાવ્યો અને શાહજાદાને પરહેજ કર્યો આખી રાત કેદઅવસ્થામા પસાર કરી બીજે દિવસે તેને છોડી દેવામા આવ્યો લોકલાજને લઈને તે ગુજરાત છોડી ચાલ્યો ગયો[1] હાજી દબીર આસફી લખે છે કે હિ સ ૯૧૭ (ઈ સ ૧૫૧૧)મા ઇરાનનો એલચી આવ્યો અને ખાનજહાન લવાલી મોહમ્મદશાહ બિન નાસિરુદ્દીન ખાનને લઈ ગુજરાત પહોચ્યો કેટલાક ઉમરાવોએ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે સહાય આપવાનું વચન આપ્યુ અને ત્યા રહે ત્યા સુધી ખર્ચ માટે વાસ્તવિક રકમ નક્કી કર્યો એક વખત અચાનક તે ઇરાનના એલચીના કમ્પાઉન્ડમા જઈ પહોચ્યો પોતે એક ખૂબસૂરત નવજુવાન હોવાથી ઇરાનીઓ એને જોઈ અનુરક્ત થઈ ગયા (અને બહુધા કોઇ ઇરાનીએ એનુ ટીખળ કર્યું) સ્વમાનના સરક્ષણને માટે તેણે તરવાર મ્યાનમાથી બહાર કાઢી, ઘોડાને એડી મારી ઇરાનીઓ તેના ઇરાદાથી વાકેફ થઈ ગયા અને તેનો સામનો કરવાને તૈયાર થઈ ગયા તેમની સખ્યા પાચસો જેટલી હતી[2] ગુજરાતીઓ આ બાબતની જાણ થતા વેત તેને મદદ આપવા ત્યા દોડી ગયા, અને ઈટ, પથ્થર અને જે જે ચીજ હાથ આવી તે લઈ ઇરાનીઓની ખબર લેવાનું શરૂ કર્યું કેટલાયે માણસો માર્યા ગયા આખરે આ ખબર પાદશાહને મળી તેણે સત્વર મલેક શરફ ઇમાદુલ્મુલ્કને શાહી હાથીઓ લઈ આ તોફાન શાત કરવાનો હુકમ કર્યો વળી તેણે તેને ઇરાની એલચીનું રક્ષણ અને બળવાખોરોને સખત શિક્ષા કરવાને કહ્યુ આ દરમિયાન ગુજરાતીઓએ લૂટ ચલાવી અને આ મકાનને આગ લગાડી મૂકી ઇમાદુલ્મુલ્કે ત્યા જઈ પ્રથમ તો ઇરાની એલચીને પોતાની હિમાયતમા લઈ લીધો અને ત્યારપછી બળવાખોરોની ખબર લીધી બાદશાહે ઇરાની એલચી આગળ પોતાની દિલગીરી જાહેર

1 'મિરાતે સિકદરી,' પૃ૦ ૧૪૦, મુબઈ
2. 'ઝફરૂલવાલહ', પૃ૦ ૯૮, ભા ૧, લડન

કરી પોતાની મહેલની નજીકમાં મુકામ કરવાને કહ્યું અને માગણી પ્રમાણે ૭ લાખ ટકા ગુજરાતી (જે ૩૮ લાખ મુરાદી ટંકા જેટલા થાય છે, વળી તે ખાનદેશ અને દખ્ખણમાં જહાંગીરના જમાના સુધી ચાલુ હતા[1]) ઇરાનના એલચીને માલની નુકસાનીના બદલામાં આપ્યા.

ઇરાનના એલચીની વિદાય:—રમઝાનની ૧૪મી તારીખ ને શુક્રવારને દિવસે એક લાખ ટંકા રોકડ અને કીમતી ખિલાત અર્પણ કરી તેને વિદાય આપવામાં આવી. અને તેની સાથે પોતાના એલચી ખુરાસાનખાનને પાદશાહે સાત સફેદ હાથી, એક વરુ (ઘણું કરી શિકારી હશે) અને બીજા હેરત પમાડે એવાં વિચિત્ર પશુ-પક્ષીઓ ભેટ તરીકે આપી મોકલ્યાં. વળી આ સાથે દરેક જાતનાં અપૂર્વ કીમતી કપડાં પણ હતાં. એ સર્વની સગવડ માટે તેણે બે મોટાં જહાજો આપ્યાં જેથી કરી સહેલાઈથી તેઓ ઇરાન પહોચી જાય.

આ બનાવ પછી નાસિરુદ્દીન ખલ્જીનો પુત્ર સાહેબખાન મોહમ્મદશાહ અતિ સ્વમાનને લઈને મુઝફ્ફરશાહને જાણ કર્યા સિવાય ગુજરાત છોડી ચાલ્યો ગયો. તેનુ તરત જવાનું એક બીજુ કારણ પણ હતુ. સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીના અમીરોમાં માહોમાહે કુસંપ થઈ ગયો હતો. તેમાના કેટલાકે તો શાહજાદા મોહમદ ખલ્જીને માળવા આવવાનું નિમંત્રણ પણ આપ્યુ હતુ. શાહજાદો પણ તકનો લાભ લઈ રવાના થયો.

મોહમ્મદશાહ ખલ્જી (સાહેબખાન) ત્રણસો સવારો સાથે 'આસીર'-ની સરહદ નજીકમા 'પુરકાનુ' નામના ગામમા પહોચ્યો. કન્દુહાના ગર્વનર નામે લોધાને જ્યારે આ બાબતની ખબર થઈ ત્યારે અચાનક ત્યાં પહોચી તેણે ત્યા લડાઈ શરૂ કરી દીધી શાહજાદા મોહમ્મદ ખલ્જી (સાહેબખાન) હાર્યો અને કાલીન તરફ નાસી છુટ્યા સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી સાથે કાલીનના ગવર્નરનો સબંધ અતિ ગાઢ હોવાના સબબે તેણે મોહમ્મદશાહને કેટલાંક ગામડા ખર્ચનભાવ માટે આપી નજરકેદ કર્યો[2]

---

૧. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૪૮

૨. 'તબકાતે અકબરી', ભા૦૩, પૃ૦ ૩૮૫, 'ફરિશ્તા' ભા૦ ૪, પૃ૦ ૫૮૬, હૈદરાબાદ.

મેદનીરાય:—જે વખતે મોહાફિઝખાને સુલ્તાન મહમૂદને હાંકી કાઢી મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીન (સાહેબખાન)ને બાદશાહ બનાવ્યો હતો તે વખતે સલ્તનતની ગદ્દારી વ્યક્તિઓમાં અણુરાગના બીજ રોપાયા હતા તે વખતે હિંદુઓમાથી મેદનીરાયે જોઈતી મદદ આપી, આથી તેની સાથેના સબંધમા વૃદ્ધિ થઈ કિલ્લા ઉપર વિજય મેળવી તમામ હક્કદારોના પંજામાથી બચી ગયા બાદ તેની સત્તા એટલે હદ સુધી વધી ગઈ કે સુલ્તાન મહમૂદને વઝીરાતનો હોદ્દો સોંપવો પડ્યો

મેદનીરાયે મુસલમાનોમા અણબનાવ અને સુલ્તાનમા કૌશલ્યના અભાવનો અંદાજ કાઢી સલ્તનતનો પાકે કબજો લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, અને અફઝલખાન અને ઇકબાલખાન નામના બે વકરવાળા અમીરોની તેણે કતલ કરાવી આ જોઈ સિકંદરખાન પોતાની જાગીર ઉપર ચાલ્યો ગયો અને બીજા ઉમરાવોને મળી તેણે બળવો જગાવવાનો ઇરાદો કર્યો

સુલ્તાન મહમૂદે ચન્દેરીના ગવર્નર બહજતખાનને તેમને શિક્ષા કરવા માટે લખ્યુ વરસાદનું બહાનું કાઢી તે ખસી ગયો, એટલે મનસૂરખાન નામના એક બીજા ઉમરાવને રવાના કરવામા આવ્યો, પરંતુ રસ્તામા તેને ખબર મળી કે હરીફ વધારે શક્તિમાન છે, આથી તેણે સહાયની માગણી કરી, પરંતુ મેદનીરાયે મદદ આપવાની મના કરી અને સખત ધમકી આપી, કારણ કે તેની મતલબ એ હતી બન્નેમાથી ગમે તે એકની ખુવારી થતા મુસલમાન ઉમરાવોની તાકાતમાથી એક ઓછો થશે આ જોઈ મનસૂરખાન બહજતખાનને મળી ગયો

સુલ્તાને મેદનીરાયને જંગી હાથી અને ફોજ આપી સિકંદરનો સામનો કરવાને મોકલ્યો તે વિજયવંત થઈ પાછો ફર્યો ત્યારપછી તેને માફી આપી જાગીર તરફ ફરીથી મોકલ્યો આ પછી સુલ્તાને બહજતખાન ઉપર પણ દિલાસાનો પત્ર પાઠવી તેને નિશ્ચિંત કરવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ તેણે નાપસંદ કાગળ આપી જંગનો પાયો નાખ્યો એક તરફ તેણે કાવીનથી સાહેબખાન મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીન ખલજીને બાદશાહ બનાવવા માટે બોલાવી લીધો અને બીજી

તરફ દિલ્હીના પાદશાહ સુલ્તાન સિકંદર લોદી પાસેથી એ શરતથી મદદ માગી કે વિજય બાદ તેના નામનો ખુત્બો તેમ જ સિક્કા ચાલુ કરવામા આવશે.

મથુરાદાસે ચદેરીથી પાછા ફરી સુ'તાન મહમૂદની તમામ બાબતોની માહિતી આપી; આથી સુલ્તાન મહમૂદે મુખ્તસખાનને મહાન લશ્કર આપી સામનો કરવા માટે મોકલ્યો. હિ સ. ૯૧૮ (ઈ. સ. ૧૫૧૨)ના ઝુલહજ્જ માસની ૧૫ મી તારીખે શાહજાદા મોહમ્મદ (સાહેબખાન) ચદેરી પહોચ્યો બહજતખાન અને મનસૂરખાન સ્વાગત કરી તેને લાવ્યા અને તખ્તનશીન કર્યો ત્યારપછી થોડા જ દિવસ બાદ માલૂમ પડયું કે સઈદખાન લોદી અને ઇમાદુલ્મુલ્ક એક મોટું લશ્કર લઈ બહજતખાનની કુમકે દિલ્હીના પાદશાહ સિકંદર લોદી તરફથી આવ્યા છે અને મુઝફ્ફરશાહ ગુજરાતી ફોજ સાથે ધાર સુધી આવી પહોચ્યો છે, કારણ કે સાહેબખાન ગુજરાતમાથી ચાલ્યો ગયો એવી ખબર તેને મળી હતી. હજુ સુધી તેનો ઇરાદો મક્કમ હતો. પોતે મોસમ અને સંજોગોની રાહ જોતો હતો; આથી તેણે મેદનીરાયના સામર્થ્યની વાત સાભળી માળવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો પોતે મુલકની આંતરવ્યવસ્થા ચોક્કસ અને પાકી કરી માળવા તરફ કૂચ કરવાને અમદાવાદ આવ્યો. અમદાવાદ આવવાનું બીજુ કારણ પવિત્ર પીરો પાસે દુઆ અને અધ્યાત્મ સહાયની માગણી કરવાનું હતું એક અઠવાડિયુ રહ્યા બાદ તે ગોધરા પહોચ્યો. તેણે ત્યાં જગની સામગ્રી અને ફોજની જમાવટ માટે કેટલાક દિવસ મુકામ રાખ્યો.

ઇડરના રાજા સાથે યુદ્ધ —આ દરમિયાન તેને માલૂમ પડયુ કે પાટણનો ગવર્નર અઈનુ'મુ'ક આ તરફ જ આવતો હતો ત્યારે ઇડરના રાજાના હુમલા વિશે તેણે સાભળ્યુ ત્યારે તેને શિક્ષા કરવા માટે સત્વર તે તરફ ગયો. મોડાસા લુટી આગળ વધતો હતો તે દરમિયાન રાજાનું લશ્કર આવી પહોચ્યુ, બંને વચ્ચે મહાન યુદ્ધ થયુ. મલેક અબ્દુલમુ'ક તથા બંને સવારો શહીદ થયા અઈનુલ્મુલ્ક નાસી છૂટી સુલ્તાન પાસે આવ્યો.

સુલ્તાન આ સાભળી ઇડર તરફ રવાના થયો. મોડાસા પહોંચી, તેણે એક ફોજ ઇડર મોકલી શાહી ફોજના આગમનની ખબર સાભળી રાજા ગભરાઈ ગયો સામનો કરવાની હિંમત નહિ હોવાથી તેણે કિલ્લો ખાલી કરી દીધો અને પડે વિજયનગરના પહાડોમા છુપાયો શાહી ફોજ ઇડર પહોંચી ત્યારે કેવળ દસ આદમી સામનો કરવાને ઊભા હતા તેઓની ઇચ્છા આત્મભોગ આપવાની હતી શાહી ફોજે ઇડર લૂટી તેનો વિનાશ કર્યો આથી મલેક ગોપી(દાસ) મારફતે રાજાએ અત્યત લાચારી જાહેર કરતો વિનતીપત્ર મોકલ્યો કે અઈનુલ્મુલ્કની અદાવતથી આ સર્વ બન્યુ છે, શરૂઆત મે કરી ન હતી. (ચાદીના) વીસ લાખ ટકા અને એક સો ઘોડા નજરાણા માટે હાજર છે. મલેક ગોપી અને બીજા વજીરોની ભિફારસને લઈને પાદશાહે તેનો સ્વીકાર કર્યો અને મલેક અઈનુલ્મુલ્કને માફી બક્ષી, જેથી કરી ફોજ તૈયારીમા તેની પાસેથી તે સહાય લઈ શકે.

માળવામા સુલ્તાન મુઝફ્ફર:—સુ'તાન ઇડરથી ગોધરા પાછો ફર્યો તેણે પોતાના વડા શાહજાદા સિકદરને ચાપાનેર રવાના કર્યો[1] અને પોતે દાહોદ ગયો. તેણે કૈસરખાનને દેવલાનો કબજો લેવાને મોકલ્યો જયા સુલ્તાન ખલ્જીનુ આધિપત્ય હતું વળી તેનો

---

૧ 'મિરાતે સિ દરી'મા જણાવવામા આવ્યુ છે કે મુઝફ્ફરશાહને આઠ પુત્રો અને બે પુત્રી હતા તેમા સૌથી વડો સિકદર હતો તેનાથી નાનો બહાદુર, અને ત્યારપછી લતીફખાન હતો ઘણુ કરી તેણે આ જ 'મુઝફ્ફરશાહી'માથી લીધુ હશે, કારણ કે એમા જણાવવામા આવ્યુ છે કે મુઝફ્ફરશાહે પોતાના પરિવારમા સૌથી મોટા સિકદરને અસલના પાદ-શાહોના રિવાજ મુજબ પોતાનો વારસ મુકરર કરી ચાપાનેર મોકલી દીધો, પરતુ 'ઝફરૂલવાલા'મા જણાવવામા આવ્યુ છે કે સિકદર સૌથી નાનો પુત્ર હતો, જેમકે બહાદુરશાહે પોતાની જાગીરમા ઝિયાદતીની દરખાસ્ત કરતી વખતે કહ્યુ હતુ કે કમમા કમ નાના ભાઈ સિકદરના જેટલી જાગીર તો મને મળવી જોઈએ ('ઝફરૂલવાલા', ભા ૧, પૃ ૧૨૧, લડન) પરતુ સિકદરની મા બીજી રાણીના દબાણને લઈ ને બહુધા સુલ્તાન આ કબલ કરી શક્યો નહિ, કેમકે એ પોતાના પરિવારમા સર્વ કરતા એટલુ જ નહિ પણ સિકદર કરતા પણ વધારે વહાલો હતો ('ઝફરૂલવાલા', ભા૦ ૧, પૃ૦ ૧૨૨) વળી આગળ ચાલતા 'ઝફરૂલવાલા'નો કર્તા લખે છે કે જ્યારે

ઇરાદો આગળ વધી, ધાર ઉપર પોતાની સત્તા કાયમ કરવાનો હતો, પરંતુ ધારના ગવર્નર પીર ખોકારીના પુત્ર ખિઝરે શાહ આગળ આવી આશ્રયની માગણી કરી[1] સુલ્તાને તે કબૂલ કરી સાંત્વન માટે કવામુલ્મુલ્ક, ઇખ્તિયારુલ્મુલ્ક બિન ઇમાદુલ્મુલ્ક, બહાનેક બખ્ત અને કલંદરખાનને તેની સાથે મોકલ્યા તે જ જગ્યાએ સુલ્તાન મુઝફ્ફર આગળ કવામુલ્મુલ્ક મલેક સારંગે ધારના આહુખાન (હરણને રાખવાની જગ્યા)ની બહુ જ પ્રશંસા કરી, તે એટલે સુધી કે પાદશાહ પણ ખુશ ખુશ થઈ ગયો, અને લશ્કરની દેખરેખ માટે કવામુલ્મુલ્કને મૂકી પંડે ૨૦૦૦ સવાર અને ૧૫૦ હાથી સાથે ધાર તરફ રવાના થયો જ્યારે તે નજીક પહોંચ્યો ત્યારે પાછલા પહોરના સમયે શેખ અબ્દુલ્લા ચુગાવ અને શેખ કમાલુદ્દીન માલવીની કબરોની જગ્યા ઉપર ફાતેહાખ્વાની માટે ગયો બીજે દિવસે સવારે નિઝામુલ્મુલ્ક, રઝીઉલ્મુલ્ક, ઇખ્તિયારુલ્મુલ્ક, મલેક ચમન મોહાફિઝખાન અને સૈફખાનને હુકમ કર્યો કે દિલાવરા હરણવાડો જોઈ આવવો, જેથી તે કેવો છે એ બાબતની માહિતી મળે પાદશાહ ધારનો હરણવાડો નિહાળવામાં મશગૂલ થઈ ગયો, મોડુ થયું અને ઉમરાવો પાછા ન ફર્યા, ત્યારે સુલ્તાન મુઝફ્ફર પંડે દિલાવર પહોંચ્યો, ત્યાં પણ કોઈ ઉમરાવ સાથે

મૃત્યુનો પળ પાસે આવ્યો ત્યારે સિકંદર જે તેમના પરિવારમાં સાતમો પુત્ર હતો તેને બોલાવીને તેણે રાજવારસ તરીકે મુકરર કર્યા અને તેને ભાઈઓ સાથે સારી વર્તણૂક રાખવા માટે શિખામણ આપી ('ઝફરુલવાલા,' ભા૦ ૧ પૃ ૧૨૯)

'મુઝફ્ફરશાહી'નો કર્તા પ્રત્યક્ષ સાક્ષી હતો, અને 'ઝફરુલવાલા' ઘણું કરીને તબકાતે બહાદુરશાહી માંથી લે છે અને 'તબકાતે બહાદુરશાહી'નો કર્તા પણ પ્રત્યક્ષ સાક્ષી છે આથી આ બંનેના બયાનોનો ફેસલો કરવો મુશ્કેલ છે, પરંતુ અટકળ કરી શકાય કે સામાન્ય રીતે શાહજાદાઓના પહેલા લગ્ન શાદી ખાનદાનમાં થાય છે મહમૂદ બેગડાની મા સિંધની શાહજાદી હતી અને મહમૂદના જમાનામાં સિંધના બાદશાહો સાથે તેનો સબંધ બહુ મજબૂત હતો, આથી કહી શકાય કે મુઝફ્ફરનું પહેલું લગ્ન સિંધની શાહજાદી સાથે થયું હશે અને સિકંદર તેનો પહેલો પુત્ર હશે

૧ 'ઝફરુલવાલા', ભા૦ ૧, પૃ ૧૦૭, લંડન

મુલાકાત થઈ નહિ તલાશ કરતા અલપખાને (કે ઉલુગખાને[1], કહ્યું નિઝામુલ્મુલ્કનો એક ભાઈ નામે ગયસિંગ નાલચામા રહે છે ઘણુ કરીને તે તેને મળવા ગયો હશે

સૂર્યાસ્ત બાદ કામિયાબી હાસલ કરી નિઝામુલ્મુલ્ક પાછા આવ્યાની ખબર પાદશાહને મળી તેણે હૈરતમન્દ થઈ સર્વ હકીકત પૂછી ત્યારે તેને માલૂમ પડયુ કે નાલચાથી પાછા ફરતા કેટલાક માણસોએ કિલ્લા ઉપરથી ઊતરી નિઝામુલ્મુલ્ક સાથે જગ ખેલ્યો હતો પરતુ આખરે તેઓનો પરાજ્ય થયો તેમા આસરે ચાલીસ આદમી માર્યા ગયા અને બાકીના નાસી છૂટયા[2]

પાદશાહ આ સાભળી ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે નિઝામુલ્મુલ્ક માટે અપશબ્દો વાપર્યા તેણે કહ્યુ કે મારી પરવાનગી સિવાય તમે શા માટે ચાલ્યા ગયા ? કિલ્લામાના માણસો સાથે શા માટે તમે લડાઈ કરી ? શુ તમે નથી જાણુતા કે કુદરતી ધારો છે કે જબરો નબળાને હરાવે અને જો તેથી ઊલટુ થાય તો ફક્ત ખુદાના હુકમથી જ થાય છે ? જો તમારી નાની ફોજનો પરાજ્ય થયો હોત તો કેવો ગજબ થયો હોત ?

આ વખતે ઉપરાઉપરી એને ખબર મળી કે મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીન અર્થાત્ સાહેબખાને, ખાનજહાન સાથે ચદેરી કિલ્લાનો કબજો લઈ લીધો છે ત્યારપછી બીજી ખબર આવી કે સુલ્તાન મહમૂદ ખલજી મેદનીરાય સાથે ગેરમુસ્લિમોની ફોજ લઈ ચન્દેરી સામનો કરવા માટે ગયો છે વળી તેના સાભળવામા આવ્યુ કે સાહેબખાને સુલ્તાન સિકદર લોદી પાસેથી જે સહાય માગી હતી તે સૈયદખાન અને ઈમાદુલ્મુલ્કની સરદારી નીચે આવી ગઈ છે અને ચદેરીથી પાચ કોસ ઉપર તે ફોજે પડાવ નાખ્યો છે.

મુઝફ્ફરશાહનુ પાછુ ફરવું —આ વાત સાભળી સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે કહ્યુ કે હું માળવા એ ઇરાદાથી આવ્યો હતો કે સુલ્તાન

---

૧. 'બહાદુરશાહી'મા ઉલુગખાન છે.

૨ 'તબકાતે અકબરી', ભા૦ ૩, પૃ૦ ૧૭૭, કલકત્તા 'ઝફરવાલા', ભા૦ ૧, પૃ૦ ૧૦૧

મહમૂદને ગેરમુસ્લિમોના ઘેરામાથી આઝાદ કરી માળવાનો મુલક તે અને તેના ભાઈ મોહમ્મદ બિન નાસિરુદ્દીન વચ્ચે અર્ધો અર્ધો વહેચી આપુ પરતુ મહમૂદ ખલ્જી વિરોની પરિસ્થિતિ એવી છે કે તે પોતે રજપૂતો(પૂરબિયા)ને સાથે લઈ ભાઈ સાથે રણસગ્રામે ચઢના ગયો છે અને મોહમ્મદ ખલ્જીએ હિંદના પાદશાહ પાસેથી કુમકની માગણી કરી છે, આથી તેને મારી મદદની જરૂર નથી ત્યારપછી તેણે ફોજને કૂચ કરવાનુ ફરમાન આપ્યુ અને કેટલાક દિવસ બાદ તે ચાપાનેર પાછો આવી પહોચ્યો

બે શત્રુઓ વચ્ચે સપડાઈ જવાથી સુલ્તાન મહમૂદ ખિલ્જી ભારે વિટબણાગા ગૂચવાયો હતો, પરતુ તરત જ તેને ખબર મળી કે મુઝફ્ફરશાહ ગુજરાતી માળવાથી કૂચ કરી ગયો છે વળી દિલ્હીના સુલ્તાન સિકદરની ફોજ ફરીથી ચાલી ગઈ, કારણ કે બહજતખાને વાયદો કર્યા મુજબ સિકદરખાનના નામનો ખુત્બો અને સિક્કા જારી કર્યા નહોતા પરિણામે મહમૂદ ખિલ્જીની હિમ્મતમા વૃદ્ધિ થઈ તેણે અજબ વીરતા વાપરી ચદેરી ઉપર હુમલો કરી વિજય મેળવ્યો ખાનજહાન માર્યો ગયો અને બીજા બળવાખોર ઉમરાવોએ માફી માગી લીધી સાહેબખાનને પણ જાગીર આપી ખુશ કરવામા આવ્યો પરતુ લાબો સમય પસાર થાય તે પહેલા લોકોએ બહજતખાન માટે સાહેબખાનમા અવિશ્વાસ પેદા કર્યો આથી સાહેબખાન બીકનો માર્યો દિલ્હી નાસી છૂટચો અને સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીએ અતિ દૃઢ કલેજે મડુ પાટનગરમા ફરીથી પ્રવેશ કર્યો

ફરિશ્તાની ગેરસમજ —ફરિશ્તાએ લખ્યુ છે કે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી જ્યારે ગુજરાતી ફોજ અને દુશ્મન ઉમરાવોના ઘેરામા સપડાઈ ગયો ત્યારે મેદનીરાયે દરેક ફોજ સામે એક એક સૈન્ય મોકલ્યુ અને ગુજરાતી ફોજની એક ટુકડીનો રજપૂતોએ પરાજય કર્યો સુલ્તાન મુઝફ્ફરે આ હારને અપશુકન ગણી માળવાના લોકો તરફ હમદર્દી બતાવી પાછો ફર્યો[૧]

---

૧ 'ફરિશ્તા,' પૃ ૪૧૮

આગળ ચાલતા તે મુઝફ્ફરશાહ વિષે લખે છે કે નિઝામુ'મુ કે દિલાવરથી નીકળી નાલચામા પ્રવેશ કર્યો પાછા ફરતી વખતે પૂર બિયા રજપૂતોની એક ટુકડીએ આવી લશ્કરના પાછળ રહેના માણસોને નુકસાન પહોંચાડ્યુ.

આ બને ઉ લેખો ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતી ફોજને અથવા તો તેના અમુક ભાગને પરાજય મળ્યો હશે અને આ જ કારણથી સુલ્તાન મુઝફ્ફર બને તેટલી ઉતાવળથી માળવાથી ગુજરાત ચાલ્યો આ યો હતો વળી આ બને બાબતોમા અસત્ય માલૂમ પડે છે, કારણ કે ખુદ ફરિશ્તા સુલ્તાન મુઝફ્ફર વિશે લખે છે કે પાદશાહે ફરમાન બહાર પાડ્યુ કે આ સફર કરવાનો અસલ ઇરાદો એ હતો કે સુ'તાન મહમૂદને પૂરબિયા રજપૂતોના પજામાથી બચાવી માળવાનો મુલક બને ભાઈઓ વચ્ચે વહેચી આપવો, પરતુ મહમૂદ પડે તે ક્રૂર પૂરબિયાને માથે લઈ ચદેરી ગયો છે આ વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતા આ મુલકમા પ્રવેશ કરવો મનુષ્યત્વની વિરુદ્ધ છે [1]

'મિરાતે સિકદરી'મા જણાવવામા આવ્યુ છે કે પાદશાહે કહ્યુ કે તે મુલકમા જઈ માળવાનો કબજો લેવાનો મારો ઇરાદો નથી, કારણ કે અહીંનો બાદશાહ પણ મુસલમાન છે, મારી અમન ઇચ્છા મેદનીરાય (અને બીજા પૂરબિયા રજપૂતો)ને ત્યાથી ખસેડી બને ભાઈઓ વચ્ચે સુલેહ કરવાની હતી, પરતુ અત્યારે તો મહમૂદ આગળ લડાઈ આવી પડી, એનો અજામ શુ આવશે તે જોઉ છુ તે વખતે જે વાસ્તવિક હશે તે પ્રમાણે વર્તન કરવામા આવશે [2] આગળ ચાલતા જણાવવામા આવ્યુ છે કે નિઝામુલ્મુલ્ક સૂર્યાસ્ત થયા બાદ નાલચાથી પાછો આ યો અને વિજયની ખુશખબર કરી પાદશાહે હેતપૂર્વક સવાલ કર્યો કે ફતેહ કેવી ? તેણે જવાબ આપ્યો કે પાછા ફરતા કિલ્લા ઉપરથી ઊતરી કેટલાક પૂરબિયા રજપૂતોએ હુમલો કર્યો જેનો જવાબ બહુ જ કડક આપવામા આ યો શત્રુના ચાલીસ આદમી માર્યા ગયા અને બાકીના નાસી છૂટ્યા પાદશાહ આ

---

૧ 'ફરિશ્તા,' પૃ ૪૧૮

૨ મિરાતે સિકદરી ' પૃ ૧૪૩-૪૪, મુબઈ

સાંભળી અતિ નારાજ થયો અને કહ્યું કે તમારી હાર થઈ હોત તો તમારી કેવી બદનામી થાત ? ત્યાર પછી પાદશાહ ધારથી ગુજરાત પાછો આવ્યો.

નિઝામુદ્દીન અહમદ લખે છે કે 'આ ફોજ લઈ જવાનું અમલ કારણ એ હતું કે ક્રૂર પૂરબિયાઓને હાંકી કાઢી મુલકને બે ભાગમાં વહેંચી મહમદ અને સાહેબખાનને અકેક હિસ્સો હવાલે કરવો. હવે તે બળવાખોર અમીરોને દાબી દેવાને જાલિમ રજપૂતોને સાથે લઈ ગયો છે, ત્યારે તેના મુલકમાં પ્રવેશ કરવો એ મનુષ્યત્વ અને બહાદુરીનો અભાવ સૂચવે છે.' ત્યારપછી આગળ ચાલતાં તે લખે છે કે 'નિઝામુલ્મુલ્ક દિલાવરથી નાસયા ગયો અને પાછા ફરતી વખતે પૂરબિયાઓની એક ટુકડીએ તેનો કંઈક અવરોધ કર્યો જેની સજા તેને ભોગવવી પડી.'[૧]

ત્યારપછી માળવાના સંબંધમાં તે લખે છે કે નિઝામુલ્મુલ્ક સુલ્તાનીને તેણે એક મહાન ફોજ આપી નાસયા મોકલ્યો. વળતી વેળા કિલ્લા ઉપરથી એક ટુકડીએ ઊતરી લૂટમાર ચલાવી. નિઝામુલ્મુલ્કે પાછા ફરીને હુમલો કર્યો. તેમાં કેટલાક માર્યા ગયા અને બાકીના નાસી છૂટી કિલ્લામાં ઘૂસી ગયા.[૨]

'ઝફરૂલવાલા'માં જણાવવામાં આવ્યુ છે કે સુલ્તાન મુઝફ્ફરે તેના અમીરોને કહ્યું કે મારી આ સફર માત્ર એટલા જ માટે હતી કે મહમૂદને ગેરમુસ્લિમોના પંજામાથી બચાવી અને ભાઈઓ વચ્ચે સુલેહ કરાવી દઉં; પરંતુ માંડૂગખાને દિલ્હીથી મદદ મંગાવી એટલે હવે મારી કંઈ જરૂર રહી નહિ. તેથી તેણે તમામ ઉમરાવોને પાછા ફરવાનું ફરમાન આપ્યું.[૩]

હુસામખાન પોતે જ આ જંગમાં સુલ્તાન સાથે હાજર હતો. તેણે 'બહાદુરશાહી'માં લખ્યું છે કે સ્વારીમાં સુલ્તાને કેટલાક ઉમરાવોને

૧. 'તબકાતે અકબરી,' ભા૦ ૩, પૃ ૧૭૩
૨. 'તબકાતે અકબરી,' ભાગ ૩, પૃ ૩૮૯, કલકત્તા
૩. 'ઝફરૂલવાલા', ભાગ ૧, પૃ ૧૦૭, લંડન.

દિલાનગ અને દરણવાડા તરફ જવાનો હુકમ કર્યો, જેથી ત્યાંની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થઈ તેઓ મધ્યાહ્ન પહેલાં આવી પહોંચે તે પછી ધાર ચાલ્યો ગયો ત્યાંનો દરણવાડો નિઝામી પાછો ફર્યો ત્યારે તેને માલૂમ પડ્યું કે ઉમરાવો હજુ આવ્યા ન હતા, એટલે તે જાતે દિનાવન ગયો, પરંતુ તેઓ તેને ત્યાં પણ મળ્યા નહિ તલાશ કરતા ઉલુગખાને કહ્યું કે નિઝામુલ્મુલ્કનો એક ભાઈ રાયસિંગ નાલચામાં રહે છે, ત્યાં તે તેને મળવાને ગયો છે મુનાન દિવાનરાનો પ્રવાસ કરી ધાર પાછો આવ્યો, ત્યાં નગરે લોકોએ તેને નિઝામુલ્મુલ્કના વિજયની ખબર કહી નિઝામુલ્મુલ્કે દરબારમાં હાજર થઈ કહ્યું કે હું નાલચા જતો હતો તે વખતે કિલ્લાની ફોજે પાછળથી આવી હુમલો કર્યો, આપણા બહાદુરોએ પણ બુલન્દ અવાજ કરી સામનો કર્યો, શત્રુના ચાલીસથી વધારે આદમી માર્યા ગયા અને બાકીના ત્યાંથી નાસી છૂટી કિલ્લામાં ઘૂસી ગયા આ સાંભળી પાદશાહ બહુ જ નારાજ થયો, અને કહ્યું કે નિયમ છે કે જબરો નબળાને હરાવે અને તેનાથી ઊલટું થાય તો તે કેવળ ખુદાના ફરમાનથી જ થાય છે, તેથી આવી હિમ્મત કદી ફરીથી કરવી નહિ.[1]

આ તમામ બ્યાનો નજર આગળ રાખતા 'ફરિશ્તા'નું બખાણ કેટલે અંશે અસત્ય છે તે માલૂમ પડે છે પ્રથમ તો ગુજરાતી ફોજે કોઈ ઉપર હુમલો કર્યો જ નહોતો વળી ધારના કિલ્લામાંની ફોજે જે હુમલો કર્યો હતો તેનો ગુજરાતીઓએ પરાજય કર્યો હતો

ઇડરની લડાઈ—હિ સ ૯૨૧ (ઈ સ ૧૫૧૫)ના રમઝાન મહિનામાં ઇડરનો રાજા રાયભીમ (રાયભાનનો પુત્ર) મરણ પામ્યો અને તેનો પુત્ર ભારમલ તખ્તનશીન થયો પરંતુ સૂરજમલનો પુત્ર રાયમલ જે રાણા સાંગાનો[2] જમાઈ થતો હતો તેણે ગાદી માટે દાવો કર્યો રાણા સાંગાએ પોતાના સામર્થ્યને લઈને ભારમલને લઈને હાંકી કાઢી રાયમલને રાજ્યાસન ઉપર બેસાડ્યો ભારમલે સુલ્તાન મુઝફ્ફર પાસેથી

---

૧. 'તબકાતે બહાદુરશાહી' અને 'ઝફરૂલવાલા' ભા ૧, પૃ ૧૦૦ના આધાર ઉપરથી

૨ ભારમલ બિન રાયભીમનો પિત્રાઈ ભાઈ

સહાયની માગણી કરી સુ'તાને રાયમનને ઉઠાડી મૂકી ઇડર ભારમલને સોંપવાનો હુકમ નિઝામુદ્દીનને કર્યો. તેણે પોતે અહમદનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું નિઝામુ'મુ'કને ભારમન રસ્તામા મળ્યો અને સુલ્તાન આગળ હાજર થયા સુલ્તાન મુઝફ્ફર નિઝામુ'મુ'ક અને ખુદાવન્દખાનને લશ્કર સુપ્રત કરી પાટણ (નહરવાળા) ચાલ્યો ગયો ત્યા તેણે વિદ્વાનો, સૂફીઓ અને સામાન્ય શહેરીઓ તરફ કૃપાદૃષ્ટિ બતાવી ખુશ કર્યા પાછા મળ્યા બાદ ભારમલને તેણે નિઝામુ મુ'કની હિમાયતમા રાખ્યો તેનો ઇરાદો ઇડર ફરીથી તેને હવાલે કરાવવાનો હતો નિઝામુ મુ કે રાયમન પાસેથી ઇડર લઈ ભારમલને સોંપ્યુ રાયમલની પૂઠ પકડી તેને વિજાનગર પર્યત સુધી પહોંચાડ્યો જ્યા રાયમલે આશ્રય લીધો ત્યા ભયકર યુદ્ધ થયુ અને બને તરફના કેટલાય આદમી માર્યા ગયા જ્યારે સુલ્તાનને આ બાબતની ખબર થઈ ત્યારે પાછા ફરવાનો હુકમ કરતા જણાવ્યુ કે અસલ મતલબ પાર આવ્યા બાદ લડવૈયાઓની કતલ કરાવવામા શો ફાયદો ? નિઝામુલ્મુ'કના આવ્યા બાદ અહમદનગરની હકૂમત તેને સુપ્રત કરવામા આવી

શાહજાદાઓનાં લગ્ન—નિઝામુલ્મુલ્કના પાછા આ યા બાદ સુલ્તાન અમદાવાદ આ યો તેણે ત્રણે શાહઝાદાઓ નામે સિકદર, બહાદુરખાન અને લતીફખાનનો લગ્નપ્રસગ ઉજવવા માટે એક મેળાવડો કર્યો તેમા તેણે તેના માનીતાઓને અને રાજ્યના ઉમરાવોને ખિલાત, ઘોડા તેમ જ રોકડ નાણા પણ બક્ષિસમા આપ્યા[1] ચોમાસા બાદ સુલ્તાને ઇડર તરફ શિકાર કરવાના ઇરાદાથી પ્રયાણ કર્યું નિઝામુલ્મુ ક લકવાની બિમારીમા સપડાઈ પડ્યો હતો તેથી સારવાર માટે ત્યા મૂકી ૫ ડે હિ સ ૯૨૩ (ઈ સ ૧૫૧૭)ની શરૂઆતમા ચાપાનેર ચાલ્યો ગયો ત્યાથી નુસ્રતુ મુ'ક બીનમને ઇડર મોકલ્યો અને નિઝામુ'મુ'કને દરબારમા બોલાવ્યો નિઝામુ'મુલ્કને ઝહીરુલ્મુલ્કને એક સો સવાર સાથે ઇડરના સરક્ષણ અર્થે મૂકી નુસ્રતુલ્મુ'કના આગમન પહેલા જ ચાપાનેર તરફ રવાના થયો હતો ભૂલના ભોગરૂપે નતીજો એ આ યો કે રાયમલે વિજાનગરથી આવી ઇડર ઉપર

[1] 'તબકાતે અકબરી', ભા ૩, પૃ ૧૯૮, કલકત્તા

્મતો કો. ઝહીરુલ્મુલ્કે પણ આખો દિવસ સખત સામનો કર્યો ગો સવારોમાંથી તેમનો કાકો તથા બીજા ૨૭ આદમી માર્યા તે મરણ પામ્યો[1] જ્યારે આ ખબર પાદશાહને પહોંચી ત્યારે મુસ્તુ મુ કને મિજા ગના પદાકોમાંથી હરામખોરાને ટાળી કાઢવાનો હુકમ કર્યો

મેદનીરાયનો જુલમ —હવે માળવામા એવુ બન્યુ કે મેદની રાયે (જેણે હવે વજીરાત પણ હાથમ કરી લીધી હતી) જોયુ કે સલ્તનતનો મુતામ તમામ કાંટાથી આઝાદ થઈ ગયો છે ત્યારે રફતે રફતે તેણે સર્વ મુસલમાન ઉમરાવો અને લાગવગ ધ ાવની વ્યક્તિઓનુ નિકંદન કરવાનું કામ શરૂ કર્યું અને શાહી નોકરીમાંથી દરેક મુસલમાનને બરતરફ કરી ખાલી પડેલી જગ્યાઓમા રજપૂતોને ગોઠવ્યા તે એટલે સુધી કે સુલ્તાન મહમૂદને પાણી આપનાર પણ રજપૂત હતો તેણે પોતે રજપૂતોનુ એક જબરદસ્ત સૈન્ય તૈયાર કર્યું જેની સંખ્યા ચાલીસ હજાર જેટલી હતી હવે સુલ્તાન મહમૂદ એક રીતે મેદનીરાયના કબજામા શાહી કેદી તરીકે જિંદગી ગુજારતો હતો એ એટલો બધો કંટાળી ગયો કે માળવાથી નાસી છૂટવાનો તેણે મક્કમ ઇરાદો કર્યો

હિ સ ૯૨૩ (ઈ સ ૧૫૧૭)મા મેદનીરાયના બેહદ સીતમથી દરેક મુસલમાન કાંપતો હતો એટલે સુધી કે વિદ્વાનો, સૂફીઓ અને ગવર્નરોએ એક પછી એક હિજરત કરવા માંડી શેખ (યાદ)[2] જેની ગણતરી તે જમાનાના ઉત્તમ મહાપુરુષોમા થતી હતી તે તથા ઇસ્તાનબરના કમિશનર હમીદખાન એ બંને ત્યાંથી ભાગી જઈ ગુજરાત આ ા અને મુઝફ્ફરશાહ પાસે જઈ મેદનીરાયથી ત્રાસી ગયેલા લોકો વિશે ફરિયાદ કરી

---

૧ પરંતુ 'ઝફરૂલવાલા' ભા ૧, પૃ ૧૦૨મા જણાવવામા આવ્યુ છે કે રાણાની ફોજ હજારોની સંખ્યામા હતી તેની ઇચ્છા ઝહીરુલ્મુલ્કનો પરાજય કરવાની હતી, પરંતુ તેમા તે ફતેહ પામ્યો નહિ તેના બંને કાકાઓ અને વીસ આદમી માર્યા ગયા આખો દિવસ જંગ ખેલ્યા બાદ સંધ્યાકાળે તે પાછો આવ્યો આ ખબર અહમદનગર આવી ત્યારે નુસરતુલ્મુલ્ક સાંજ સુધીમા ઇડર આવ્યો

૨ 'તબકાતે અકબરી' અને મિરાતે સિકંદરી, પૃ૦ ૧૪૫

સુ'તાન મુઝફ્ફરને આ સાંભળી બહુ જ લાગી આવ્યું અને તેણે માળવા મુલકને આ સિતમગારોના જુલ્મથી બચાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો તેણે ફોજની જમાવટ માટે ફરમાન આપ્યુ. ટૂક સમયમા તે રવાના થવાનો હતો, એટલામા તેને ખબર મળી કે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી ગુજરાત આવ્યો છે.

મહમૂદ ખલ્જીનુ ગુજરાતમાં આગમન:—બન્યુ એવુ કે જે રજપૂતોને લઈ ને મેદનીરાયે સુલ્તાન ઉપર ફતેહ મેળવી હતી તેમનાથી સુ'તાન મહમૂદ ખ'જી એહદ કટાળી ગયો હતો તેથી તેણે માળવાથી ભાગી જવાનો ઇરાદો પોતાના કૃષ્ણ નામના (ખરલ કસ્બાના વતની) એક વિશ્વાસુ નોકર આગળ જાહેર કર્યો તે ઘોડારનો દરોગો હતો [1] તેણે નોકરને કહ્યુ કે કાલે મારે શિકાર કરવા માટે જવુ છે, માટે તારે બે ઘોડા રાત્રે તૈયાર રાખવા બીજે દિવસે તે શિકાર માટે બહાર નીકળ્યો તે સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત પર્યંત શિકારમા એટલો મશગૂલ રહ્યો કે તેના રજપૂત અંગરક્ષકો થાકીને ચૂર થઈ ગયા તેઓ પોતાના નિવાસગૃહમા પહોચતા વેંત પ્રાણપથારીને વશ થઈ ગયા મોડી રાત્રે દરોગાએ ખબર આપી કે ઘોડા હાજર છે પાદશાહ પોતાની વહાલી રાણી 'કન્યા' જોડે લશ્કર લઈ બહાર આવ્યો ત્રણેએ ઘોડા ઉપર સવાર થઈ ગુજરાત તરફ પ્રયાણ કર્યું

ગુજરાતની સરહદ—જ્યારે તે દાહોદ (ગુજરાતની સરહદ ઉપર) પહોચ્યો ત્યારે ભકોર ગામનો પટેલ હાજર થયો તેણે તેનો આદરસત્કાર કરી તેને એક સુંદર સ્થાને ઉતારો આપ્યો વળી તેણે સત્વર એક કાસદને મોકલી નિઝામુલ્મુ'કને સવિસ્તર માહિતી આપી, કારણ કે આ ઇલાકો તેની જાગીરમા હતો નિઝામુલ્મુ'કે પાદશાહને આ વાત કરી પાદશાહે નિઝામુ મુ કને તાબડતોડ તમામ આવશ્યક શાહી સામાન લઈ ત્યા જઈ દરેક બાબતની વ્યવસ્થા કરવાનો હુકમ કર્યો નિઝામુ'મુ'કે તમામ જરૂરી ચીજો લઈ એક આદમીને મોકલ્યો અને પાછળથી તે પોતે પણ ગયો

---

૧ 'ઝફરૂલવાલા', પૃ૦ ૧૦૨ અને મિરાતે સિકંદરી', પૃ૦ ૧૪૧

આ જ યુદ્ધનું વર્ણન આ કિતાબમાં કરવામાં આવ્યું છે અને અહીં મારી કહેવાની બાબતોની મર્યાદા છે; પરંતુ ઐતિહાસિક અંકોડા કાયમ રાખવાના ખ્યાલથી સુલ્તાન મુઝફ્ફરના ટૂંક જીવનચરિત્રની પણ નોંધ લઉ છું.

સુલ્તાન મુઝફ્ફર માળવા ઉપર વિજય મેળવી પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે કેટલાક દિવસ ચાંપાનેરમાં ગાળ્યા. આજુબાજુના લોકો તેને અભિનંદન આપવા આવ્યા. પાદશાહે પણ મોભાના પ્રમાણમાં સર્વેને બક્ષિસથી ન્યાલ કર્યા. આ દરમિયાન ખબર આવી કે ઇડરના રાજાએ શાહી મુલકો ઉપર પોતાનો કબજો જમાવ્યો છે. વરસાદને લઈને તે વખતે તે શાંત રહ્યો હતો; પરંતુ ચોમાસું પૂરું થયા બાદ હિ. સ. ૯૨૫ (ઈ. સ. ૧૫૧૯)માં ઇડરના રાજા રાયમલ ઉપર તે વેર લેવા નીકળ્યો. પ્રથમ તો તેણે રાજા પાલ ઉદેસિંગની ખબર લીધી જે પણ આ કામમાં શામેલ હતો. ત્યારપછી ઇડર પહોંચી કેટલાક દિવસ ત્યાં તમામ બાબતો વ્યવસ્થિત તથા ચોક્કસ કરી તે ચાંપાનેર ગયો.

ખલજીની રાજા સાંગા સાથે લડાઈ:—આ દરમિયાન એને ખબર મળી કે આસફખાન ગુજરાતી સાથે સુલ્તાન મહમ્મદ ખલજી કાકરૂન કિલ્લો જીતવાને ગયો હતો; પરંતુ રાજા સાંગાની સહાયથી કિલ્લાના રાજા ભીમ કરણ પૂરબિયાએ તેને સખત હાર આપી. આસફખાનનો પુત્ર માર્યો ગયો અને મહમૂદને પણ જખ્મી સ્થિતિમાં ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો. આ સાંભળી સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે અતિ અફસોસ કર્યો. તેણે થોડા સરદાર તેને આરામ આપવાને માળવા મોકલ્યા અને પંડે શિકાર કરવાને ઇડર ગયો.

રાજા સાંગાનો ઇડર પર હુમલો:—હિ. સ. ૧૫૧૮ (ઈ. સ ૯૨૫) સુલ્તાન મુઝફ્ફર ચાંપાનેરથી ઇડર શિકાર માટે ગયો અને નુસ્રતુલ્મુલ્કની જગ્યાએ મલેક હુસેન ભટ્ટીને હકૂમત સુપ્રત કરી. ત્યારપછી અમદાવાદ પાછા આવતાંની સાથે જ વઝીરોએ આ નિર્ણય તરફ નાપસંદગી દર્શાવી. સુલ્તાને કહ્યું કે મેં તમારા સર્વમાંથી નિષ્ણાતની નિમણૂક કરી છે; હવે ગભરાટ કરવો નિરુપયોગી છે. આ શબ્દો સાંભળી વઝીરો અને ઉમરાવો નારાજ થયા. તેઓ

મલેક હુસેનની અપકીર્તિ કરવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા હિ સ. ૯૨૬ (ઈ સ ૧૫૧૯)મા મલેક હુસેન (નિઝામખાન મુબારિઝુ'લ્મુ'લ્ક) પાસે એક દારૂ વેચનાર કવિ ગયો [1] તે કહેવા લાગ્યો કે આજ-કાલ તમામ હિંદુસ્તાનમા ગજા આગાથી વધે એવો બીજો સત્તા-વાળો રાજા કોઈ નથી તે રાયમલનો હિમાયતી છે તમારુ દિલ ચાહે ત્યા સુધી અહીં રહો, પરતુ રાયમલના હાથમાથી ઇડર જવાનુ નથી નિઝામખાને કહ્યુ કે કયા કૂતરામા રાયમલને આશ્રય આપ-વાની શક્તિ છે? જો તે મર્દ હોય તો શા માટે આવતો નથી? હું તો અહીં બેઠો છુ. દારૂ વેચનારે કહ્યુઃ હા તે આવશે. તેણે કહ્યુ કે જો તે ન આવે તો તે કૂતરો છે. આ બાબતમા તે એટલે હદ સુધી ક્રોધાયમાન થયો કે તેણે એક કૂતરાને મગાવી સાગે બધાવ્યો, અને કહ્યુ કે જો તે ન આવે તો તે આ કૂતરા સમાન છે. દારૂ વેચનાર તે જ વખતે ગજા સાગા પાસે ગયો અને તમામ વાત કહી સભ-ળાવી સાગો સાપની માફક અગળાઈને ઊઠ્યો અને તેણે ચાલીસ હજારની ફોજ લઈ પ્રયાણ કર્યું બાગળમા તે પહોચ્યો ત્યારે નિઝામ ખાનને માહિતી મળી. તેણે તરત જ સહાય માટે એક વિનતીપત્ર સુલતાન ઉપર લખ્યો, પરતુ વઝીરોએ માન અદાવતને લઈને આપ્યો નહિ

નિઝામખાન મુબારિઝુ'લ્મુ'લ્કે તેનો મુકાબલો કરવાનો પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો, પરતુ તેના ખાસ મિત્રોએ માન્યુ નહિ અને કહ્યુ કે આપણી પાસે ફક્ત ૯૦૦ સવાર છે, એટલે ચાલીસ હજારના સૈન્યનો કેવી રીતે સામનો કરી શકાય? વળી યુદ્ધમા ઝપલાવ્યા બાદ હાર ખાવાથી બદનામી થશે. આખરે મુબારિઝુલ્મુ'લ્ક એક વાતથી મદદાસુલ્કેલીએ નાખુશ થયો કે તમામ લોકોએ ઇડર છોડી અહમદનગર જવુ અને કૂમક આવે ત્યાસુધી કિલ્લામા રહી યુદ્ધ કરવુ. આ નિર્ણય મુજબ તે અહમદનગર તરફ ચાલ્યો ગયો, પરતુ મુબારિઝુલ્મુ'લ્કની જાણબહાર ગો સવારો માત્ર શહીદ થવાનો નિશ્ચય કરી ત્યા રહ્યા હતા તેમનો સરદાર મલેક નજ્મ હતો.

---

૧ 'ઝફરૂલવાલહ' અને બીજા ઇતિહાસોમા દારૂ વેચનારને બદલે કવિ (ભાટ) લખ્યુ છે

જ્યારે રાણાની ફોજ ઇડર પહોંચી ત્યારે આ લોકોએ એવો જબરદસ્ત સામનો કર્યો કે મોખરાના માણસો નાસી છૂટ્યા. પૂરી ફોજ આવી પહોંચતાં ગિયારા સો આદમી શી વિસાતમાં હતા? તમામની કતલ કરવામાં આવી.

મુબારિઝુલ્મુલ્ક અહ્મદનગર નજદીક પહોંચ્યો ત્યારે ખિઝરખાન, અસદુલ્મુલ્ક, ગાઝીખાન, શુજાઉલ્મુલ્ક[1] અને સૈફખાનની સાથે તેનો ભેટો થયો.[2] તે અહ્મદનગરથી મુબારિઝુલ્મુલ્કને સહાય આપવા માટે ઇડર જતા હતા. તેમણે કહ્યું કે તમારે ઇડર છોડવું જોઈતું ન હતું. મુબારિઝુલ્મુલ્કે જવાબ આપ્યો કે મારો અભિપ્રાય પણ એ જ હતો; પરંતુ મિત્રોએ અહ્મદનગર જવાની સલાહ આપી તેથી અહીં આવ્યો છું. બધાને નછૂટકે અહ્મદનગર ફરીથી આવવું પડ્યું. સવારે સર્વ શસ્ત્ર સજી બહાર નીકળ્યા. ૧૨૦૦નું હયદળ હતું અને ૧૦૦૦નું પાયદળ હતું. બંને લશ્કરો બંદૂકો-સજ્જેલ હતાં. વળી ચારસો ઉમરાવોના નોકરો હતા.[3] આથી કુલ સંખ્યા ૨૬૦૦ જેટલી થતી હતી. આ બાજુ રાણો ઇડર લૂંટી અહ્મદનગર ગયો અને બીજે દિવસે સવારમાં મુબારિઝુલ્મુલ્ક સામે આવી ઊભો રહ્યો. મુસલમાનો અહીં બહાદુરી દાખવી મોખરા ઉપર તૂટી પડ્યા.[4] આ સામે તે ટક્કર લઈ શક્યો નહિ અને ૨૦૦૦૦ સવારોને પીછેહઠ કરવી પડી. તેમણે તેમની એટલે સુધી પૂંઠ પકડી કે પછવાડે જે ફોજ હતી તેની નજરની બહાર તે નીકળી ગયા. ભૂલથી આ સૈન્ય સમજ્યું કે સર્વ શહીદ થઈ ગયા; તેથી આ લોકોએ પીઠ ફેરવી અહ્મદનગરનો રસ્તો લીધો. હુમલો કરનાર લડવૈયામાંથી ગાઝીખાન, ઇસિદતખાન અને

---

૧. 'ઝફરૂલવાલા'માં સફદરુલ્મુલ્ક બિન શુજાઉલ્મુલ્ક છે: પૃ. ૧૧૧, ભા. ૧.

૨. 'ઝફરૂલવાલા'માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે સૈફખાન રાત્રે આવી મળ્યો.

૩. 'ઝફરૂલવાલા'મા જણાવવામાં આવ્યું છે કે પાંચસો આદમીને કિલ્લાના સંરક્ષણ માટે મૂકી બાકીના યુદ્ધ માટે ગયા.

૪. 'ઝફરૂલવાલા'માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે તેમની સંખ્યા માત્ર સાતસો જેટલી હતી.

સુલ્તાનશાહ સખ્ત જખ્મી થયા[૧] આદમીઓ મોટી સંખ્યામાં મરણ પામ્યા. વળી ભાગ્યે જ કોઈ એવો હશે કે જે ઘાયલ થયો ન હોય. મુબારિઝુલ્મુલ્કે જ્યારે જોયું કે પહાડોમાં માથું મારવું નકામું છે ત્યારે તે ફરજિયાત સર્વેને લઈ રણસંગ્રામમાંથી બહાર નીકળ્યો અને અહમદનગરના કિલ્લા તરફ વધ્યો, પરંતુ ત્યાં પહોંચતાં માહિતી મળી કે કિલ્લાનાં માણસો તો પહેલેથી જ ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા હતા. આથી નસ્રુલ્મુલ્ક મુબારિઝુલ્મુલ્ક અને સફદરખાન બ્રહાની કસ્બા તરફ રવાના થયા જે અમદાવાદથી એક કોસ ઉપર છે, પરંતુ તે અજાણ્યા રસ્તાથી. અલબત્ત અસદુલ્મુલ્ક જાણીતે રસ્તે થોડે જ દૂર ગયો,[૨] એટલામાં શત્રુઓ પૂઠ પકડી નજીક આવી પહોંચ્યા. તે પણ પાછો ફરી લડ્યો, પરંતુ આખરે તે તથા તેના સર્વ સાથી વારાફરતી માર્યા ગયા. તેમના હાથી અને સર્વ સામાન શત્રુઓ લઈ ગયા. રાણાની ફોજ અહીંથી અહમદનગર ગઈ. તેણે યુદ્ધ કરી તેની ધૂળધાણી કરી અને તમામ શહેરીઓને ગિરફતાર કરી સાથે લઈ ગયો. ગરાસિયાઓએ અહમદનગર ઉપર છાપો મારવાની સલાહ આપી. રાણાએ કહ્યું કે ચારસો મુસલમાન સવારોએ તો વીસ હજારના સૈન્યને હરાવ્યું અને એક હજાર સવારો મારી નાખ્યા, અને જો ૪૦૦૦ ઘોડેસવારોના સૈન્ય સાથે સામનો કરવામાં આવે તો તમારી શી સ્થિતિ થશે? મારે માટે આટલું ગૌરવ બસ છે કે મારા કુળનો કોઈ પણ માણસ

૧. 'ઝફરૂલવાલા'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મુબારિઝુલ્મુલ્કનો ભાઈ હસ્રીદુલ્મુલ્ક, ગાઝીખાન, રાવતપીર, રાવતહિસામ, મરેસ્પીર સુલ્તાનશાહ અને હાઝી કુતબપીર શહીદ થયા રાત પડી અને માત્ર ચાલીસ મુસલમાન બાકી રહ્યા હતા તેઓ કિલ્લા તરફ પાછા ફર્યા, પરંતુ કિલ્લાના માણસો તો પહેલેથી જ ચાલી ગયા હતા, તેથી નદી આળગી તેઓ બીજી બાજુ ચાલ્યા ગયા. રાણા સાંગાએ શહેર લૂંટી લીધું અને કિલ્લાને આગ લગાડી. વળી તેણે નાસી છૂટેલા માણસોની પૂઠ પકડવાને માણસો મોકલ્યા. અસદખાન બિન અસદખાને સાત ઘોડેસવાર અને ત્રણ હાથી સાથે તેમનો સામનો કર્યો, પરંતુ તે મરણ પામ્યો અને હાથી રાણાના હાથમાં આવ્યા.

૨. 'ઝફરૂલવાલા'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે 'પરદનીજ' સુધી પહોંચ્યા હતા. કદાચ 'પરદનીજ' પ્રાંતીજ છે

આજ પર્યંત અહીં સુધી પહોચ્યો ન હતો. આ પછી વડનગર (ત્યાર પછી વીમનગર) પહોચી તે ગજાવર લૂટમા રોકાયો. એટલામાં પાટણથી અઈનુલ્મુલ્ક અને ફતહખાનના આવ્યાનો બુલન્દ અવાજ તેને કાને પડ્યો. રાત્રિ બહુ જ વિચક્ષણતાથી પમાર કરી અને પહો ફાટતા ઇડર અને ત્યાથી પોતાને વતન ગણો ચાલ્યો ગયો

જ્યારે આ ખબર અમદાવાદ આવી ત્યારે અમદાવાદનો ગવર્નર કિવામુલ્મુલ્ક મદદ માટે ફોજ લઈ નીકળ્યો અને અમદાવાદથી સાત કોસ ઉપર મવાદ ગામમાં પડાવ નાખ્યો. ભાગી ગયેના લડવૈયા પણ આ જગ્યા ઉપર આવી તેને મળ્યા તેઓ તરફથી તેને માહિતી મળી કે મુબારિઝુલ્મુલ્ક, સફદરખાન અને ગાઝીખાન મરણ પામ્યા હતા આ વાતની પાદશાહને જાણ કરી. પરન્તુ ત્રીજે દિવસે જ્યારે માલૂમ પડયુ કે આ લોકોએ કડી જિલ્લાના રુપાલ ગામમા પડાવ નાખ્યો છે ત્યારે મલેક હિમામખાન ('બહાદુરશાહી'ના લેખક)ને કિવામુ'મુ'કે તે બધાને લઈ આવવા માટે મોકલ્યો તેનો ઈરાદો બધા સાથે થઈ રાણાની પૂઠ પકડવાનો હતો આથી હિસામખાન ગયો અને સર્વેને મવાદ ગામમા લાવ્યો આ મને યોજના ઘડતા હતા એટલામા રાણો ચિતોડ ગયો છે એવી ખબર આવી હિમામ ખાન અને મુબારિઝુ'મુલ્ક બને કિવામુલ્મુ'કને તેમની જગ્યાએ જ મૂકી લડાઈના સોળમા દિવસે અહમદનગર પહોચ્યા લાશોને કબરમા દફન કરી સાઠ કોળી જે અનાજ લૂટવા આવ્યા હતા તેમની કતલ કરી. ત્યા એક રાત નહી દુષ્કાળના કારણથી બહાની કસ્બામા પાછા આવ્યા આ દરમિયાન સુલ્તાન મુઝફ્ફરે ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમ અને કૈસરખાનને એક લશ્કર અને કેટલાક હાથી આપી મદદ માટે મોકલ્યા તેઓ અમદાવાદ થઈ મવાદ ગામમા કિવામુ'મુલ્કને મળ્યા અને ત્યારપછી સર્વે મળી બહાની ગામમા પહોચ્યા અને ત્યાથી સુલ્તાન ઉપર એક અરજી મોકલી કે જો પરવાનગી હોય તો ચિતોડ જઈ રાણાનો સામનો કરીએ હુકમ મળ્યો કે અત્યારે ચોમાસુ અહમદનગરમા પમાર કરો અને વર્ષાઋતુ બાદ હુ જાતે તેની ખબર લઈશ

રાજા સાંગા ઉપર હુમલો:—હિ સ. ૯૨૭ (ઈ.સ. ૧૫૨૦)-ના મોહરમ માસમાં પાદશાહ પ ડે અહમદનગર આવ્યો; પરંતુ મલેક અયાઝની દરખાસ્ત તેમ જ આગ્રહથી તેને એક લાખની ફોજ અને એક સો લડાયક હાથી સાથે ચિતોડ મોકલ્યો અને દિલને વધારે સાંત્વન કરવાને બીજા ગુજરાતી ઉમરાવોને પણ સૈન્ય આપી આ તરફ રવાના કર્યા વટોળિયાની માફક તે પણ લૂટફાટ કરતો ચિતોડ પહોંચ્યો, અને પોતાની અસાધારણ ગોલદાઝીને લઈને કિલ્લા ઉપર વિજયવંત થવાની તૈયારીમાં હતો; પરંતુ કઈક અભિમાન અને કઈક અદેખાઈના સબબથી ઉમરાવો સાથે તેને બન્યું નહિ. આખરે પરિણામ એ આવ્યુ કે રાણા સાગા સાથે સુલેહ કરી તે ગુજરાત પાછો આવ્યો. સુલ્તાન આ સર્વ સમજી ગયો ત્યારે તે બેહદ નારાજ થયો અને તેને સોરઠ પાછો મોકલ્યો.

અયાઝનુ અવસાન:—હિ સ ૯૨૮ (ઈ. સ ૧૫૨૧) માં પાદશાહ પોતે ચિતોડ જવા માટે તૈયાર થયો, પરંતુ રાણા સાગાનો પુત્ર ભેટ લઈ હાજર થયો અને માફી માગી જેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. ખિલાત અર્પણ કરી તેને વિદાય કરવામા આવ્યો. તે જ સાલમા મલેક અયાઝનુ અવસાન થયુ, આથી સુલ્તાન મુઝફ્ફરને અતિ ખેદ થયો. હિ સ ૯૩૦ (ઈ. સ. ૧૫૨૩)મા તેણે કેટલાક બદમાશો અને બળવાખોરોને શિક્ષા કરી. હિ સ. ૯૩૧ (ઈ સ. ૧૫૨૪) મા ચાંપાનેરથી ઇડર જતા શાહજાદા બહાદુરખાને પોતાની જાગીર કમ છે એવી ફરિયાદ કરી પાદશાહે અમુક કારણોને લઈને તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યુ નહિ. નિરાશ થઈ બહાદુરખાન પાલ થઈ માળવા અને ત્યાથી ચિતોડ આવ્યો. થોડા દિવસ ત્યા ગાળી અજમેર થઈ મેવાત અને પછી દિલ્હી પહોંચ્યો ત્યા ઇબ્રાહિમ લોદીએ તેને આનદથી વધાવી લીધો. સુલ્તાન મુઝફ્ફર આ સાભળી બહુ જ પરેશાન થયો. તેણે ખુદાવન્દખાનને કહ્યુ કે એને પત્ર લખી બોલાવી લો. આ જ સમયે ગુજરાતમા મહાન દુકાળ પડ્યો. પાદશાહે દુઆ માગી, જેનો સ્વીકાર થયો; પરંતુ ટૂક સમયમા તે બિમાર થઈ ગયો અને દિવસે દિવસે માદગી ભારી થઈ ગઈ. તે દરમિયાન એને ખબર મળી

કે સલ્તનતના સ્તંભો(વઝીરો)માં તડ પડી છેઃ એક ભાગ બહાદુરખાનના પક્ષમાં છે અને બીજો લતીફખાનની તરફદારી કરે છે. તેણે પૂછયું કે બહાદુરખાનની કંઈ ખબર છે? ત્યારે તેને નકારમાં જવાબ મળ્યો. તેણે સિકંદરખાનને પોતાની બાઈઓ સાથે સારાસારી રાખવાની સલાહ આપી વિદાય કરી. કેટલાક દિન પછી જુમાની અઝાન થઈ ત્યારે તેણે કહ્યું કે મસ્જિદમાં જવાની મારામાં તાકાત નથી. તેણે હાજર રહેલાઓને મસ્જિદમાં મોકલી પોતે નમાઝમાં મશગૂલ થયો. નમાઝથી પરવારી થોડા જ વખતમાં તેણે દેહત્યાગ કર્યો.[1] તેણે કુલ ચૌદ વરસ અને નવ માસ રાજ્ય કર્યું.[2]

સ્ત્રી અને પરિવારઃ—મુઝફ્ફરશાહને ત્રણ સ્ત્રી અને સંખ્યાબંધ સૈરકી હતી. તે જ પ્રમાણે પરિવારમાં આઠ પુત્રો અને બે પુત્રી હતાં. (૧) બીબી રાણી—સિંધની રાજકુંવરીથી–સિકંદર, રૂકય્યા અને આયશા; (૨) લખીમબાઈ—ગોહીલ રજપૂત—થી બહાદુરશાહ; (૩) રાજબાઈ—મહિપ રાણાની દીકરી(અસલ રજપૂત)થી લતીફખાન; (૪) બાકીના ચાન્દખાન, નસીરખાન, ઇબ્રાહિમખાન, અને બે બીજા પુત્રો દાસીથી હતા. તેઓમાં બીબી રૂકય્યાનું લગ્ન આદિલશાહ સાથે થયું હતું જે ખાનદેશ અને બુરહાનપુરનો પાદશાહ હતો. આયશાનું લગ્ન સિંધના શાહજાદા ફતહખાન સાથે થયું હતું. મુતસબ્બિર બિન ચાન્દે લખેલ 'તોહફતુલકારી' (હિ. સ. ૧૧૧૯)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સિન્ધી બેગમનું નામ મોહજતુન્નિસા બેગમ હતું, અને બહાદુરશાહની માનું નામ રત્નાદેવી હતું જે ચિતોડના રાજાની ભાણેજ થતી હતી.[3]

---

૧. 'અન્તુરસ સાહિર' પૃ૦ ૧૯૨, બગદાદ,માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સુલતાન નમાઝ વખતે સિજદા કરતાં મરણ પામ્યો; પણ કોઈ બીજો ઇતિહાસ આ બાબતનું સમર્થન કરતો નથી.

૨. 'તબકાતે અકબરી,' ભા ૩, કલકત્તા.

૩. હઝરત પીર મોહમ્મદશાહની દરગાહના કિતાબખાનામાં હસ્તલિખિત 'તોહફતુલકારી'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સિકંદરની તરફદારી કરનારા સદરે જહાન અને ચંગીઝખાને બહાદુરશાહના ખૂન માટે કાવતરું

બીબી રાણી રાજકુંટુબની છોકરી હોવાના સમયથી દબદબા અને ભપકામાં રહેતી હતી. તેના પોતાના સાત હજાર જેટલા નોકરો હતા. તે અંદર તેમ જ બહારનાં કામોમાં લાગવગ ધરાવતી હતી. મુઝફ્ફરશાહ પોતે એટલો બધો તેના અંકુશમાં હતો કે તેની વિરુદ્ધ કોઈ બાબતમાં જઈ શકતો નહિ. બીબી રાણીએ અંદર તેમ જ બહારના સર્વ લોકોને એકઠા કરી મુઝફ્ફરશાહને પોતાના પુત્ર સિકંદરખાનને રાજ્યવારસ નીમવાની ફરજ પાડી. વળી બીજા શાહજાદાઓનું જોર તોડવાને હરેકને એકેક બબ્બે ગામ આપી સામર્થ્યહીન કરી મૂક્યા. શાહજાદા બહાદુરશાહને ફક્ત બે ગામ મળ્યાં હતાં: (૧) ગંજ કસ્બો જે અમદાવાદથી દસ કોસ ઉપર મહેમદાવાદ નજીક છે; (૨) ગુના કસ્બો જે અમદાવાદથી નવ કોસ ઉપર વટવા ગામ પાસે છે. તેમની આમદાની ખપપૂરતી ન હોવાથી બહાદુરશાહે વધારાને માટે માગણી કરી અને કહ્યું કે ઓછામાં ઓછી સિકંદરના જેટલી તો જાગીર મને મળવી જોઈએ, પરંતુ બીબી રાણીને લઈને તે આ પ્રમાણે કરી શકતો ન હતો. પરિણામે તેની દરખાસ્ત નામંજૂર થઈ. બહાદુરશાહે ખેદયુક્ત થઈ વટવામાં વસવાટ કર્યો, પરંતુ સિકંદરે તેની કતલ કરવાની કોશિશ કરી ત્યારે ત્યાંથી નાસીછૂટી દિલ્હીના ઇબ્રાહિમ લોદી પાસે હિ. સ. ૯૩૧ (ઈ. સ. ૧૫૨૪)ના રજબ માસમાં પહોંચ્યો.[1] હિ. સં. ૯૩૦ (ઈ. સ. ૧૫૨૩) માં બીબી રાણી મરણ પામી;[2] આથી સિકંદરનું કામ નરમ પડ્યું. કેટલાક અમીરો બહાદુરશાહના પક્ષમાં જતા રહ્યા, અને કેટલાકે લતીફખાનની તરફદારી કરી; પરંતુ આ કોકડાનો હજુ ઉકેલ થયો ન હતો, એટલામાં તો

રચ્યું હતું. આથી બહાદુરશાહ ત્યાંથી નાસી છૂટી ચિતોડના રાણા સાંગા પાસે ચાલ્યો ગયો હતો.

૧. 'મિરાતે સિકંદરી,' મુંબઈ, પૃ૦ ૧૮૮ અને 'ઝફરૂલવાલા' ભા. ૧, પૃ૦ ૧૨૮, લંડન.

૨. 'ઝફરૂલવાલા'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે સિધના શાહ જામે ફીરોઝના કાકાની પુત્રી હતી. અવસાન પછી તેના શબને તેના માબાપની કબર નજીક દફનાવવામાં આવ્યું. તે કબર હલાન્યા ઘોલોહર ગામમાં છે. ભા. ૧, પૃ૦ ૧૨૦, લંડન.

મુઝફ્ફરશાહે પણ દેહત્યાગ કર્યો અને રિવાજ મુજબ શાહજાદો સિકંદર તખ્તનશીન થયો, પરંતુ બે જ માસમાં તેની કતલ થઈ અને ખુદાવંદખાન ઉર્ફે (જેનો ખિતાબ ઇમાદુલ્મુલ્ક હતો) નસીરખાનને સુલ્તાન મહમૂદનો ઇલ્કાબ આપી ગાદીએ બેસાડયો. તાજખાન નરપાલીએ બહાદુરશાહને એક કાગળ લખી બોલાવી લીધો. જ્યારે કંઈ પણ ટંટાફિસાદ વગર બહાદુરશાહ ગુજરાતનો પાદશાહ થયો, ત્યારે નસીરખાનની કતલ કરવામાં આવી. લતીફખાન એક જંગમાં જખ્મી થઈ મરણ પામ્યો. ચાંદખાન માળવાના સુલ્તાન પાસે પહોંચ્યો અને ઇબ્રાહિમખાન દિલ્હી નાસી છૂટયો. આ રીતે મુઝફ્ફરશાહની ઓલાદનો અંત આવ્યો.

'મુઝફ્ફરશાહી'

મંગલાચરણ

ખુદાની સ્તુતિઃ—ખુદાનો દાસ બહારથી ક્ષુલ્લક માલૂમ પડે છે; પરંતુ જનસમૂહમાં તે તમામને પ્રિય હોય છે. ખુદા દાનેશ્રી નૃપતિ છે. તે જ આદેશ કરે છે અને તે જ માફી બક્ષે છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં સુખદુઃખનો દેનાર તેમ જ હણનાર તે જ છે. આખી દુનિયાને સર્વ વસ્તુ તેની આજ્ઞાથી મળે છે.

પેગમ્બર (સલ)ની તારીફ:—મોહમ્મદ પેગમ્બર (સલ.)ના પવિત્ર આત્મા ઉપર અગણિત દુઆ અને રહેમત હજો. તે આખી સૃષ્ટિનું સત્ત્વ છે અને 'મકામે મહમૂદ'ના[1] માલિક છે. એ જ પ્રમાણે તેમના વંશજો અને સાથીઓ ઉપર પણ ખુદાની રહેમત હજો. પેગમ્બરપોથી મોહમ્મદ પેગમ્બર પછી ખતમ થઈ ગઈ. તેનાથી જ એની શરૂઆત[2] થઈ હતી, અને તેના પછી જ એનો અંત આવ્યો.

સર્વ વિદ્વાનો જાણે છે કે ખુદાનાં તમામ કાર્યો હિકમતના પાયા ઉપર રચાયેલાં છે. જગતની મહાન સલ્તનતોની હારજીતનો આધાર પણ એ જ ખુદાઈ હિકમત ઉપર રહેલો છે.

---

૧. 'મકામે મહમૂદ'નો ખરો અર્થ તો સુંદર જગ્યા થાય છે. પરંતુ હદીસમાંથી માલૂમ પડે છે કે તે જન્નતમાં એક ખાસ જગ્યાનું નામ છે જ્યાં પેગમ્બર વાસ કરે છે.

૨. હદીસમાંથી જણાય છે કે સૃષ્ટિ પેદા કર્યા પહેલાં ખુદાએ મોહમ્મદ પેગમ્બરનો પ્રકાશ પેદા કર્યો હતો. મુસલમાનો એમ માને છે કે પેગમ્બર છેલ્લા પેગમ્બર છે અને તેના પછી કોઈ થશે નહિ.

સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી (માળવાના સુલ્તાન)ના ભાઈ સુલ્તાન મોહમ્મદ[1] ખલ્જી વિશેની બીના આ બનાવોના પુરાવારૂપે ગણી શકાય. જ્યારે તે ગુજરાતના સુલ્તાન મુઝફ્ફરના દરબારમાં આવ્યો ત્યારે તેણે મુલાકાત બાદ વિનંતી કરી કે આપ માન્ડુ[2] (મન્ડુ) જીતી મને આપો. પરંતુ સુલ્તાન મુઝફ્ફરનું દિલ જામેજમ (જમશેદ બાદશાહનો પ્યાલો જેમાં દુનિયાની સર્વ વસ્તુ નિહાળી શકાતી હતી) તેવું હતું. આથી તેની ભાવિ અભિલાષા તે કળી ગયો[3], અને તેના વિચક્ષણ મગજમાં એ વાત ઊતરી પડી કે મોહમ્મદ ખલ્જીમાં આધિપત્યશક્તિ નથી. આ કારણથી તેણે તેના તરફ પૂરતું લક્ષ્ય આપ્યું નહિ.

---

૧. સુલ્તાન મોહમ્મદ માળવાના પાદશાહ ગ્યાસુદ્દીનના પુત્ર નાસિરુદ્દીનનો પુત્ર હતો. તે પોતાના ભાઇ મહમૂદની ગાદી પચાવી પડ્યો હતો. પરંતુ મહમૂદે લડાઇ કરી ફરીથી પોતાની ગાદી લઈ લીધી. હવે ગુજરાતનો સુલ્તાન મુઝફ્ફરની મદદ માટે આવ્યો હતો. 'મિરાતે સિકંદરી', પૃ. ૧૩૧.

૨. મન્ડુ:-માળવાનું પાટનગર હતું, ત્યાં એક મજબૂત કિલ્લો હતો. મુસલમાનોના પહેલા રાજા ભોજના સમયથી ઉજ્જૈન બદલે ધાર રાજધાની હતી.

૩. હિ. સ. ૯૧૭મા સુલ્તાન મોહમ્મદશાહ ખલ્જી ગુજરાતમાં આવ્યો અને તેણે ચાપાનેરમા મુકામ કર્યો. સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે થોડા દિવસમાં તેની સાથે માળવા જઇ બન્ને ભાઇઓ વચ્ચે સુલેહ કરવાનું અને અર્ધું અર્ધું રાજ્ય બંને વચ્ચે વહેંચી આપવાનું વચન આપ્યું. કર્મ-સંજોગે ઇરાનના એલચીનો પણ તેની પાસે જ મુકામ હતો. એક દિવસ વાતચીતમા બંને વચ્ચે અણબનાવ થયો અને તકરાર સુધી વાત પહોંચી ગઇ. ગુજરાતના લોકોએ સુલ્તાન મોહમ્મદ ખલ્જીનો પક્ષ લીધો. તેમાં ઇરાનના એલચીના કેટલાએ માણસોની કતલ થઇ. મહામહેનતે આ તોફાન દાબી દેવામા આવ્યું આ બનાવથી સુલ્તાન મુઝફ્ફરના દિલમાં મોહમ્મદ ખલ્જી પ્રત્યેની માનવૃત્તિ ઓછી થઈ ગઈ અને ખુદ મોહમ્મદ ખલ્જીને પણ એટલી બધી શરમ આવી કે સુલ્તાન મુઝફ્ફરને ચેતાવ્યા વગર ગુજરાતથી પલાયન થઈ ગયો. આ બનાવને ઇતિહાસકારો ઉડાવી મૂકે છે અને માત્ર એટલુ જ લખે છે કે તેનામા આધિપત્યશક્તિ નહોતી તેથી પાદશાહે તેને મદદ ન કરી.

બીજુ ઉદાહરણ મુઝફ્ફરશાહની શાદિયાબાદ (મન્ડુ, માળવા)-ના કિલ્લાની જીત છે તેણે રાજ્યનુ સરક્ષણ કરવામા 'દમે ઈસ્વી'ના[1] જેવો ચમત્કાર બતાવ્યો હતો

આ એક પામર, મસ્કાર અને સુનક્ષણથી સંતુષ્ટ[2] વિનતી સાથે અરજ કરે છે કે આ પુસ્તક કેવળ બાદશાહી ફરમાનથી લખુ છુ, કારણ કે આ રંક પુરુષે (મેં) વિચારોના મોતી એક હારમા કદી ગૂથ્યા નહોતા તેમ જ સાહિત્યશૈલીની લગ્મા પરોવ્યા ન હોતા વળી આ વિષય[3] મેં કદી ઘટિત રીતે શરૂ કર્યો નહોતો પરતુ હઝરત શહરિયાર મુઝફ્ફરશાહની કીમિયા જેવી અસરકારક નજર ઉપર મને સપૂર્ણ વિશ્વાસ છે તેથી આશા છે કે સદ્ગુણોના પૃષ્ઠોની સાહી જે જમાનાના ગુનાગી ચહેરા ઉપર તરુણ પ્રિયતમાના તનની માફક સુંદરતા અને લાવણ્યનો વધારો કરે છે, તે વિદ્વાનોની નજરને ભાવશે

---

૧ ઈશુ ખ્રિસ્તની ફૂક જેનાથી મરેલા સજીવન થતા હતા

૨ ગ્રથકર્તાએ આ શબ્દો પોતાને માટે વાપર્યાં છે તેણે પોતાનુ નામ લખ્યુ હોત તો કેવુ સારુ થાત!

૩ અહીં વિષય શબ્દ ઇતિહાસ માટે વાપરવામા આવ્યો છે

પ્રકરણ ૧

મુઝફ્ફરશાહનું શાદિયાબાદ[1]ના કિલ્લા તરફ લક્ષ્ય

બાબત એવી છે કે આ મહાન પાદશાહના દરબારીઓના કાને એવી વાત[2] આવી કે મેદનીરાય[3] હરામખોરે પોતાના વડીલોના

---

૧ શાદિયાબાદ —આ એક મજબૂત કિલ્લાનું નામ છે, જે પાટનગરમા માળવાના સુલ્તાન અલપખાને બધાવ્યો હતો 'ફિરિશ્તા', ભા ૪, પૃ૦ ૫૦૧

૨ હિ સ ૯૧૮મા જ્યારે મેદનીરાયના જોરજુલમ અને અન્યાયની ખબર સુલ્તાન મુઝફ્ફરના કાને પહોચી ત્યારે તે એક સૈન્ય લઈ માળવા તરફ રવાના થયો ઇડરના મામલાનો નિવેડો કરી, હિ સ ૯૧૮મા તે ધાર પહોચ્યો ત્યાનો ગવર્નર તાબે થયો, એટલામા તેને ખબર મળી કે સુલ્તાન મોહમ્મદ જેને ખાનજહાન વઝીરે ગુજરાતથી બોલાવ્યો હતો તેણે ચ દેરીનો કબજો લીધો છે અને તેમનો સામનો કરવા માટે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જી મેદનીરાયની ગેરમુસ્લિમ (જેમા કોઇ મુસલમાન ન હતુ) ફોજ લઇ ત્યા ગયો છે સુલ્તાન મુઝફ્ફરે કહ્યુ કે હુ તો મેદનીરાયના પ જામાથી તેને મુક્ત કરવાને આવ્યો છુ અને મહમૂદ પ ડે તેને લઇને હરીફ સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયો છે તો છતા પણ ધારમા તે એ ખ્યાલથી રહ્યો કે કદાચ બને ભાઈઓ વચ્ચે સુલેહ કરવાની તક મળી જાય પરંતુ તરત જ ખબર મળી કે મોહમ્મદની હાર થઇ છે અને તેણે દિલ્હીના પાદશાહની મદદ માગી છે દિલ્હીના પાદશાહનુ લશ્કર પણ આવી ગયુ અને મહમૂદ ખલ્જી સામે યુદ્ધના મોરચા મડાયા પરંતુ બન્ને વચ્ચે અણબનાવ થવાથી દિલ્હીનુ લશ્કર પાછુ ગયુ અને ખાનજહાન માર્યો ગયો. સુલ્તાન મોહમ્મદ અને તેના સાથીઓએ માફી માગી સુલ્તાન મહમૂદે તોફાન શાત કરવા માટે સર્વની માફીનો સ્વીકાર કર્યો સુલ્તાન મોહમ્મદને જાગીર આપવામા આવી તેથી તે પણ સતુષ્ટ થયો સુલ્તાન મુઝફ્ફરને આ બાબતોની માહિતી મળી ત્યારે વધારે વખત ત્યા રહેવુ તેને ઠીક લાગ્યુ નહિ અને હિ સ ૯૧૯મા ચાપાનેર આવ્યો ઉપર જણાવેલા બનાવો ગ્રથકર્તાએ ઉડાવી દીધા છે અને બીજી વખત હિ સ ૯૨૩ મા મહમૂદ ખલ્જી જ્યારે મેદનીરાયની બીકથી ભાગી ગયો ત્યારથી તેણે પુસ્તકની શરૂઆત કરી છે

૩ મેદનીરાય સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીના ઉમરાવોમાનો એક હતો જેણે સૌથી પહેલા તેને મદદ આપી હતી અને પાછળથી તે ગાદી પચાવી પડ્યો હતો 'ફિરિશ્તા,' ભા ૨, પૃ ૫૮૫

નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીની આજ્ઞા અનુસાર વર્તન રાખવાનુ બંધ કર્યું છે અને ઇસ્લામી આધિપત્યને તાબે થતો નથી. તે નીચ અને શેતાની પુરુષોની દોરવણીથી મુસલમાનો ઉપર બેહદ જુલમ ગુજારે છે, અને પવિત્ર મસ્જિદો પાયમાલ કરવાની કોશિશ કરે છે. વળી તે મુસલમાન છોકરીઓને કબજામાં લઈ હિંદુ બનાવે છે અને નીડરતાથી પવિત્ર લોકોનું લોહી રેડે છે. તે મહાન પાદશાહ મુઝફ્ફરશાહ (ગુજરાતી)ના રોષભર્યા સ્વભાવથી ગાફિલ છે. કિલ્લાની મજબૂતી, સૈન્યની જમાવટ, અને યુદ્ધશસ્ત્રોની રેલ-છેલથી તે બેહદ મગરૂર થઈ ગયો છે. તેના હિતેચ્છુ સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીને તેણે પોતાના સમર્થ કબજામાં લઈ લીધો છે. પરિણામે ઇન્સાફનો પાયો હાલમડોલ થઈ ગયો છે અને રાજ્યકાનૂનોનો અમલ થતો બંધ થઈ ગયો છે. ઠેરઠેર હુલ્લડો મચી ગયાં છે. તે એટલે સુધી કે અમીર ઉમરાવો અને વિદ્વાનો રાજ્યની ગેરસહીસલામતી જોઈ વતન છોડી ચાલ્યા ગયા અને કમજોર લોકો ઉપર મુસિબતોના પહાડ તૂટી પડ્યા.

જો ધર્મરક્ષક પાદશાહ શક્તિહીન લોકોની કુમકે આવી આશ્રય આપવાની બાબત તરફ લક્ષ્ય આપી માળવાને તેની માલિકીમાંથી મુક્ત કરે તો જ મુસલમાનોના જાનમાલની સલામતી રહે અને રાજ્યમાં નિર્ભયતા કાયમ થઈ જાય એમ હતુ. રાજાના દરબારીઓ પણ ભૂંડાઈ દૂર કરવામાં અને ભલાઈ જારી રાખવામાં નિત્ય પ્રયાસ કરતા હતા. આ કારણોને લઈને તેણે આ તોફાનોની આગ હોલવવામાં પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા. સુલ્તાનનો ઇરાદો મક્કમ થઈ ગયો ત્યારે તેના ફરમાન મુજબ અમીરઉમરાવો ખતમે કુરાન (કુરાન પૂરેપૂરું પઢવામાં) મશગૂલ થઈ ગયા[૧]. તે જ સમયે સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે પણ કુરાને શરીફનો એક ભાગ મગાવ્યો અને શુભ[૨] શુકનના ખ્યાલથી તેની છેવટની આયત (ચરણ) નીચે પ્રમાણે નીકળીઃ—

૧. મુસલમાનોમા રિવાજ છે કે જ્યારે કોઇ મહત્ત્વનું કામ કરવાનું હોય છે ત્યારે તેઓ કુરાને શરીફ તેમજ બુખારી અને મુસ્લિમ જે હદીસના પુસ્તકો છે તે પણ સંપૂર્ણ વાચે છે.

૨. ઇસ્લામ ધર્મ શુકનમા માનતો નથી. પરંતુ બીજી કોમોની

"પછી અલ્લાહના ફરમાનથી તેમને હાર આપી અને દાઉદે જાલુતની કતલ કરી. ખુદાએ તેને હિકમત અને રાજ્યની બક્ષિસ આપી. તે ઉપરાંત જે કંઈ ઇચ્છા દર્શાવે તે તેમને શીખવી દીધું. અને જો ખુદા એકબીજાની દરમિયાનીથી લોકોને દૂર ન કરતો રહેત તો અલબત્ત પૃથ્વી ઉપર તોફાન મચી જાત. પરંતુ ખુદા આખા જગતમાં સચ્ચાઈનો સ્થાપનાર છે. આ તારી સામે સાક્ષાત્ ખુદાની નિશાનીઓ પડી છે અને બેશક તું એક પેગમ્બર છે."[1]

સુલ્તાને કુરાન ખતમ કર્યું ત્યાર પછી શુભ શુકન પોતાના લક્ષમાં રાખીને હિ. સ. ૯૨૩ (ઇ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્કાદા માસની ચોથી તારીખે અને ગુરુવારના દિવસે તે જેહાદના[2] ઈરાદાથી ઘોડા ઉપર સવાર થયો. નગારાના ઘોંઘાટ અને શરણાઈના અવાજથી જમીન અને આસમાન ગાજી ઊઠ્યાં. સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને પ્રચંડ હિંમત સાથે મેદનીરાયનું નિકંદન કાઢી સુલ્તાન મહમૂદ ખલજીને તેનું રાજ્ય

સંગતથી મુસલમાનોમાં પણ એવો રિવાજ બહુ જ પ્રમાણમાં જારી થઈ ગયો છે. હવે જુદીજુદી જાતનાં શુકન અને અપશુકન ગણાવા લાગ્યાં. ધાર્મિક લોકો ઘણું કરીને શુકન માટે કુરાન, હદીસ અને હાફિઝના દીવાનનો ઉપયોગ કરે છે. ઘણાખરાં પુસ્તકોમાં શુભ શુકન કરવાની રીત આ પ્રમાણે છે: શુભ શુકન ચાહનાર પહેલાં સ્નાન કરી દો રકઅત નમાઝે નફીલ પડે છે. ત્યારપછી દરૂદ (નમાઝનો ભાગ) બોલી નિર્ણય કરે છે કે પુસ્તકના અમુક પૃષ્ઠની પહેલી કે સાતમી લીટીને શુકનરૂપે ગણીશ. ત્યારપછી તે ખોલીને જુએ છે. જો માફક આવે તો તે ઇરાદાનો અમલ કરે છે, નહિ તો તે વિચાર માંડી વાળે છે. કોઈ કોઇ વખત બુરાઈ અને ભલાઈની માહિતી મેળવવા માટે પણ શુકન લેવામાં આવે છે. મહમૂદ આઝમ ગાદી ઉપર બેઠો તે વખતે ઉમરાવોએ દીવાને હાફિઝમાંથી શુકન જોવા માટે આમ કર્યું હતું.

૧. કુરાને શરીફના બીજા પારાની છેલ્લી આયત (ચરણ)

૨. જો મુસલમાનોની ધાર્મિક આઝાદીમાં કોઇ પણ જાતનો વાંધો આવે અને તે માટે યુદ્ધ કરવું પડે તો તેને જેહાદ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આજકાલ તો પરધર્મી (ગેરમુસ્લિમ)ની સાથેના યુદ્ધને પણ જેહાદ કહેવામાં આવે છે. મારા અભિપ્રાય મુજબ એ તદ્દન ખોટું છે.

ફરીથી સોંપવા માટે તેણે શાદિયાબાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ટૂંકમાં અહીંથી લશ્કર રવાના થયુ અને ખુદાની સહાયથી ફતેહાબાદ કસ્બો જે હાલોલ[1] નામે ઓળખાય છે ત્યાં પડાવ નાખ્યો. સૂર્યાસ્ત થયો અને રાત પડી ત્યારે ભકોરથી એક કાસદ મહમૂદ ખ'લ્જી તરફથી ખાન આઝમ કૈસરખાનની[2] પાસે આવ્યો અને અરજી આપી.[3] તેમા લખ્યુ હતુ કે માળવાનો સુ'તાન મહમૂદ ખ'લ્જી પોતાના વજીર

૧. હાલોલ:—એ ગોધરા પાવાગઢ લાઇન ઉપર એક નાનો કસ્બો છે, જે ચાંપાનેરથી દસ ગાઉ અને અમદાવાદથી પચાસ ગાઉ દૂર અગ્નિખૂણામા આવેલો છે મુઝફ્ફરના પુત્ર સુલ્તાન સિકંદરની કબર એ જ જગ્યા ઉપર છે ('મિરાતે અહમદી,' છેલ્લો ભાગ, પૃ૦ ૨૦૮) એક સમય એવો હતો કે, જે વખતે આ કસ્બો બહુ જ આબાદ હતો હાલમા તો એ સાધારણ થઇ ગયો છે મનોલ કસ્બો એની નજીકમા જ છે અસલ હાલોલ એક બાગનુ નામ હતુ, જે એક ગુજરાતીએ ઇરાની પદ્ધતિ મુજબ તૈયાર કર્યો હતો. મહમૂદ આઝમે ખુશ થઇ તેને મોટુ ઇનામ આપ્યુ હતુ ધીમે ધીમે વસ્તી વધતી ગઇ અને બાગ વેરાન થઈ ગયો અને ગામના સ્વરૂપમા ફેરવાઇ ગયો ('મિરાતે સિ'કંદરી', પૃ૦ ૧૧૦)

૨ ખાન આઝમ કૈસરખાન રાજ્યના ઉમરાવોમાનો એક હતો માળવા સરહદની જોખમદારી તેને શિરે હતી ભકોર જે દાહોદથી ૧૦ ગાઉ ઉપર છે, તે તેની જાગીરમા હતુ ('ઝફરૂલવાલા, પૃ૦ ૧૦૨, અને 'સિકંદરી,' પૃ૦ ૧૪૬) એ જ જગ્યા ઉપર મહમૂદ ખ'લ્જી રહ્યો હતો અને ત્યાથી જ તેણે કાસદ મોકલ્યો હતો ખાન પોતે ચાંપાનેરમા હતો તે ખરેખર અહમદશાહ પહેલાનો દૌહિત્ર હતો, અને તેનો બાપ ખાનદેશના રાજા ગઝનીખાનનો પૌત્ર હતો

૩ ગ્રંથકારે ખરેખર બે બનાવોને મેળવી દીધા છે આ વાત 'ઝફરૂવાલામા,' સવિસ્તર વર્ણવામા આવેલી છે દાહોદ જિલ્લો કૈસરખાનને સુપ્રત કરવામા આવ્યો હતો, અને તે વખતે કૈસરખાન ચાંપાનેરમા હતો જ્યારે મહમૂદ ગુજરાતની સરહદ ઉપર પહોચ્યો ત્યારે ત્યાના પટેલે તેને એક સુદર જગ્યા ઉપર ઉતારો આપ્યો અને કાસદ મારફતે કૈસરખાનને તેણે તરત જ ખબર આપી તે લગભગ મધ્યરાત્રિએ ત્યા પહોચ્યો કૈસરખાને રાત્રિના ઉત્તરાર્ધમા મુઝફ્ફરને આ વાતની માહિતી આપી બીજે દિવસે સવારે સુલ્તાન મહમૂદનો કાસદ ત્યા આવ્યો જેથી પહેલા કાસદની વાતને સમર્થન મળ્યુ

મેદનીરાયની બીકથી ભાગી જઈ આપના દરબારમાં હાજર થવાનો ઇરાદો રાખે છે અને અત્યારે એક સારા સરદારની સાથે રહે છે. તે ખાન આઝમના નોકરોમાંનો એક છે. સરદારે તેને આપની દોલત અને નસીબની હિમાયતમાં આશ્રય આપ્યો છે. જ્યારે રાત્રિના ઉત્તરાર્ધમાં ખાન આઝમ કૈસરખાને પ્રચંડ રાજ્યાસન સુધી એ અરજી[1] પહોંચાડી અને જ્યારે મોટે પરોઢિયે પ્રૌઢ રૂપ પકડયું ત્યારે સત્યપ્રિય રાજાએ ફરમાવ્યું કે પેગમ્બરોની સુન્નત (રિવાજ) છે કે જે બાબત માટે તમો શક્તિહીન હો તેનાથી તમારે દૂર રહેવું.[2] સૂર્યોદય સમયે સુલતાને ઘોડા ઉપર જીન બાંધવાનો હુકમ કર્યો અને સુદગીત ગાવાનું સૂચન કર્યું.

હિ. સ. ૯૨૩ના જુલ્કાદા માસની છઠ્ઠી તારીખ ને શનિવારે શાહી ધ્વજો શહેર (મન્ડુ) તરફ ફર્યો.

આ બાબતની જાણ થયા બાદ ઠેકઠેકાણે લશ્કરની ભરતી શરૂ થઈ અને દરેક મુલકમાંથી સૈન્યો રણક્ષેત્રો તરફ રવાના થયાં.

ખાન આઝમ કૈસરખાનને ખાસ ખિલાતની ભેટ આપી માનવત કર્યો બાદ જંગી જંગલના કેસરી જેવા ૩૦,૦૦૦[3] ઘોડેસવાર યોદ્ધાઓ તથા ૫૦ પહાડી બદની અને ભયાનક હાથીની સાથે

---

૧ સુલતાન મુઝફ્ફર બીજો (હલીમ એટલે કે મળતાવડા સ્વભાવવાળો એવા નામથી ઓળખાતો હતો) એવા પાદશાહોમાંનો હતો જે વહેલી સવારે ઊઠી નમાઝે તહજ્જુદ (રાત્રિની નમાઝ) પઢતો હતો. અને આ જ કારણથી મજકૂર ખાન પોતાનાં કામોમાં ફતેહમંદ થઈ શકયો હતો.

૨ એટલે કે જ્યારે દુશ્મનનો સામનો ન કરી શકાય ત્યારે હઠીને પોતાની ખરાબી કરવી તેના કરતા ત્યાંથી બીજી તરફ જવું. એ વધારે સારું છે, જેમકે નોહ, ઇબ્રાહીમ, મુસા, જીસસ ક્રાઇસ્ટ, અને મોહમ્મદ પેગમ્બર જેવાઓએ પણ કર્યું હતું. મહમૂદ ખલ્જીએ પણ તેમ જ કર્યું, એટલે કે તે માળવા છોડી ગુજરાતમાં આવ્યો.

૩. શકય છે કે આ ફોજ મહી નદી પાસે રસ્તો બંધ કરવાના ખ્યાલથી મોકલવામાં આવી હશે, જેથી કરીને દક્ષિણમાંથી કોઈ પણ મદદ મળી ન શકે. વળી એમ પણ હોય કે સરહદ ઉપર આવેલા દેવલા ગામનો કબજો લેવા માટે પણ આગળથી તે ફોજ રવાના કરવામાં આવી હશે.

મૂર્તિપૂજકોના સૈન્ય ઉપર ફતેહ હાંસલ કરવા તેમ જ સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીને માળવાની ગાદી ઉપર બિરાજમાન કરવાનું નક્કી કરી મહમૂદના તરફ રવાના કર્યો.[1]

ત્યારપછી પાદશાહની ફોજે ત્રણ મન્જિલ કાપી. હિ. સ. ૯૨૩ (ઇ. સ. ૧૫૧૭)ના ઝુલ્કાદાની ૧૧ મી તારીખે ગોધરામાં[2] પડાવ નાખ્યો. તંબૂની રેલછેલથી મેદાન ચળકતી ચાંદનીથી છવાયેલા આસ્માન જેવું નજરે પડતું હતું, તેથી પહાડ અને મેદાન ઝગઝગી ઊઠ્યાં હતાં.

આગલા પાદશાહોના નિયમો અનુસાર જ્યારે પાદશાહ એવા અગત્યના કામ ઉપર જતો જેમાં વધારે દિવસ જવાનો સંભવ હોય ત્યારે રાજ્યહિતના ખ્યાલથી પોતાના વડા પુત્રને તે પાટનગરમાં મૂકી જતો હતો, કારણ કે તે રાજ્યહિતો સારી પેઠે સમજતો હતો. દાખલા તરીકે હિ. સ. ૯૨૩ (ઇ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્કાદા માસની ૨૧મી

---

૧. ગ્રંથકારની આ બાબતની પુષ્ટિરૂપે બીજા કોઈ ઇતિહાસમા કંઈ મળ્યુ નથી. આ બનાવો વિશે એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે મુઝફ્ફરશાહને ખબર થતાં વેંત જ એક આદમીને તેણે શાહી તંબૂ વગેરે તૈયાર કરવાને રવાના કર્યો. તેણે કૈસરખાનને શાહી જરૂરિયાતો, શાહી કોઠી અને ભંડારમાથી લઈ તરત જવાને તથા ખરી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવાને હુકમ કર્યો. તે બીજા ઉમરાવો સાથે ગયો અને મહમૂદ ખલ્જીને મળી સર્વ બાબતોની ખબર પાદશાહને આપી કોઈ પણ જગ્યાએ ૩૦,૦૦૦ ફોજ વિશે લખવામા આવ્યુ નથી. સંભવ છે કે તે ફોજ અહીંથી સાથે ગઇ હોય, અને આગળ વધી સરહદી ભાગમા મહી નદી તરફ રવાના થઈ હોય. 'તબકાતે અકબરી'માથી માહિતી મળે છે કે સુલ્તાન મુઝફ્ફરની માળવાની સફર પહેલા આ ફોજ મોકલવામા આવી હશે. 'ફરિશ્તા' પણ આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. '(ફરિશ્તા,' ભા. ૪, પૃ૦ ૪૧૮)

૨. ગોધરાઃ—હાલોલ અને પાવાગઢની લગોલગમાં એક મશહૂર કસ્બો છે. આ જગ્યા ઉપર ઈમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમે મુઝફ્ફરના પુત્ર સુલ્તાન સિકંદરના શહીદ (ધર્માર્થે પ્રાણત્યાગી) થયા પછી તેના (મુઝફ્ફરના) પુત્ર નસીરખાનને સુલ્તાન મહમૂદના નામથી ગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને તેના નામના સિક્કા પડાવ્યા. જોકે સિક્કા બહુ જ ઓછા છે. મેં તે જોયા છે.

તારીખ ને રવિવારને દિને સલ્તનતના બાગના ફૂલરૂપી શાહજાદા સિકંદરખાનને કબ્બાતુન ઇન્આમ તરફ રવાના કર્યો.[1]

બીજા વફાદાર શાહજાદાઓ એટલે કે શાહજાદા લતીફખાન અને શાહજાદા બહાદુરખાન જે સલ્તનતના આસમાનના બે ચળકતા સિતારા અને વિજયી આકાશના ચંદ્ર અને બૃહસ્પતિ હતા તેમને તે જ રવિવારને દિને હિ સ ૯૨૩ (ઇ સ ૧૫૧૭) ના ઝુલ્કાદા માસની ૨૧મી તારીખે પોતાની સાથે લઈ મુઝફ્ફરાબાદ (શરખની) તરફ કૂચ કરી[2]

ત્યારપછી ચાર મંઝિલ આગળ વધી રાજ્યઆશ્રિત પાદશાહનો તંબૂ ઊભો કરવામા આવ્યો આવી રીતે એક પછી એક મંઝિલ કાપતા કાપતા મહમૂદ ખલ્જી રહેતો હતો તે હદમા તે પહોંચી ગયો હિ સ ૯૨૩ (ઇ સ ૧૫૧૭)ના ઝુલ્કાદા માસની ૨૭મી તારીખ અને શનિવારને દિને પાદશાહે ભિન્ન ભિન્ન જાતનો જરૂર સામાન અને રોકડા પૈસા બહુ જ માનમરતબાસર મહમૂદ ખલ્જી તરફ રવાના કર્યા તેમા ઝીન કસેલા તુર્કી અને અરબી ઘોડાઓ પણ હતા દરેક જાતના વસ્ત્રો જેવા કે બખ્તર, સાનકેન, તંબૂ, સ્નાનગૃહ અને દરબાના તથા બપકાદાર સર્વ સાધનો આપી પોતાના ખાસ સાથીઓ

---

૧ શાહજાદા સિકંદરખાન સુલ્તાન મુઝફ્ફર બીજા (હલીમ)નો વડો પુત્ર હોવાથી રાજ્યનો વારસ હતો તે બહુ જ ખૂબસૂરત અને સુંદર સ્વભાવનો હતો પરંતુ રાજદ્વારી મામલામા વાકેફ નહોતો આ જ સબબથી તેના પિતાના પછી ગાદીએ આવ્યો કે તરત જ થોડા માસમા અમીરોના હાથે તેનુ ખૂન થયુ સંશોધનનો તેને બહુ જ શોખ હતો જમએ સિકંદરી—એક જાતનુ રૂપકુ—જે ગુજરાતમા બનતુ હતુ તેની શોધ તેણે કરી હતી (મિરાતે સિકંદરી સુલ્તાન સિકંદર વિશેનુ બયાન) હિ સ ૯૩૨ (ઈ સ ૧૫૨૫)ના જમાદીઉસ સનીની બીજી તારીખે તે ગાદીએ બેઠો હતો અને અઢી માસ પછી હિ. સ ૯૩૨ (ઇ સ ૧૫૨૫)ના શાબાન માસની ૧૪ મી તારીખે તે શહીદ થયો

૨ આ લડાઈમા શાહજાદા બહાદુર પણ હતો અને ઘણું કરી જ્યારે બહાદુરશાહે માળવા ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે આ જ અનુભવને લઇને તેણે ફાયદો ઉઠાવ્યો હશે

સાથે તેણે મોકલ્યા સુલ્તાન મહમૂદ ખાંજીએ પાદશાહની બક્ષિસો ઝીણવટથી જોઈ, જે સપૂર્ણ વિશ્વાસ અને સત્યનિષ્ઠાના ઝાડના ઉમદા ફળ હતા હિ સ ૯૨૩ (ઈ સ ૧૫૧૭)નાઝુલ્હજના માસની ૫ મી તારીખને શનિવારને દિને સૂર્ય જેમ ચમકનાર અને સૃષ્ટિને શણગારનાર ઝ ડાઓ સાથે એ મ ઝિન ચાલી રમ્પાપુરમા તેણે મુકામ કર્યો તેણે કૈસરખાન જે મહમૂદની સાથે હતો તેને ખોનાવી એક સૈન્ય આપ્યુ જેમા વૃદ્ધ આકાશે કદી નહી જોયેલા હોય એવા શૂરવીર યુવાનો હતા વળી તેણે તેને પોતાના હાથીખાનામાથી વીસ પહાડી બદની હાથી, નાસ્તિકવિનાશક તલવાર અને ખર્ચ માટે ખજાનો આપીને વિદાય કર્યો આ ઉપરાત તેની સાથે એક કીમતી તલવાર સુલ્તાન મહમૂદ ખાંજી માટે પણ મોકલી

હિ સ ૯૨૩ (ઈ સ ૧૫૧૭) ના ઝુલ્હજ્જા માસની ૮ મી તારીખ ને મ ગળવારને દિવસે કોર નામની જગા ઉપર મુબારક ઝ ડા ઊભા કરી તબૂઓ નાખવામા આવ્યા બુધવારના દિવસે લોકોએ જાહેર કર્યું કે પોતે સુલ્તાન સિકદર લોધી[1] દિલ્હીના પાદશાહની જિંદગીના પુસ્તક બધ કર્યુ છે તેના જીવનના દિવસો ભરાઈ ગયા હતા તેથી તેનો આત્મા આ ફાની દુનિયામાથી બાકી દુનિયામા કૂચ કરી ગયો ખુદા તેના આત્માને શાતિ અર્પો

આ ખબર સાભળી કે તાગડતોગ દીનદાર પાદશાહે તાઝિયતની રૂઢિ અનુસાર વર્તી પાન અને શરબતનો રિવાજ અદા કર્યો તે ત્યા જ કુરબાન ઈદની નમાઝ પઢી અને સુલ્તાન મહમૂદ ખ જી માટે કુરબાની કરવાને એટલી બધી બકરી ગાય અને ઊંટ મોકલ્યા કે

---

૧ સિકદર લોધી – લોધી વંશનો બીજો શાહ હતો તે હિ સ ૮૯૪ (ઈ સ ૧૪૮૮) મા દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો હતો તેના સમયમા અનાજની બહુ સોઘવારી હતી તે ઉદાર સદ્ગુણી અને ન્યાયી પાદશાહ હતો તે વિદ્વાનોની કદર કરતો હતો અને સૂફીઓમા માનીતો હતો હિ સ ૯૨૩ (ઈ સ ૧૫૧૭) ના ઝુલ કાદાની ૭મી તારીખે તેનુ અવસાન થયુ હતુ 'ફરિશ્તા' પૃ૦ ૧૫૮ ભા ૨ *, હૈદ્રાબાદ

આટલું વૃદ્ધ હોવા છતાં આસ્માનની આંખ આ અગણિત સંખ્યા નિહાળી વધુ કરેલી બકરીની આંખ માફક ફાટેલી રહી ગઈ.

હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્હજ્જ માસની ૧૧ મી તારીખ ને શુક્રવારને દિવસે જગઆશ્રિત પાદશાહે એ મંઝિલ આગળ વધી દન્તીકાનૂન નામના ગામમાં તારાની જેમ બેશુમાર લશ્કરી તંબૂઓ સાથે પડાવ નાંખ્યો. તે જ સ્થાન ઉપર બીજે દિવસે પણ રહ્યો. ત્યાં રાજ્યના અભિમાનરૂપ, ઉમરાવોમાં અગ્રેસર, મજિલસપ્રેમી, પરાક્રમ અને શૌર્યમાં મશહૂર એવા ફતેહખાને હાજર થઈ બાદશાહની ફર્શને ચુંબન કરવાનું માન પ્રાપ્ત કર્યું. હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્હજ્જ માસની ૧૪ મી તારીખ ને સોમવારને દિવસે પાદશાહે તમામ લશ્કર સાથે દેવલા[1] નામના ગામમાં મુકામ કર્યો.

૧. દેવલા મહી નદીની પાસે એક મોટા કસ્બો છે. ચદેરીથી કેટલાક દિવસની મુસાફરી કર્યા બાદ આ કસ્બો આવે છે. 'ઝફરૂલવાલા' ભા. ૧.

પ્રકરણ ૨

સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીની સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહ સાથે મુલાકાત

હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્હજ્જા માસની ૧૫ મી તારીખે શિકારના દિવસે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીએ એક વખત પોતાને મુલાકાતનો લાભ આપી વર્દ્ધમાન કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તેની દરખાસ્ત શુદ્ધ ભાવથી ભરેલી હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. જ્યારે અલ્લાહના છાયારૂપ, ખિલાફતરક્ષક (પાદશાહ) શિકારથી ફારગ થયો અને સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વર્ગીય જમીન ઉપર શાહી તંબૂઓ ઊભા કરવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમણે નમ્રતાભર્યું લલાટ સલ્તનતના ઉંબર ઉપર ઝુકાવ્યું. પાદશાહની ખિદમતમાં માનવૃદ્ધિ સંપાદન થયા બાદ તેણે (પાદશાહે) તેને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને તેના તરફ હદપાર મહેરબાની બતાવી. આ પછી મીઠી ભાષામાં તેને શિખામણ આપી કે જ્યાંસુધી તમે જે વસ્તુ તમારા માટે પસંદ કરો તે તમારા બંધુ માટે પસંદ કરો નહિ,[1] ત્યાંસુધી તમારામાંથી કોઈ પણ આકીનદાર મુસલમાન હોઈ શકે નહિ.

સારાંશ—ત્યાર પછી સુલ્તાને મજ્લિસમાં આ મોતીમય શબ્દો કે "દો દિલ યક શવદ બેશિકનદ કોહરા" (સંપ ત્યાં જંપ)," અર્થાત્ જ્યારે બે હૃદય મળી જાય છે ત્યારે પહાડને પણ ચૂરેચૂરા કરી

૧. આ હદીસ છે. એનો અર્થ એ છે કે મુસલમાન પોતાને માટે જે જાતની ભલાઈ ચાહે છે, તે જ પ્રકારની પોતાના બીજા ભાઈ (મુસલમાન)-ને માટે પણ તેણે પસંદ કરવી જોઇએ. અને જેવી રીતે પોતાને માટે તે બૂરાઈ પસંદ કરતો નથી, તેવી જ રીતે બીજા ભાઈ (મુસલમાન)ને માટે પણ તેણે પસંદ કરવી જોઈએ નહિ. અને જો આ પ્રમાણે તે ન કરે તો તે સાચો ઇમાનદાર નથી. અહીં, સુલ્તાન મુઝફ્ફર કહે છે કે હું બૂરી હાલતમાં રહેવાનું પસંદ કરતો નથી તેથી સુલ્તાન મહમૂદને પણ એની આ હાલતમાં જોવાનું હું ચાહતો નથી; પરંતુ હું તેની સ્થિતિ સુધારીશ. આગળ ચાલતા માલૂમ પડશે કે મુઝફ્ફરે કેવી ખૂબીથી પોતાનો વાયદો અદા કર્યો હતો.

નાખે છે, આટલું કહેતાની સાથે જ ત્યા હાજર રહેનારાઓની આંખ ખુલી ગઈ, તેમની આગેથી પડદો જતો રહ્યો. ખરેખર મનુ ગેના વ્યાનમા પણ એક પ્રકારનો જાદૂ રહેલો છે[1]

સુલતાન મહમૂદ ખલજીએ બહુ જ નૂદ્દભાવ અને નમ્રતા સાથે પાદશાહની મહેરબાની માટે તેનો ઉપકાર માન્યો તેણે પાદશાહને કહ્યું કે આપની સ્નેહભાવરૂપી છત્રછાયા નીચે આવવાથી કાળના ચક્રમાથી બચવાની હું આશા રાખુ છુ આ બાબત ઉપર સુંદર ચર્ચા કર્યા બાદ તેણે મહમૂદ ખલજીને નવાજી પરવાનગી આપી અને સુલતાને પોતાના તખ્ત તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ પછી ફરીથી તેણે સુલતાન મહમૂદ ખલજીને અરબી અને તુર્કી ઘોડા, રોકડ અને જગમ મિલ્કત ઉપરાત શિરછત્ર અને રત્નજડિત ખજર બક્ષિસ કર્યા તથા આશીર્વચનો કહી વર્દ્ધમાન કર્યો સુલતાનની ઉદારતાનો સમુદ્ર જ્યારે ઊછળ્યો ત્યારે તેણે અશ્વદળ અને પાયદળને બક્ષિસથી માલદાર કરી દેવાનુ સૂચન કર્યું ફક્ત ત્રણ લાખથી વધારેનું અશ્વદળ હતુ એ લડવૈયાઓને ઇનામબક્ષિસથી તૃપ્ત કર્યા અને પાયદળના યોદ્ધાઓને એક માસનો પગાર બક્ષિસમા આપવામા આવ્યો[2]

---

1 આ પણ હદીસ છે કે મધુર વાણીમા માણસો એવી ઉચિત રીતે વાતચીત કરે છે કે તેની અસર જાદુ જેવી થાય છે અર્થાત્, પાદશાહે પણ તે વખતે એવુ પ્રવચન કર્યું કે સર્વ લોક ઉપર તેની જાદુ જેવી અસર થઈ

2 જો ઇતિહાસકારે પાયદળની સખ્યા જણાવી હોત તો કેવુ સારુ થાત! આ સર્વ ફોજો સુલતાન મહમૂદ આઝમની એકઠી કરેલી હતી, કારણ કે સિંધથી લઇ દક્ષિણ સુધી તેનુ રાજ્ય પહોચ્યુ હતુ આ ઉપરાત માળવા અને દક્ષિણ તરફથી હુમલાનો ભય રહેતો હતો આ કારણથી તેને મોટી ફોજ રાખવી પડતી હતી કલ્પનાથી અટકળ કરી શકાય છે કે પાયદળની સખ્યા હયદળથી વધારે હોવી જોઈએ આ ઉપરથી એમ પણ માલૂમ પડે છે કે સવારોને પગારથી વધારે રકમ મળી અને તેનુ નામ ઇનામ (બક્ષિસ) આપવામા આવ્યુ પાયદળનુ પ્રમાણ વધારે હતુ તેથી તેમને બક્ષિસને બદલે ફક્ત પગાર આપવામા આવ્યો

દૈવયોગે ખૂબી એ હતી કે બંનેની મુલાકાતનો સમય શુભસૂચક હતો, કારણ કે ચંદ્ર અને કર્ક એકમેકના ગૃહમાં હતા અને સૂર્ય મકરના ગૃહમાં હતો. આથી ચંદ્ર સૂરજ તરફથી પૂરો ફાયદો ઉઠાવતો હતો, જાણે કે મહમૂદ ખલ્જીનું નવચંદ્રકળારૂપી ભાવિ, તે જમાનાના મહાન પાદશાહ મુઝફ્ફરશાહના કિસ્મતરૂપી સૂર્યને લીધે પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ ખીલી રહ્યું હતું. આ માટે ખુલ્લાખુલ્લી દલીલ એ છે કે પાદશાહે હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્હજ્જા માસની ૧૫ મી તારીખે તેને મુલાકાતનો માનનીય લાભ આપ્યો હતો, જે રાત્રે ચંદ્ર સંપૂર્ણ રીતે સૂર્ય તરફથી રોશની મેળવે છે. જાણે કે ભાવિ બનાવોનો આ સ્પષ્ટ નમૂનો હતો.

આ અરસા દરમિયાન સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીના વઝીર મેદની-રાયે પોતાનાં થોડાં સગાંસંબંધીઓને દરબારમાં મોકલી પોતાની અધીનતા જાહેર કરી. સુલ્તાનની લડાયક શક્તિ અને બીજી બાબતોની માહિતી મળવાથી તેણે આમ કર્યું હતું.

દરબારમાં જે લોકો આવેલા તેમણે જઈ મુઝફ્ફરશાહની બેશુમાર જંગી ફોજનું બ્યાન મેદનીરાય આગળ કર્યું. તે સાંભળી મેદનીરાય પાણી પાણી થઈ ગયો અને તેના શરીરમાંનું લોહી પણ બરફની જેમ ઠરી ગયું.

પ્રકરણ ૩

ધારના રસ્તે થઈ મન્ડુ તરફ મુઝફ્ફરશાહની કૂચ અને શત્રુઓની નાસભાગ

હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭) ના ઝુલ્કાદ માસની ૧૮ મી તારીખને શુક્રવારને દિવસે સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે ધાર[1] તરફ કૂચ કરી. આ વાતની ખબર મેદનીરાયને થઈ ત્યારે તે યુદ્ધસામગ્રી લઈ સત્કાર માટે આગળ વધ્યો. સુલ્તાન ધાર પહોંચ્યો ત્યારે તેની જમણી બાજુએ સવારોની હાર હતી અને ડાબી બાજુએ લોખંડમાં ગર્ક થયેલા ચારસ્તંભી મહેલ જેવા પહાડી બદની હાથીઓની હાર હતી. મેદનીરાયને આ બાબતની ખબર પડી અને જાસૂસો તરફથી પણ વસ્તુસ્થિતિની માહિતી મળી, તેથી તેના દિલમાં દહેશત પેઠી. તેણે કિલ્લાના સંરક્ષણઅર્થે થોડું સૈન્ય સત્વર રવાના કરવાની ગોઠવણ કરી અને પોતે ગભરાટમાં તમામ તંબૂ અને ડેરાને આગ લગાડી ભાગી ગયો. ત્યારપછી રાણા સાંગા[2] (ચિતોડના રાણા)ની પાસે

---

૧. ધાર–મન્ડુવડોદરા સડક ઉપર મન્ડુથી ૩૩ માઈલ પશ્ચિમે અને વડોદરાથી ૧૮૩ માઈલ પૂર્વમા તે આવેલું છે. અસલ માળવાનું પાયતખ્ત ઉજ્જન હતુ. રાજા ભોજે ધારને પાટનગર બનાવ્યું. મુસલમાનોએ એ જ શહેરને શરૂઆતમા રાજધાની તરીકે રાખ્યું હતુ. ત્યારપછી પાયતખ્ત તરીકે મન્ડુ પસન્દ કરવામાં આવ્યું મુસલમાનોના જમાનામાં આ શહેર મોટું હતુ. અત્યારે પણ ત્યા લાલ પથ્થરની બે મસ્જિદ જીર્ણોદ્ધાર કરવા જેવી છે હાલમા ત્યા એક નાની સરખી રિયાસત છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૬ થી ૧૭ હજારની છે. ત્યાનો રાજા વિક્રમાજિતનો વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે. (દિલ્હીમા છપાયેલ ઈબ્ન બતુતાના સફરનામા, ભા ૨, પૃ. ૨૦૪-માં હાસિયામા આ લખેલુ છે)

૨. તેનુ અસલ નામ રાણા સંગ્રામસિંહ હતું. તે ગિહિલોત કુટુંબનો રજપૂત હતો. ચિતોડ તેનું પાયતખ્ત હતું. તે જમાનાના માળવાના સુલ્તાન અને દિલ્હીના પાદશાહોની ગેરવ્યવસ્થાનો લાભ લઈને પોતે બહુ બળવાન થયો. બાબર સાથેના તેના યુદ્ધ વખતે તેની પાસે બે લાખની ફોજ હતી. આ ઉપરથી તેની તાકાતનો અંદાજ કાઢી શકાય છે. મેવાડ અને માર-

મદદ માટે ગયો, પરંતુ મેદનીરાયની ફોજ પોતાના સરદારોના હાથ નીચે સામનો કરવા માટે તૈયાર હતી. ગુજરાતી ફોજ એક વખત અફઘાનોની નામોશી કરી ચૂકી હતી, ફરીથી તેમ કરવા તે ખડી ગઈ. થોડા જ વખતમાં તેને પીછેહઠ કરવાની ફરજ પાડી. જ્યારે આ સૈન્ય હારી જઈ વિખેરાઈ ગયું, ત્યારે હિ. સ. ૯૨૩ (ઈ. સ. ૧૫૧૭)ના ઝુલ્હજ્જ માસની ૨૦ મી તારીખ અને રવિવારને દિને પાદશાહની વિજયવંત ફોજે બે મંઝિલનો રસ્તો કાપી કિલ્લાની નજીક તંબૂ નાંખ્યો. પ્રખ્યાત કિલ્લાઓમાં આની પણ ગણતરી થતી હતી[1], તેથી સુલ્તાનનો ખ્યાલ તે તરફ ગયો; એટલે સુધી કે તેણે તેનું

વાડના ઘણાખરા કિલ્લા એના કબજામાં હતા. જો બાબરે તેને હિ. સ. ૯૩૨-૩૩ (ઈ. સ. ૧૫૨૫ માં) હાર ન આપી હોત તો તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો માલિક થઈ જાત અને મોગલોને બદલે હિંદુસ્તાનમાં રાણા સાંગાની શહેનશાહત હોત (ફરિશ્તા, ભા. ૨, પૃ. ૨૧૭). બાબર સાથેની લડાઈમાં તે એટલો બધો જખ્મી થયો હતો કે તે લાંબો વખત જીવી શક્યો નહોતો.

૧. મન્ડુ (માળવા)નો પહેલો આપખુદી સુલ્તાન દિલાવરખાન ઘોરી હતો. તેને ફિરોઝશાહ તઘલખના પુત્ર મોહમ્મદશાહે ગવર્નર બનાવી મોકલ્યો હતો. મોહમ્મદશાહ તઘલખના મરણ પછી દિલ્હીની સલ્તનત અતિ કમજોર થઈ ગઈ; આથી દિલાવરખાન આપખુદ રાજા થઈ ગયો. તેણે ધારને બદલે મન્ડુ પાટનગર તરીકે પસંદ કર્યું અને એ શહેરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. હિ સ. ૮૦૧ (ઈ. સ. ૧૩૯૮)માં તૈમુર લંગના હુમલાથી ભયભીત થઈ મોહમ્મદ તઘલખનો પુત્ર મહમૂદ દિલાવરખાન પાસે માળવામાં આવ્યો. દિલાવરખાનનો પુત્ર અલપખાન નારાજ થઈ મન્ડુ જતો રહ્યો. ત્યાં તેણે ત્રણ વરસ રહી મન્ડુનો કિલ્લો પથ્થર અને ચૂનાથી બહુ જ મજબૂત બંધાવ્યો, અને તેનું નામ શાદિયાબાદ આપ્યું. આ કિલ્લો એક પહાડ ઉપર આવેલો છે, જેનો ઘેરાવો ૧૯ કોસ જેટલો છે. ઘેર ઉપર ખાઈને બદલે મહાન ગુફા છે. કિલ્લાની અંદરના ભાગમાં ખેતીલાયક જમીન પણ છે. આ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવો અસંભવિત છે. ઉપર જવાનો રસ્તો બહુ જ સાંકડો છે. મુશ્કેલીથી એક સવાર જઈ શકે છે. દરેક ઠેકાણે ઊંચા પુરતાને લઈને અંદર દાખલ થવું અતિ મુશ્કેલ છે. ઘેરા માટે તો લશ્કર ચારે બાજુએ ગોઠવવામાં આવે તો જગ્યાના અંતરને લઈને એકને બીજાની ખબર પણ થતી નથી. આથી હિંદુસ્તાનના મજબૂત

નિરીક્ષણ કર્યું કિલ્લો એક ઊંચા પહાડ ઉપર હતો અને મદારથી દરેક રીતે નિર્ભય હતો સુલ્તાને તમામ બાગતોની માહિતી મેળવી અને ઘેરો ઘાલવા માટે હુકમ કર્યો દિલ્હી દરવાજે ખાનઆઝમ કૈસરખાનને સોંપવામા આવ્યો બીજો દરવાજો મનેકુશ શર્ફ મલેક ઇમાદુલ્મુલ્કને સુપ્રત કરવામા આવ્યો આની રીતે સૈન્યના સર્વ સરદારોને દરેક જગ્યા બતાવી તેમને ભરોસે સર્વ છોડવામા આવ્યુ અને કિલ્લાને ચારે બાજુએથી ઘેરી લેવામા આવ્યો વળી આ સાથે પાદશાહનુ ફરમાન જાહેર કરવામા આવ્યુ કે કોઈએ બીજી સૂચના મળ્યા સિવાય કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવો નહિ દૈવયોગે કેટલાક શખ્સો પહાડ ઉપર સહેલ કરવા ગયા હતા, તેઓ શત્રુઓને જોઈને પોતાને કાબૂમા રાખી શક્યા નહિ અને તેમણે આતશગાર તીરોથી તેમનું સ્વાગત કર્યું[1] દુશ્મનોએ પણ કિલ્લા ઉપરથી ઈંટ તથા પથ્થર ફેંક્યા અને રોગને નફ્ત[2] નો વરસાદ વરસાવ્યો, પરન્તુ રાજ્યે તેની ચિન્તા ન

કિલ્લાઓમા એની ગણતરી થાય છે હિંદુસ્તાનના મશહૂર કિલ્લા નીચે પ્રમાણે છે

(૧) કાલિન્જર (બુંદેલખંડ) (૨) ગ્વાલિયર (૩) દેવગઢ (દખ્ખણનુ દોલતાબાદ) (૪) રોહતાસ (બિહાર), (૫) ચિતોડ (મારવાડ) (૬) ગિરનાર (કાઠિયાવાડ) (૭) ચાપાનેર (ગુજરાત), (૮) કથકોટ (કચ્છ) (૯) ભીમદેવ (કાંગડા) અને (૧૦) મન્ડુ (માળવા)

૧ ઇતિહાસકાર પોતાના બયાનમા અજોડ છે તમામ ઇતિહાસોમા લખવામા આવ્યુ છે કે મેદનીરાયની ફોજ હારી ગઈ અને કિલ્લામા આશ્રય લીધો તે વખતે સુલ્તાને કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો કિલ્લામાની ફોજે બહાર નીકળી ગુજરાતી સૈન્યો ઉપર હુમલો કર્યો પરતુ તે હટી ગઈ અને કિલ્લામા ફરીથી જતી રહી પરતુ સભવિત છે કે લડાઈની શરૂઆતના સબધમા ઇતિહાસકારનુ બયાન ઘણું સાચુ છે કારણ કે સુલ્તાન મુઝફ્ફરને શરૂઆતથી જ એવો ખ્યાલ હતો કે કિલ્લામા મહમૂદ ખલ્જીનુ કુટુબ છે, એટલુ જ નહિ પણ બીજા મુસલમાન પણ અદર છે સખ્તાઈથી સલડાઈ તેમની કદાચ કતલ કરી દે તેથી બને ત્યા સુધી ફરજ પાડી તે સુલેહ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હતો

૨ રોગને નફ્ત—આ તેલ જમીનમાથી નીકળે છે જ્યા ઘણું કરી કોયલાની ખાણ હોય છે આજકાલ એને માટીનુ તેલ (કેરોસીન ઑઇલ)

પરવા કરી નહિ અને સખત હુમલાથી તેમને હરાવી દીધા. પછી સમગ્ર લડાઈ શરૂ થઈ, જેમાં ગુજરાતી તોપખાનાએ[1] સુંદર રીતે પોતાની ફરજ બજાવી હતી. કેટલોક વખત એક જ સ્થિતિ રહી, પરંતુ તોપના ગોળાથી કિલ્લાને સખત નુકસાન પહોંચી ચૂક્યું હતું. દીવાલ અને બુરજો તદ્દન તોડી નાખવામાં આવ્યાં. મનજનીક[2] અને તોપથી દરેક

કહેવામાં આવે છે ગ્રીક લોકોએ એની શોધ કરી હતી, પરંતુ રોમન લોકોએ એનો ઉપયોગ યુદ્ધોમાં કર્યો હતો, જેમકે સિરિયામાં હજરત ઉમરના જમાનામાં અરબો સાથે જે લડાઈ થઈ હતી તેમાં રોમન લોકોએ રોગને નફતનો બહુ જ ઉપયોગ કર્યો હતો ત્યારપછી મુસલમાનોએ પોતાના સમયમાં આવી જ રીતે પોતાના દુશ્મનો સામે પુષ્કળ વપરાશ કર્યો હતો; જેમકે આજકાલ બૉમ્બનો ઉપયોગ થાય છે મોહમ્મદ કાસિમની સિંધની ફતેહ અને મહમૂદ ગઝનવીની જયપાલની સંયુક્ત ફોજ ઉપરની ફતેહ આને લીધે જ હતી. શરૂઆતમાં પિચકારીઓમાંથી રોગને નફત પાણીની માફક છાંટવામાં આવતું હતું અને આગ વરસાવવામાં આવતી, જેથી આગ લાગતી

૧. તોપઃ—તોપની પ્રથમ શોધ સ્પેનમાં ૧૧ મી સદી ઈસ્વી સને, ૫ મી સદી હિજરીમાં અરબોએ કરી હતી ત્યારપછી અલાઉદ્દીનના સમયમાં તે યુરોપથી તુર્કસ્તાનમાં થઈ હિંદુસ્તાનમાં આવી તેનો વપરાશ પ્રથમ સુલ્તાન અહમદશાહ પહેલાએ ગુજરાતમાં શરૂ કર્યો હતો બહાદુર-શાહ ગુજરાતી પાસે એવડું મોટું તોપખાનું હતું કે હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ બાદશાહ પાસે તેવું ન હતું

(મારો લેખ—'ગુજરાતનું તોપખાનું', 'બુદ્ધિપ્રકાશ'—૧૯૪૦)

૨ મનજનીક—ઘણું કરીને આ ગ્રીક શબ્દ છે, અને તે "મન જને કોન" ઉપરથી બન્યો હોય એમ લાગે છે એનો અર્થ જાદુ અને નજરબંધી થાય છે. તોપની શોધ થઈ તે પહેલા તેનો ઉપયોગ કિલ્લાની દીવાલો તોડવામાં અને જ્વલનશીલ પદાર્થો દુશ્મન ઉપર અને કિલ્લાની અંદર ફેંકવા માટે થતો હતો મુસલમાની રાજ્યોમાં તેનો ઉપયોગ બહુ જ કરવામાં આવતો હતો સૌથી પહેલા હિ સ ૯૩ માં મોહમ્મદ બિન કાસિમે સિંધ ઉપરના હુમલા વખતે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો તેનું નામ અરૂસ હતું. એમાં પાંચસો માણસો કામ કરતા હતા ત્યાર પછી મહમૂદ ગઝનવીએ જયપાલની સંયુક્ત ફોજ ઉપર એનાથી જ વિજયવંત હુમલો

બાજૂ ઉપર પાયમાલી માલૂમ પડતી હતી. મલેકુશ શર્ક મલેક ઈમાદુલ્મુલ્કે ધારનો કબ્જો લઈ લીધો હતો, તેથી ઉકલામાંના માણસોના મનમાં થોડો ભય પેદા થયો હતો.

કર્યો હતો. અલાઉદ્દીન ખલ્જી પણ એનો ઉપયોગ કરતો હતો. સુલ્તાન મોહમ્મદ તઘલખના વખતમાં કાંગડા ઉપર ફતેહ મેળવતી વખતે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. મનજનીક ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં બનાવવામાં આવતાં હતાં. મોકેપિલોએ સફરનામામાં એનાં ચિત્રો આપ્યા છે.
('સફરનામા' : 'ઈબ્નબતુતા' પૃ. ૪૧, હિન્દીમાં છપાયેલ.)

પ્રકરણ ૪

કિલ્લેદારીની સહીસલામતી માટે માગણી અને પાદશાહે આપેલો આશ્રય

હિ સ ૯૨૩ (ઈ સ ૧૫૭૧)ના ઝુલ્હજ્જા માસની ૨૫મી તારીખ ને શુક્રવારને દિવસે એટલે કે ઘેરાના ત્રીજા દિવસે પથોરાયે[1] પોતાના થોડા સગાવહાલાને ખાન આઝમ કૈસરખાનની પાસે મોકલી એવી વિનતી કરી કે કિલ્લો રાજીખુશીથી આપને સુપ્રત કરવાને હુ તૈયાર છુ, પરતુ કેટલાક દિવસની મહેતલ મળવી જોઈએ–જેથી કરીને ત્યાથી જરૂરી સામાન અસેડી લઈ અમે બહાર નીકળી શકીએ વળી એમ પણ જણાવ્યુ હતુ કે જીવનનિર્વાહ માટે થોડા ગામ મને મળવાં જોઈએ[2]

એક અનુકૂળ તકનો લાભ લઈ કૈસરખાને સુલ્તાનના કાને આ દરખાસ્ત પહોચાડી સુલ્તાન જોકે જાણતો હતો કે તેણે આ પેચ વખત ચૂકવવા માટે કર્યો છે, તેમ છતા તેણે તેના દયાભાવના સદ્દગુણને લઈને ફરમાન બહાર પાડ્યુ કે બીજા ફરમાનની જાહેરાત પહેલા કોઈ પણ લશ્કરે લડાઈ કરવી નહિ

---

૧ પથોરાય –મેદનીરાયનો છોકરો હતો, તેને કિલ્લાના રક્ષણનુ કામ સોપી તે પોતે રાણા સાગા પાસે સહાય લેવા ગયો હતો મદદ મેળવવામા મોડુ થવાથી તેણે પુત્રને સુલ્તાન પાસેથી થોડા દિવસની મહેતલ માગવાની યુક્તિ શીખવી

('ફરિશ્તા,' ભા ૪, પૃ ૫ ૬, હૈદરાબાદ)

૨ ઇતિહાસકારોએ આ વાતને બે રીતે લખી છે કેટલીક કિતાબોમા લખવામા આવ્યુ છે કે મેદનીરાયે રાણા સાગા પાસે જતી વખતે જ આ યુક્તિ શીખવી હતી કેટલાક ઇતિહાસકારો જણાવે છે કે રાણા સાગાને સહાય માટે લાવવામા મોડુ થવાથી તેણે પથોરાય ઉપર આ તદબીર લખી મોકલી. હુ ધારુ છુ કે પહેલા અભિપ્રાયમા વધારે સત્યતા છે, કારણ કે લડાઈના છઠ્ઠા દિવસે જ કિલ્લાના માણસોએ સુલેહનો સદેશો મોકલ્યો, જોકે કિલ્લો એટલો મજબૂત હતો કે કેટલાક દિવસ તો શાતિથી તેઓ ટક્કર ઝીલી શક્યા હોત

આ ખબર પથોરાયને પહોચી ત્યારે તેણે પોતાના એક પુત્રને એક પહાડી બદની હાથી આપી સુલ્તાનની ખિદમતમા ન્વાના કર્યો પાદશાહે તેની માગણીને સ્વીકા૨ કરી, થોડા દિવસની મહેતલ આપી લશ્કરના સરદારોને આ બાબતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે નાખુશી જાહેર કરી પાદશાહે તેઓને જવાબ આપ્યો કે મુસલમાનોને જુલમોમાથી બચાવવાને જ મે આ લડાઈ વહોરી લીધી છે વળી ખુનરેજીમાથી મુક્ત કરવાને મે આ સલાહ કરી છે, કારણ કે રોષમા આવી જઈ તેઓ કિલ્લામાના પીડિત મુસલમાનો ઉપર ફાવે તેમ ગોળી છોડે, એવો પણ સંભવ હતો અને તેઓમા કદાચ સુલ્તાન મહમૂદ ખલજીના કટુબના માણસો પણ આવી ગયા હોત

થોડા દિવસ પછી જ્યારે મુદત પૂરી થઈ ત્યારે કેટલાક લોકોએ ફરીથી કેટલાક આદમીઓને મોકલી માગણી કરી કે મહેર બાની કરી આપ સુલ્તાનને વિનતી કરો કે આપની ફોજને કિલ્લાથી દૂર જઈ પડાવ નાખવાને કહો તો નિર્ભયપણે અને આસાનીથી અમે કિલ્લો ખાલી કરી શકીએ જોકે આ બાબતમા ખાનઆઝમની નાખુશી હતી, છતા લોકોના આગ્રહથી તેણે પાદશાહને અરજ કરી પાદશાહે એ પણ કબૂલ રાખી તેણે ફરમાન બહાર પાડયુ કે કિલ્લામાના માણસોની દરખાસ્ત મજૂર કરવામા આવી છે તેથી સૈન્યે કિલ્લાથી દૂર હઠી જવુ હિ સ ૯૨૪ ના મોહરમુલ હરામની ૮ મી તારીખને ગુરુવારને દિવસે ફોજે કૂચ માટે તૈયારી કરી કેટલાક હિતેચ્છુએ પાદશાહને કહ્યુ કે શત્રુઓ કેવળ યુક્તિ કરી રહ્યા છે પાદશાહે તે તરફ લક્ષ્ય ન આપ્યુ ત્યારે ફરીથી નમ્રતાપૂર્વક તેઓએ જણા યુ કે આમ કરી કિલ્લાને મજબૂત કરવાને દુશ્મનોનો ઇરાદો છે પાદશાહે જવાબમા કહ્યું જો એ લોક દગલબાજીથી કામ તો મને ખુદા ઉપર વિશ્વાસ છે અલ્લાહના આશરાથી (એવી તો સજા કરીશ કે કાગળના પાના ઉપર યાદગીરી રહેશે

યુ ત્યારપછી મેદનીરાયે કિલ્લામાના માણસોને કહેણ હેદ માટે હું અહીં આ યો હતો તે રાણા સાંગાની

ફોજ ઉજ્જન આવી પહોચી છે[1]. તમે થોડા દિવસ અધિક મહેતલની માગણી કરો જેથી કરી અમે સહેલાઈથી આવી પહોચીએ. આથી કિલ્લામાના માણસોએ ફરીથી થોડી મુદતની દરખાસ્ત કરી. શત્રુઓ સાથે મહેરબાનીની હદનો અંત આવી ચૂક્યો હતો, એથી પાદશાહે આ વખતે મંજૂરી ન આપી અને આવા વર્તન માટે અતિ ક્રોધાયમાન થઈ તે યુદ્ધ કરવા માટે એકદમ તૈયાર થઈ ગયો.

---

૧ સુલ્તાન મુઝફ્ફર સાથે લડાઇ કરવાની પ્રથમ રાણા સાગાની ઇચ્છા ન હતી તેની ઇચ્છા ત્યા જઈ યુક્તિપ્રયુક્તિથી એની પાસે જેટલુ જવાહિર અને અત્યુત્કૃષ્ટ વસ્તુઓ હોય તે સર્વ લઈ લેવાની હતી. આ પ્રમાણે મેદનીરાય પાસેથી વસ્તુઓ કબ્જામા લેતો લેતો તે સારંગપુર પહોચ્યો. તેના લોભનો હજુ થોભ આવ્યો નહિ પરિણામે તેણે સારગપુર લૂટી લીધુ તેનો ઇરાદો ત્યાથી જ ફરીથી જવાનો હતો, પરતુ મેદનીરાયની નબળાઈ અને હઠને લઈને તે ઉજ્જન સુધી પહોચ્યો આ દરમિયાન સુલ્તાન મુઝફ્ફરને ખરી ખબર મળી ગઈ હતી, તેથી તેણે આદિલખાનને રાણાને હરાવવા માટે મોકલ્યો સુલ્તાનના લશ્કરના આવ્યાની ખબર પહોચી તેથી રાણાને બહાનુ મળી ગયુ અને પોતાના દેશમા બને તેટલી ઝડપથી ચાલ્યો ગયો

પ્રકરણ ૫

મેદનીરાય સામે પાદશાહના સૈન્યની કૂચ અને શાદિયાબાદના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી મેળવેલી ફત્તેહ

હિ સ ૯૨૪ (ઈ સ ૧૫૧૮) ના મોહરમ માસની ૨૪મી તારીખ ને શનિવારને દિવસે સુલ્તાન મુઝફ્ફરે ખાન આઝમ આઝમ હુમાયુનને ૧૨,૦૦૦ નું સૈન્ય આપી મેદનીરાય અને ગણા આગા તરફ કૂચ કરવાનો હુકમ કર્યો, અને જણાવ્યું કે તેમને એવી રીતે રોકવા કે જેથી કિલ્લામાના માણસોને તેઓ કોઈ પણ જાતની સહાય આપી શકે નહિ કૂચ કરતી વખતે પાદશાહે તેને ખાસ ખિલાત અને શાહી તલ્વારની ભેટ આપી વિદાય કીધી હિ સ ૯૨૪ (ઈ સ ૧૫૧૮) ના મોહરમ માસની ૨૫ મી તારીખ ને રવિવારને દિવસે લશ્કરે શાદિયાબાદના કિલ્લા તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યા પહોચી શાહી ફરમાન અનુસાર બીજી વખત તેને ઘેરો ઘાલ્યો

કિલ્લાના ઘેરાની વહેચણી આ પ્રમાણે હતી સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીની નિમણુક શાહપુર દરવાજા ઉપર કરવામા આવી હતી ખાન આઝમ કૈસરખાનને દિલ્હી દરવાજે સુપ્રત કરવામા આવ્યો હતો મલેકુલ શર્ક ઇમાદુલ્મુલ્કને રત્ન મની દરવાજા ઉપર મુકર્રર કરવામા આવ્યો હતો તમામ યોદ્ધા અને સરદારોએ નિષ્કપટથી લડાઈ લડવી એવો સુલ્તાનનો હુકમ હતો

ફક્ત પાચ દિવસમા જ્યારથી નિસરણી તૈયાર થયેલી જોતા કિલ્લામાના માણસો ઉપર ભયના વાદળા વીંટળાઈ ગયા સુલ્તાન મુઝફ્ફરે દૂરદેશી વાપરી મલેકુશ શર્ક ઇમાદુલ્મુલ્કને ૨,૦૦૦ સવાર આપ્યા, જેમા ૫૦૦ હબશી, ૫૦૦ અરબ અને ૧,૦૦૦ તીરકામઠા વાળા[1] હતા તેઓને રાત્રિ સમયે કિલ્લા ઉપર ચઢી જવાની સૂચના

---

[1] આ સમયે મોગલોને ધનુર્વિદ્યાનો વધારે મહાવરો હતો ત્યાર-પછી ભીલ અને કોળી લોકો આ વિદ્યા શીખ્યા હતા પરતુ અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ મોગલો હોત તો જરૂર તેમનુ નામ જ લખવામા આવ્યુ હોત તેથી ખાતરીથી કહી શકાય છે કે આ દેશી ફોજ ભીલ અને

કરવામાં આવી. તે મુજબ શનિવારે રાત્રે તે નીકળ્યો. હિ સ. ૯૨૪-ના સફર માસની ૨૭ તારીખ ને શનિવારના દિને સવારે એટલે ઘેરાને છઠ્ઠે દિવસે તે ભોમિયા સાથે પહાડ ઉપર ચઢી કિલ્લાની નજીક[1] જઈ પહોંચ્યો. આ તરફ સવાર થતાં જ તમામ ઉમરાવોએ ઉગ્ર હુમલા કર્યા આ સખ્તાઈ કરવાનું કારણ કિલ્લામાંના માણસોનું લક્ષ્ય ઇમાદુલ્મુલ્ક તરફ જતું રોકવાનું હતું યુક્તિપ્રયુક્તિ કરતા હોવા છતાં પાદશાહ પ્રાર્થના બાબતમાં બેપરવા ન હતો તેણે ખુદાની સામે સિજદા માટે માથું ઝુકાવી અતિશય આજીજી સાથે બંદગી કરી બરોબર મધ્યાહ્નકાળે કિલ્લાની દીવાલ નીચે ઇમાદુલ્મુલ્ક જઈ

માળીઓની (હિન્દુ) હશે, કારણ કે ગુજરાતી પાદશાહોના જમાનામાં હિંદુઓની પણ લશ્કરમાં ભરતી થતી હતી અને તેઓ રણક્ષેત્રમાં પણ જતા હતા આ વાત અહમદશાહ પહેલાની માળવાની લડાઈથી સાબિત થાય છે ('મિરાતે સિકંદરી' પૃ૦ ૩૯)

1 ઇતિહાસકારે ઇમાદુલ્મુલ્કનો ભોમિયો કોણ હતો તે કહ્યું નથી 'ઝફરૂલવાલા'માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે લડાઈના બીજે દિવસે એક (હિન્દુ) શખ્સ બઢારા દરવાજાના રસ્તા ઉપર આવ્યો અને ઇમાદુલ્મુલ્કને કહ્યું કે કાલે હોળીનો દિવસ છે તેથી હિંદુઓ હોળીમાં રોકાયેલા રહેશે, તે વખતે તક મળશે અને તમે ફલાણા દરવાજામાંથી કિલ્લા ઉપર ચઢી જઈ શકશો સુલ્તાનને આ વાતની જાણ કરવામાં આવી મસલત કર્યા બાદ સુલ્તાને ઇમાદુલ્મુલ્કને ખુદાનું નામ લઈ તેની સાથે ચઢી જવાનો હુકમ કર્યો તેણે રાત્રે નીમેલે વખતે તેમ કર્યું, અને સવારે એટલે લડાઇને ત્રીજે દિવસે કિલ્લો જીતી લેવામાં આવ્યો. પરંતુ મુલ્લા મવાલીએ છઠ્ઠો દિવસ લખ્યો છે હિ સ ૯૨૪ ના મોહરમની ૨૫ મી તારીખે બાદશાહે કિલ્લા તરફ કૂચ કરી ઘણું કરીને તે ૨૭ મી તારીખે કિલ્લાની પાસે પહોંચી ગયો તારીખ ૨૮ મીએ તેણે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો તા ૨૯ મીએ તેણે લડાઇ શરૂ કરી (આ મોહરમ મહિનો ૨૯ દિવસનો હતો) સફરની પહેલી અને બીજી તારીખે બંને બાજૂથી બહાદુરી બતાવવામાં આવી અને સફરની ત્રીજી તારીખે કિલ્લો જીતી લેવામાં આવ્યો. સારાંશ એ કે મુલ્લા મવાલીએ મોહરમની ૨૭ મી તારીખ પ્રમાણે ગણતરી કરી છે, અને બીજા ઇતિહાસકારોએ પહેલીથી, એટલે કે જ્યારે સંપૂર્ણ રીતે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી, સંગીન હુમલો કરવામાં આવ્યો ત્યારથી ગણ્યું છે.

પહોંચ્યો. તેણે રણશિંગું વગાડી પોતાની હાજરીની જાણ કરી. લડાઈ વખતે સુલ્તાન પણ ત્યાં મોજૂદ હતો. રણભૂમિ ઉપર સૂર્ય જ્યારે માથા ઉપર આવ્યો ત્યારે બાદશાહે છત્રબરદારને છત્ર ધરવાનો હુકમ કર્યો. તેને ત્યાં દેખતાંની સાથે જ આખા સૈન્યમાં હિંમત અને બહાદુરીનું મોજું ફરી વળ્યું અને હુમલાની ઉગ્રતામાં વૃદ્ધિ થઈ. આ દરમિયાન ખાન આઝમે પોતાનું ઉત્તમ શૌર્ય દાખવી કિલ્લાની દીવાલ સુધી પહોંચવાનો પ્રયાસ કર્યો. કિલ્લા ઉપરથી પથ્થરનો વરસાદ વરસતો હતો, એટલે સુધી કે મજ્ફૂર ખાન ઉપર એક પથ્થર પડ્યો; પરંતુ અતિ બહાદુરી વાપરી તેની પરવા કર્યા વગર બેધડકપણે તે આગળ વધ્યો. તરત જ બીજો પથ્થર ખાનના માથા ઉપર પડ્યો. ખાને તેની પણ પરવા ન કરી અને એક જ હુમલો કરી તે કિલ્લાની દીવાલ સુધી પહોંચી ગયો. આ જોઈ આખી ફોજ ઉશ્કેરાઈ ગઈ અને એકદમ દોડી જઈ દીવાલની નજીક પહોંચી. પડેલા ભંગાણથી દીવાલ મધપુડા જેવી દેખાતી હતી. કિલ્લાનો કોટ તૂટક થઈ ગયો અને બે બુરજો નીચે પડી ગયા. જ્યારે શત્રુઓએ જોયું કે તોપના ગોળાબારથી મુક્તિ શક્ય નથી, ત્યારે પોતપોતાને ઘેર જવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું. જે ઘરોમાં સ્ત્રીઓ હતી તેને પોતાના હાથથી આગ લગાડી દીધી.

આખરે ટક્કર ઝીલવાની તાકાતના અભાવે કિલ્લામાંનાં માણસો નાસી ગયાં. ત્યારપછી ગુજરાતીઓએ સામુદાયિક કતલ ચલાવી, જેનાથી કયામતનો નમૂનો નજર આગળ ખડો થયો. બાપદીકરાનું અને માદીકરીનું ભાન પણ કોઈને ન રહ્યું. ટૂંકમા અતિ સખત ખુનરેજી થઈ, જેમાં ૪૦,૦૦૦ રજપૂત મરણ પામ્યા[૧]. લશ્કરના ૫૭ સરદારો ધૂળ અને થોહી ચાટતા થઈ ગયા. તેઓમાંના પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:

---

૧. 'બહાદુરશાહી'માં પણ કતલ થયેલાની સંખ્યા ૪૦,૦૦૦ લખી છે. અને આ બંને પ્રત્યક્ષ પુરાવા છે. 'બહાદુરશાહી'ના ગ્રંથકર્તાએ પોતે લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો અને મુલ્લાં મવાલીએ આ સંખ્યા સરકારી દફતરમાંથી મેળવેલી હશે; પરંતુ બીજો કોઈ ઇતિહાસ આ બાબતને પુષ્ટિ

પયોરાય, અવદીકર્ણ, કાન્હાના, હોરાલદેવ, જામગદેવ, સકમદેવ અજાનતદેવ, ગાઝીખાન,શાદીખાન, રતનચંદ, માણેકચંદ, ભિદ્વારખાન, દોલતખાન, ચકલન્દી, વાનચંદ, કીરતચંદ, ડુંગરસી, કાકુ, વિક્રમસી, મયજાન, રાયજાગણ, પથાઈ, પીલાહ, છત્રસિંગ, ફતેહખાન, શેરખાનના પુત્રો, જાફરમિંગના પુત્રો, કાકા, અને પાહન.

વિજયવંત થયા પછી સુલ્તાન મુઝફ્ફરે ભાવી પ્રજાને માટે ચેતવણીરૂપે માથાઓનો એક મિનારો[1] તૈયાર કરવાનો હુકમ કર્યો.

આપતો નથી 'ફરિશ્તા', 'મિરાતે સિકંદરી', 'તબકાતે અકબરી' અને 'ઝફરૂલવાલા' એ સર્વેએ સર્વાનુમતે કતલ થયેલાની સંખ્યા ૧૯,૦૦૦ જેટલી લખી છે આથી બંનેની એકતા મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ રીતે થાય છે કે રણક્ષેત્રમાં મૃત્યુ પામેલાની સંખ્યામાં આગમાં બળી ગયેલાનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો તે ૪૦,૦૦૦ જેટલી હોવી જોઈએ.

૧ કતલએ મિનાર'—અર્થાત્ શત્રુના કતલ થયેલા માણસોના માથાનો ઇંટની જેમ ઉપયોગ કરી વિજયની યાદગીરીમાં એક મિનારો બનાવવામાં આવે છે. આ રૂઢિ તાર્તારો અને મોગલોના વખતમાં ચાલુ હતી. હિંદુસ્તાનમાં પણ બાબર અને અકબરે 'કતલએ મિનાર' બનાવવાના હુકમો આપ્યા હતા

પ્રકરણ ૬

સુલ્તાન મહમૂદ ખલજીની વિનંતી અને તેના મુલકની તેને સુપ્રત

બે ઘડી પસાર થયા બાદ તમામ ફોજે હુશન્ગ[1] મસ્જિદ તરફ પ્રયાણ કર્યું સુલ્તાન મહમૂદ ખ઼લજીએ પોતાના એક વિશ્વાસુ માણસને સુલ્તાન મુઝફ્ફરની પાસે સંદેશ લઈ મોકલ્યો કે હું વિજયવંત ફોજ સાથે કિલ્લામા પહોંચી ગયો છુ, હવે આપના નમ્ર તાબેદાર સેવક માટે શો હુકમ છે?[2] સુલ્તાન મુઝફ્ફરે જવાબ આપ્યો કે માગી

૧ જામએ હુશન્ગ નામ સુલ્તાન હુશન્ગના નામ ઉપરથી પડ્યુ હતુ તે માળવાનો બીજો સ્વતંત્ર રાજા હતો તેના પિતાનુ નામ દિલાવરખાન હતુ ખુદ હુશન્ગનુ અસલ નામ અલપખાન હતુ. હુશન્ગ એનો ખિતાબ હતો હિ સ ૮૦૮ (ઈ સ. ૧૪૦૫)મા તેના પિતાના અવસાન પછી તે તખ્તનશીન થયો હિ સ ૮૩૮ (ઈ સ ૧૪૩૪)ના ઝુલ્હજ્જાની ૯ મી તારીખે તેણે દેહત્યાગ કર્યો. તેની દફનક્રિયા મન્ડુના મદ્રેસામા કરવામા આવી હતી તે અતિ સદ્ગુણી અને પ્રતાપી રાજા હતો તે બહાદુર, રણશૂર અને કાબેલ રાજકર્તા હતો તેણે મન્ડુમા એક આલિશાન જામે મસ્જિદ બધાવી હતી. હિ સ ૮૪૩ (ઈ સ ૧૪૩૯) મા સુલ્તાન મહમૂદ ખલજી જે હુશન્ગના પુત્રના પછી ગાદી ઉપર બેઠો હતો તેણે સુલ્તાન હુશન્ગની કબર અને જામે મસ્જિદ રામવી દરવાજાની પાસે બધાવ્યા હતા આ ઇમારત ૨૮ થાંભલા ઉપર બાંધવામા આવી હતી

('ફિરિશ્તા' ભા ૪, પૃ૦ ૫૩૭, હૈદરાબાદ)

૨ બીજી તવારીખોમા જણાવવામા આવ્યુ છે કે સુલ્તાન મુઝફ્ફર અને ખ઼લજી કિલ્લામા સાથે જ દાખલ થયા હતા, સ્નેહમદ થયા પછી ખલજીએ અભિનંદન આપ્યા અને પોતાની બાબતમા પૂછપરછ કરી, ત્યારે સુલ્તાન મુઝફ્ફરે કહ્યુ કે માળવાની સલ્તનત તમને મુબારક હો ત્યારપછી કેટલાક સલાહકારોએ તેને ઉશ્કેરવા માટે કિલ્લાનો કબ્જો લઈ લેવાનુ કહ્યુ. આથી નારાજ થઈ કિલ્લામાથી બહાર નીકળી ઘણું કરીને તે જ વખતે તે મસ્જિદે હુશન્ગમા ગયો વળી વધારે સાવચેત કાજે મહમૂદે ફરીથી પોતાની બાબતમા પાદશાહને પૂછ્યું. બીજા ઇતિહાસકારોએ બિનજરૂરી સમજી આ ફકરાને છોડી દીધો છે, પરંતુ મુલ્લા મહાલીએ પાદશાહના સદ્ગુણોની કદર માટે તે ખાસ લખ્યો છે.

ખૂબ ઇચ્છા તોફાનીઓનું તોફાન દાબી દેવાની હતી તે તો બર આવી, પરંતુ પોતાની પાદશાહ તરીકેની ફરજોમાં વફાદાર મિત્રોને મદદ આપી તેમને સર્વોત્કૃષ્ટતાના શિખરે પહોંચાડવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. આથી તેણે આ મુલ્ક તેને જ (એટલે કે સુલ્તાન મહમૂદ ખલ્જીને જ) સુપ્રત કર્યો ત્યારપછી તેણે કહ્યું કે હવે તારે આનંદથી પોતાના મહેલમાં જઈ આરામ કરવો અને કોઈ પણ જાતનો વસવસો દિલમાં ન લાવવો. મેદનીરાયના મકાનમાં જે કરોડો રૂપિયા હતા તે પણ સુલ્તાન ખલ્જીને બક્ષિસ તરીકે આપી દીધા. પચાસ પહાડી બદની હાથી જે લશ્કરે કબજામાં લીધા હતા તે પણ તેને હવાલે કરવામાં આવ્યા. આ ફરમાનને લઈને ઠેર ઠેર બાદશાહની દરિયાદિલી, ઉદારતા અને શૌર્યની ચર્ચા ચાલુ થઈ. તેની પ્રશંસાના ઘોંઘાટથી જમીન અને આસમાન ગાજી ઊઠ્યાં. પાદશાહ પોતાના વિજયવંત સૈન્ય સાથે હુશન્ગ મસ્જિદ આગળ જઈ પહોંચ્યો. પ્રથમ તો અલ્લાહનો આભાર માનવા માટે બે રકઅતી (રકઅત એટલે ખુદાની બંદગીમાં હીંચણ વાળવું કે ઘૂંટણે પડવું તે) નમાજ તે પઢ્યો. ત્યારપછી મધ્યાહ્નકાળે તે સ્થાને તે જમાઅતની નમાઝ (નમાઝ માટે એકઠા થયેલા ધર્મસમાજ સાથે) પઢ્યો. તેમાંથી ફારેગ થઈ પાદશાહે ઇચ્છા દર્શાવી કે મહમૂદ ખલ્જીને પોતાના વડીલોનો વારસો મળ્યો છે તેથી આપણે કિલ્લામાં જઈ તેને મુબારકબાદી આપી પાછા ફરીશું. આનું કારણ એ હતું કે રાજ્યાપહરણ કરનાર પાસેથી છીનવી લઈ પાદશાહે તે સલ્તનત મહમૂદ ખલ્જીને સોંપી હતી. એટલે કે મઝહબ મુજબ તે તેનો માલિક છે અને પાદશાહને એમાં વચ્ચે પડવાનો કોઈ પણ જાતનો અધિકાર રહ્યો નથી.

હુશન્ગ મસ્જિદમાં નમાઝ પઢ્યા બાદ જ્યારે સુલ્તાનના પાછા ફર્યાના ખબર મહમૂદ ખલ્જીને થઈ ત્યારે સત્વર કિલ્લામાંથી બહાર આવી પાદશાહની ખિદમતમાં ઘોડાના પેગડા સુધી તે પહોંચી ગયો. સુલ્તાન મુઝફ્ફરશાહે તેને અતિશય મીઠી વાણીમાં અભિનંદન આપી જવાની રજા આપી અને પોતે તંબૂમાં મુકામ કર્યો.

બીજે દિવસે જ્યારે સુલ્તાને બિરાજમાન થઈ તખ્તને શોભાય-

માન કર્યું અને શાહી તાજ શિર ઉપર ધારણ કર્યો ત્યારે તેણે મોતની સજા પામેલા યુદ્ધકેદીઓને બોલાવ્યા. શાહી ફરમાન મુજબ તેમની સજાનું પાલન કરવામાં આવ્યું. જેમના પ્રતિરોધ માટે સાબિતી મળી નહિ તેમને દયાભાવથી માફી બક્ષી મુક્ત કરવામાં આવ્યા.

વળી હુકમ કરવામાં આવ્યો કે તમામ કેદીઓને દરબારમાં જમા કરવા જેથી તેમના સંબંધીઓ આવી તેને ઓળખીને લઈ જાય. મેદનીરાયના બે પુત્રો, બે પુત્રી અને એક સ્ત્રી પાદશાહના નોકરોના કબ્જામાં હતાં. હેમકરણ અને બડન નામના બે સખ્સોએ હિંમત કરી એક પુત્રને રણક્ષેત્રમાંથી બહાર કાઢ્યો હતો. તેઓ તેને તેના પિતાની પાસે લઈ ગયા. ત્યાં જઈ આ પરાજયની વીગતવાર કથા બડને કહી. પરંતુ બડન અતિશય જખ્મી થયો હોવાને કારણે બહુ જલ્દીથી તેનું અવસાન થયું. એણે અબુ યકસુમ નામના એક કાસદની યાદ તાજી કરી[1] જેણે અબ્રહાલની ફોજી વિનાશની ખબર એબિસિનિયાના પાદશાહ નજ્જાશીને પહોંચાડી બીજી દુનિયા તરફ પ્રયાણ કર્યું હતુ. જ્યારે આ બાબતની જાણ થઈ ત્યારે રાણા સાંગાના શરીર ઉપરના વાળ પણ કંપારીથી ઊભા થયા.

---

૧. હબ્શા (એબિસિનિયા)ના પાદશાહનો ખિતાબ નજ્જાશી હતો તેણે યમન (દક્ષિણ અરબસ્તાન) ઉપર જીત મેળવી ત્યાં એક ગવર્નરની નિમણૂક કરી જેનું નામ 'અબ્રહા' હતુ. હિ. સં. પછ્પ ની લગભગમાં તે એક મહાન સૈન્ય લઈ અરબસ્તાનના ઉત્તર અને દક્ષિણ વિભાગો જીતવા માટે મક્કા પહોંચ્યો હતો. ફોજમાં હાથી પુષ્કળ હતા, પરંતુ તે જગ્યા ઉપર તેના લશ્કરની એટલી ખરાબી થઈ કે કોઇ બચવા પામ્યું નહિ. માત્ર અબુ યકસુમ નામનો એક સખસ ત્યાથી નાસી છૂટવામા ફતેહમંદ થયો હતો. તેણે એબિસિનિયાના પાદશાહ નજ્જાશીની પાસે પહોંચી લશ્કરની સહનશીલતાનું બયાન કર્યું અને તરત જ તે મરી ગયો. ગ્રંથકારે માળવાના યુદ્ધની સરખામણી આ સાથે કરી છે મેદનીરાય સાથેના યુદ્ધનું વર્ણન કર્યા બાદ જખ્મોથી બડનના બદનનાં હાડકાં ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલાં હોવાથી તે જીવી શક્યો નહિ—ખબર સંભળાવી તે સત્વર મરી ગયો. (ઇબ્ન ખુલ્દુન, મિસરમા છપાયેલ).

પ્રકરણ ૭

મેદનીરાયનો બળવો દાબવા તરફ બાદશાહનું લક્ષ્ય અને દૈવયોગે તેનું પલાયન થઈ જવું

હિ સ ૯૨૪ (ઈ સ ૧૫૧૮)ના સફર માસની ૫મી તારીખ ને મંગળવારને દિવસે સુલ્તાનની ફોજે મેદનીરાયનો બળવો દાબી શાંતિ સ્થાપવા માટે તે તરફ પ્રયાણ કર્યું બાદશાહ પણ શાહી તાજ શિર ઉપર મૂકી ડોળા (તખ્તે રવાન)મા બેસી રવાના થયો સૈન્યના શોરબકોરથી જમીન અને આસ્માન ગાજી ઊઠ્યા થોડી મજલ કાપી નાલચા[1] નામની જગ્યા ઉપર શાહી તંબૂ ઊભો કરવામા આવ્યો ત્યાર પછી હિ સ ૯૨૪ (ઈ સ ૧૫૧૮)ના સફર માસની ૭મી તારીખે પાદશાહ પોતાના જબરદસ્ત સૈન્ય સાથે નાલચાથી ઊપડી ધાર આવ્યો જમશેદી દબદબાવાળા પાદશાહના આગમનની ખબર શત્રુઓને થતા વેંત તેઓ પલાયન થઈ ગયા

આઝમ હુમાયુન[2] આદિલશાહે તેની પૂઠ પકડી યોગ્ય સજા કરવા માટે પરવાનગી માગી, પરંતુ પાદશાહે ધાર્મિક અને વ્યવહારુ

---

૧. નાલચા —એનું બીજું નામ ઝફરાબાદ છે એ માળવાનું મશહૂર શહેર છે અહીં સુલ્તાન મહમૂદ ખલજીએ એક બાગ તૈયાર કરાવ્યો જેમા ઊંચા આલિશાન ઇમારતો અને ઘૂમટો બંધાવવામા આવ્યા હતા

૨ આઝમ હુમાયુન આદિલશાહ એનું અસલ નામ આલમખાન હતું એના પિતાનું નામ એહસનખાન અને એના દાદાનું નામ કૈસરખાન હતું એની માતામહી મહમૂદ આઝમની પુત્રી અને સુલ્તાન મુઝફ્ફર હલીમની બહેન થતી હતી કૈસરખાનનો બાપ ગઝનીખાન અને ગઝનીખાનનો બાપ હસનખાન હતો આ રાજા અહમદનો સગો ભાઈ થતો હતો કે ખાનદેશનો હાકેમ હતો જ્યારે આ મુલ્કનો પાંચમો પાદશાહ આદિલખાન હિ સ ૯૦૭ (ઈ સ ૧૫૦૧)મા મરણ પામ્યો ત્યારે અપુત્ર હોવાના કારણે તેણે આલમખાનને રાજ્યવારસ ઠરાવ્યો પરંતુ તેના અવસાન પછી આદિલખાનના કાકા અને પિત્રાઈ ભાઈઓએ રાજ્ય પચાવી પાડવાની ઇચ્છા કરી સંખ્યાબંધ હુલ્લડો હોવાથી ઉમરાવો વિખેરાઈ ગયા અને ગૃહકલહો અવ્યવસ્થાનું કારણ થયું આલમખાને પોતાની

યોગ્યતા અનુસાર પૂઠ પકડવાની મનાઈ કરી અને તેને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો, કારણ કે પાદશાહ જાણતો હતો કે મખ્લૂક જીવોને, જેનો સર્જનહાર પણ ખુદા છે, તેના દરબારમા પહોંચાડી દેવાના આવ્યા હતા, તેથી આ દુનિયામા આ બાળી રહેવાની હસ્તી લાભકારક નીવડશે અને કદાચ ખુદા તેમના ઉપર કૃપા કરી તેમનુ દષ્ટિબિંદુ ઇસ્લામધર્મ તરફ ફેરવશે

માતામહી મારફત મહમૂદ આઝમને આ હકૂમતને માટે સિફારસ કરાવી પરિણામે ખાનદેશમા જઈ મહમૂદ આઝમે તેને તખ્તનશીન કર્યો હિ સ ૯૦૭ (ઈ સ ૧૫૦૧)થી હિ સ ૯૨૬ (ઈ સ ૧૫૧૯) સુધી તેણે રાજ્ય કર્યું તેની વશાવળી નીચે મુજબ છે

१ મોહમ્મદ ખાન જહાન ફારૂકી અદવી અવસાન હિ સ ૭૮૪ (ઈ સ ૧૩૮૨)

२ રાજા અહમદ અવસાન હિ સ ૮૦૧ (ઈ સ ૧૩૯૮)

૩ હસનખાન —તેની બેગમ સુલ્તાન અહમદ પહેલાની પુત્રી હતી

૪ ગઝનીખાન —તેની બેગમ સુલ્તાન અહમદ પહેલાની પુત્રી હતી

૫ કૈસરખાન —તેની બેગમ સિધના સુલ્તાનની પુત્રી હતી

૬ લેહરાનખાન —તેની બેગમ મહમૂદ આઝમની પુત્રી હતી
(૩ થી ૬ સુધીના વશજો રાજકર્તા નહોતા)

૭ આલમખાન —આઝમ હુમાયુન આદિલખાન હિ સ ૯૨૬ (ઈ સ ૧૫૧૯)—ખાનદેશનો રાજકર્તા અને મુઝફ્ફર હલીમનો જમાઈ

૮ મોહમ્મદખાન —હિ સ ૯૪૪ (ઇ સ ૧૫૩૭) [મોહમ્મદખાનનો છોકરો અહમદ થોડા માસ સુધી]

૯ મુબારકખાન —હિ સ ૯૭૪ (ઈ સ ૧૫૬૬)

૧૦ મોહમ્મદશાહ —હિ સ ૯૮૪ (ઈ સ ૧૫૭૬) [હસનખાન — મોહમ્મદશાહનો પુત્ર હિ સ ૯૮૫]

૧૧ આદિલશાહ —હિ સ ૧૦૦૩ (ઈ સ ૧૫૯૪)

૧૨ બહાદુરશાહ —હિ સ ૧૦૦૯ (ઈ સ ૧૬૦૦)
જલાલુદ્દીન અકબર શાહેનશાહે હિંદ, (ઝફરુલવાલા ભા ૧ પૃ ૭૯)

પ્રકરણ ૮

શાદિયાબાદના કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા માટે સુલતાન મહમૂદ ખલજીની વિનંતી અને પાદશાહ તરફથી તેનો સ્વીકાર

જ્યારે સુલતાન ખલજીને ખબર થઈ કે શત્રુઓનો પરાજય થયો છે અને સુલતાનની દહેશતથી તેનું લશ્કર નાસભાગ કરી વિખેરાઈ ગયું છે, ત્યારે હિ. સ ૯૨૪ (ઈ.સ ૧૫૧૮)ના સફર મહિનાની ૧૦ મી તારીખે સુવર્ણમય કમરપટો જે જામાદાર (પાદશાહના પોશાકનો બંદોબસ્ત રાખનાર)ના નસીબળપણા અને અશ્વના નિર્લજ્જપણાને લઈને ખલજીને હાથ ચઢી ગયો હતો તે હવાલે કરી દેવો યોગ્ય લાગ્યો બીના એવી હતી કે જ્યારે સુલતાન મહમૂદ આઝમ ખલજીએ કપડવણજમાં સુલતાન કુત્બુદ્દીન ગુજરાતી સાથે યુદ્ધ કર્યું અને કુત્બુદ્દીને તેના ઉપર વિજય મેળવી તેની તમામ માલમિલ્કત કબજે કરી, ત્યારે ઘોડાના તોફાનથી જીન ઉપરથી જામાદારના શરીરની તુલ્યા વચ્ચા જતી રહેતા તે અનાયાસે તત્કાળ નીચે પડયો ઘોડો ત્યાંથી પલાયન થઈ ખલજી ફોજમાં ભેળાઈ ગયો અને આવી રીતે સુવર્ણમય કમરપટો ખલજીઓને હાથ ચઢી ગયો હતો[૧]

સુલતાન ખલજીએ જોયું કે મુઝફ્ફર પાદશાહે અત્યંત મહેનતથી મને મદદ કરી છે, તે ઉપરાંત સુવર્ણમય કમરપટ્ટો વિજયદર્શક તલવાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેથી વેધક તલવાર અને વિજયવેગી અશ્વ લઈ આ સુવર્ણમય કમરપટ્ટા સાથે પોતાના પુત્રને શાહી

---

૧ 'ઝફરૂલવાલા' અને 'તબકાતે અકબરી'ના ગ્રંથકર્તાઓએ આ બનાવના સંબંધમાં કંઈ પણ કહ્યું નથી. એ બાબતમાં ફિરિશ્તા લખે છે કે જ્યારે મહમૂદ ખલજીની હાર થવા માંડી ત્યારે તેણે થોડા શૂરવીર લડવૈયાઓને સાથે લઈ કુત્બુદ્દીનના તંબૂ તરફ કૂચ કરી અને અંદર જઈ તાજ અને સુવર્ણમય કમરપટ્ટા જે તખ્ત ઉપર હતા તે લઈ પાછો ફર્યો અને રાત્રે માળવા ગયો (ફિરિશ્તા, ભા ૪ પૃ ૫૪૮) આ બાબતની પુષ્ટિરૂપે બીજા ઇતિહાસોમાં કંઈ નથી 'મિરાતે સિકંદરી'એ પણ ક્યાંથી એ માહિતી મેળવી તે બાબતનો ખુલાસો કર્યો નથી, પરંતુ બનાવની અનન્યતા ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તેણે 'મુઝફ્ફરશાહી'માંથી નકલ કરી હશે.

દરગાહમાં મોકલ્યો જે સુલતાન મુઝફ્ફરને લીધે જ રાણાના પંજામાંથી મુક્ત થયો હતો. તેણે આ ભેટ અર્પણ કરીને વિનંતી કરી કે મહારાજાધિરાજ! કિલ્લામાં પધારી અમને વર્ધમાન કરો. મુઝફ્ફર શાહે તેનો શુદ્ધ ભાવ જોઈ તેની દરખાસ્ત માન્ય રાખી. ત્યારપછી બક્ષિસ અને ઇનામ આપી તેની માનવૃદ્ધિ કરી. તેના નામનો ખુત્બો દર શુક્રવારે નમાઝ પછી વંચાતો હતો તે તેણે રાબેતા મુજબ જારી રાખ્યો.

જ્યારે સુલતાન મહમૂદ ખલજીને આમ રાણાના સ્વીકારની ખબર થઈ, ત્યારે તેણે ખુદાનો અત્યંત આભાર માન્યો અને માળવાના સુલ્તાનોના સમયમાં બંધાયેલા સર્વ રાજમહેલો તેણે એવી ઉત્તમ ચોકસીથી અનકૃત કરાવ્યા કે સ્વર્ગને પણ ઇર્ષ્યા થઈ હશે. કેટલાક વિશિષ્ટ મહેલોમાં પણ રત્નજડિત રાજ્યાસન શણગારી મૂકવામાં આવ્યા હતા, જેમની આજુબાજુ કીમતી મોતીઓના સુંદર ઝાડોના ઘાટ શોભા માટે ગોઠવવામાં આવ્યા હતા.[1] રંગબેરંગી જવાહરના ભિન્નભિન્ન તરેહના પુષ્પો સર્વત્ર નજરે પડતા હતા. શહેરને પોત પોતાના રિતરિવાજ અને ઇચ્છા અનુસાર શણગારવાને માટે શહેરના નામાંકિત પુરુષોને ફરમાન મોકલવામાં આવ્યાં. મીણ અને રેશમની કુતરકળાથી એવા છાડો બજારોના શણગાર માટે બનાવવામાં આવ્યા હતા કે લોકો જોઈને હેરતમંદ થઈ જતા.[2]

---

૧ આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે માળવા અને ગુજરાત વગેરે જગ્યાઓના લોકો મોગલ સલ્તનતની પહેલાં પણ મોતીઓના ઝાડ અને રંગબેરંગી જવાહિરના ફૂલો બનાવવાની કળાથી માહિતગાર હતા.

૨ મીણના ઝાડ અને ભિન્નભિન્ન રંગના રેશમી કાપડમાંથી પાંદડાં ફૂલફળ વગેરે તૈયાર કરવાની આ દેશની અસલ કારીગરી છે. જહાંગીર પાદશાહ જ્યારે અમદાવાદમાં આવ્યો (હિ. સ. ૧૦૨૭, ઈ. સ. ૧૬૧૭) ત્યારે ખાનખાનાનની છોકરીએ ફતેહબાગમાં પધારવાનું તેને આમંત્રણ આપ્યું. પાનખર ઋતુ હોવા છતાં તેણે તમામ બાગ લીલોછમ અને ફળફૂલથી વિહાર જોયો. તેને અજાયબી લાગી કે સર્વ ઝાડો હાથે બનાવ્યાં હતાં.

(તોઝકે જહાંગીરી જહાંગીરના રાજ્યની બારમી સાલ, અલીગઢ)

પ્રકરણ ૯

મન્ડુના કિલ્લા તરફ પાદશાહનુ લક્ષ્ય અને મહેરબાનીની રાહે શાદિયાબાદ તરફ તેની રવાનગી

હિ. સ. ૯૨૪ (ઈ. સ. ૧૫૧૮) ના સફર મહિનાની ૨૫ મી તારીખે જમશેદી મોભાવાળા પાદશાહે અમીરઉમરાવો જોડે મન્ડુના કિલ્લા તરફ પ્રયાણ કર્યું જેથી કરી સમયના ફેરફારને લઈને ઊભી થયેલી મુશ્કેલીઓ તેમના જવાથી ભોગવિલાસમાં ફેરવાય. મહમૂદ ખલજીને તેના આગમનની ખબર પડતાં વેત અતિ આનંદ થયો. આદરસત્કાર માટે તે કિલ્લા ઉપરથી ઊતરી શહેરની બહાર નીકળ્યો. મુકરર કરેલી જગ્યાએ પહોંચ્યો તેણે પેગડાને ચુંબન (રિકાબ બુસી)[1] કર્યું. આભારની લાગણી વ્યકત કર્યા બાદ બન્નેએ કિલ્લા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

મુઝફ્ફરશાહે કિલ્લામા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે લોકો અતિ ખુશ થયા, જાણે સૂકી જમીન લીલીછમ થઈ ગઈ અને સૂકા ઝરા રેલછેલ થઈ

---

૧. રિકાબ બુસી:—'મિરાતે સિકંદરી' (પૃ ૨૫૩ મુબઈ) મા લખવામા આવ્યુ છે કે ઇખ્તિયારખાન, બહાદુરશાહનો વજીર, ચાપાનેર જીતી હુમાયુનની પાસે આવ્યો બન્ને એક વખત ઘોડા ઉપર સવાર થઈને જતા હતા તે વખતે હુમાયુનને મળ્યા ઇખ્તિયારખાને હુમાયુન સાથે કંઈ પણ માનભરેલુ વર્તન કર્યું નહિ આથી હુમાયુને તેને ઇરાની સભ્યતા શીખવી અને રિકાબ બુસીનો પાઠ પઢાવ્યો આ વખતે ઇખ્તિયારખાને કહ્યુ કે "અમે લોકો ગુજરાતી છીએ અને ઇરાની પાદશાહોની રીતભાતથી વાકેફ નથી." હુ ધારુ છુ કે ઇખ્તિયારખાન ફક્ત પ્રપંચ રચ્યો તે શુદ્ધ ભાવનાથી હુમાયુનને માન આપવાનુ ચાહતો ન હતો. પરતુ શુ કરે? કારણ કે ફરજ પડતી હતી, નહિ તો ગુજરાતીઓ ઇરાની પાદશાહોની એટલુ જ નહિ, પરતુ અરબસ્તાનના અને તુર્કસ્તાનના સુલ્તાનોની રૂઢિથી પણ માહિતગાર હતા: બહાદુરશાહના પહેલા મુઝફ્ફરના વખતમા સુલ્તાન મહમૂદ ખલજીએ, મન્ડુ જીત્યા બાદ સુલ્તાન મુઝફ્ફરના પેગડા(રિકાબ)ને ચુબન કર્યું હતુ વળી બહાદુરશાહના તખ્તનશીન થયા પછી, ચાપાનેરમા પ્રવેશ કરતી વખતે, ખુદાવન્દખાનના પહેલાના વજીરે બહાદુરશાહના પેગડાને ચુબન કર્યું હતુ. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ગુજરાતીઓ આ રિવાજથી માહિતગાર હતા

('અફ્રૂલવાલા', ભા. ૧, લંડન, પૃ. ૧૪૧)

ઉભરાઇ ઊઠ્યા રસ્તાની બને બાજૂ હારબધ ઊભા રહેલ લોકોએ તેને જોઈને પ્રાથનાની નિષ્ઠામા હાથ ઊંચા કર્યા તેમના ચહેરા ઉપર આભારની લાગણીના ચિહ્નો હતા સુલ્તાને પણ પેગમ્બરસાહેબનુ ચારિત્ર લક્ષ્યમા રાખી સર્વત્ર નજર ફેરતા મદમદ હાસ્ય સાથે પોતાનો આનદ વ્યકત કર્યો

શકરતાનામ નામના તળાવની નજદીકના બાગના મહેલમા પાદશાહે મુકામ કર્યો મહમૂદ ખાઝીએ કીમતી ચીજો તેના કદમ ઉપર ઓવારી અત્યુત્કૃષ્ટ અને અપૂર્વ ભેટ આગળ ધરી અને વિનશીન અને યોગ્ય રૂઢિ સાથે પાદશાહનો બેહદ આભાર માન્યો ગવૈયાઓએ મધુર રાગે પાદશાહના ગુણગાન ગાયા સુખચેનની લહેરે અબર અને કસ્તૂરીથી મગજને મહેકભર્યું બનાવી દીધુ મખ્ખાબધ રસોડામાથી સર્વોત્તમ ભોજન દરેક જાતના દસ્તરખાન ઉપર પીરસવામા આવ્યા જુદેજુદે સ્થળે ભિન્નભિન્ન રગના જામમા ખુશબોદાર શરબત લોકોને આપવામા આવ્યુ મધ્યાહ્નકાળે મહમૂદ ખાઝીએ જવાની ઇચ્છા દર્શાવતા તેમને જવાની રજા આપવામા આવી પાદશાહ મધ્યાહ્નકાળની નમાઝ પઢ્યા પછી મહેન અર્થે બાગમા ફરવા નીકળ્યો અને રાત પણ તેજ સ્થળે સુખચેનથી પસાર કરી

સૂર્યોદય થતા મહમૂદ ખાઝીએ હાજર થઈ 'રિકાબ બુસી'નું માન મેળવ્યા બાદ રિવાજ મુજબ પાબ દાઝી (પગ ઉપર કોઈ વસ્તુ ઓવારવી) અને નજરાણા અર્પણની ક્રિયા અદા કરી ત્યારપછી તેણે સુલ્તાન મુઝફ્ફરને વિનતી કરી કે બાગ વડીલોના અપ્રતિમ મહેલોમા પધારી તેની ઇજ્જતમા વૃદ્ધિ કરો આથી તેણે તેની જોડે મહેલમા પ્રવેશ કર્યો જે જગા ઉપર રાજ્યાસન બનાવવામા આવ્યુ હતું તે ઉપર પોતે બિરાજમાન થઈ સુલ્તાન મહમૂદને પણ તેણે પોતાની પાસે બેસાડી વર્ધમાન કર્યો[૧] ત્યાર પછી બાકીના માણસો પોતપોતાની જગ્યા ઉપર બેસી ગયા આ વખતે પાદશાહે મહમૂદ ખાઝને અતિ કીમતી સલાહ આપી મહમૂદ ખાઝીએ પણ તેની

૧ સાથે બેસવામા મહમૂદ ખાઝીની ઇજ્જત વધી આ ઉપરાત તે તેના શાહી દરજ્જાનો ખૂબ ખ્યાલ રાખતો હતો આમ કરવામા પણ તેનો ઇરાદો એવો હતો કે કોઈ અચાનક આફત આવી પડે તો તેમા બને ભાગીદાર રહેવા જોઈએ

આ કૃપાદૃષ્ટિ માટે શુદ્ધ ભાવનાથી તેનો ઉપકાર માન્યો અને તેનાં શૌર્ય, ઉદારતા તથા અડગપણાના ગુણની બેહદ પ્રશંસા કરી.

સર્વે કાર્યો સિદ્ધ થયા બાદ પાદશાહ આરામથી નિદ્રાવશ થઈ ગયો. થોડા વખત પછી જાગીને મધ્યાહ્નકાળની નમાઝ પઢ્યો અને ત્યારપછી તમામ રાજ્યકારભારીઓ અને રસાલા સાથે પોતાના મુકામ ઉપર જવાને તૈયાર થયો. મહમૂદ ખલ્જીએ રિવાજ મુજબ તુર્કી અને અરબી ઘોડા, પહાડી બદની હાથી, રંગબેરંગી કપડાં અને ભાતભાતનાં ઝવેરાત મુઝફ્ફરને નજરાણામાં આપ્યાં.

હિ. સ. ૯૨૪ (ઈ. સ. ૧૫૧૮) ના સફર માસની ૧૮ મી તારીખે પાદશાહ કિલ્લાની બહાર પોતાના મુકામ ઉપર રાત્રે આવ્યો અને તે જ દિવસે ત્યાંથી રવાના થઈ તેણે "રોહા" નામની જગ્યા ઉપર પડાવ નાખ્યો. ત્યારબાદ મજલો કાપતાં કાપતાં મોહમ્મદાબાદ (ચાંપાનેર) જે ગુજરાતનુ પાયતખ્ત હતુ તેમા લશ્કર અને રસાલા સાથે પ્રવેશ કર્યો.

રાજકવિઓ અને સાહિત્યકારોએ આ વિજયની મધ્યાબંધ સાલો ફારસી ભાષાની અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે કાઢી છે.

એક કવિએ ફક્ત સાલ કાઢી હતી, પરંતુ ઉતાવળને લઈને હજુ આ મોતીને કવનની કડીઓમા પરોવ્યુ ન હતુ, એટલામા સુલ્તાન મુઝફ્ફરે જાતે તેની કવિતા કરી લોકોને સંભળાવી. તેથી હુ પાદશાહોની વાણીને વાણીના પાદશાહો સમજી લખું છુ.[1] "મુઝફ્ફર

---

૧. આ ઉપરાંત બીજા વિદ્વાનોએ પણ સાલ કાઢી હતી તેઓમાના એકે અરબી ભાષામા કાઢી હતી જે આ છે –'ક્દ ફતહુલ મન્દુ સુલ્તાનના' (૯૨૪) અર્થાત્ ખરેખર અમારા સુલ્તાને મન્દુ ઉપર જીત મેળવી. એક બીજી સાલ ફારસી ભાષામા નીચે પ્રમાણે છે –"મુઝફ્ફરશાહ સુલ્તાને જહાંગીર • અશાગે રા.રઓ દીં અઝ નવ નિહાદી, નિરિફતી ભ્રિવ્એ મન્દુ બશારીઝ• નિશિમ્મે ફ્ચનિન મોહ્કમ દરાદી, હમીન બસ બહરે તારીખશ ગુયમ• ગિરિફ્તા મુલ્કે મ ડુ બાઝદાદી." (અર્થાત્ –હે મુઝફ્ફરશાહ, વિજયવત સુલ્તાન! તેં ધર્મ અને માન્યતાનો પાયો નાખ્યો તે ૭ દિવસમા મન્દુનો કિલ્લો લીધો આવા મજબૂત મન્દુ કિલ્લા ઉપર તેં ફતેહ મેળવી અને તેની તારીખ માટે કહુ છુ કે મન્દુ રાજ્ય જીતી તેં ફરીથી આપ્યુ. ૯૨૪)

કર્દા ફત્હે મન્ડુ * કે અવ્વલ તખ્તગાહરા ધાર બાશદ; વગર પુરસન્દ અઝ તારીખે ફત્હશ * પરેશાનીએ હમા કુફ્ફાર બાશદ." [અર્થાત્, મુઝફ્ફરશાહે પ્રથમ મન્ડુ ઉપર વિજય મેળવ્યો, 'ધાર' જેની અમલ રાજધાની હતી. અને જો મને તેની ફતેહની સાલ પૂછવામાં આવે તો તે "પરેશાનીએ હમા કુફ્ફાર બાશદ" (તમામ નાસ્તિકોની પરેશાની છે) વાક્યમાંથી ફારસી ભાષાની અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે નીકળે છે (હિ. સ. ૯૨૪).]

પુસ્તકને ખુદાની બન્દગી સહ ખતમ કરવાની પુરાણી રૂઢિ મુજબ હું પણ અલ્લાહની બન્દગી કરું છું કે જ્યાંસુધી તેની (અલ્લાહની) ઉદારતા કાયમ રહે ત્યાંસુધી પાદશાહનું દિલ, શુભ વાતનો ખજાનો રહો અને યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ તેની ફતેહનો દરવાજો ખુલ્લો રહો. આસ્માન તેને તાબેદાર રહો અને દુનિયા એના કાનૂનોનું પાલન કરો. સર્વદા એની સલામતી રહો.

*

'મુઝફ્ફરશાહી'નો ઇતિહાસ વિક્રમ સંવત્૧૮૬૪, (ઈ.સ.૧૮૦૭) અને હિ. સ. ૧૨૨૨ના ઝુલ્કાદા મહિનાની ૯મી તારીખે સવારે ખતમ થયો હતો. તે વખતે અમદાવાદમા (સૂબા) ચ પાઝીરાવ ગાયકવાડ અને તેના નાયબ શ્રીમત રઘુનાથરાવ કાકાસાહેબનો અમલ હતો. સારા મહેતાએ આ કિતાબની નકલ કરી છે. બહુ જ ઉતાવળથી નકલ કરી છે એટલે કઈ ભૂલચૂક નજરે પડે તો વાચકે મહેરબાની કરી સુધારી લેવી.

એક બીજા કવિએ કહ્યુ છે કે:—

"મુઝફ્ફરશાહ સુલ્તાને જહાંગીર આકે તેગે ઊ;
બિના એ કુફ્ર રા વીરાન વ દીનો શરઅ રા નવ કર્દ."

(અર્થાત્ –મુઝફ્ફરશાહ દુનિયાને જીતનાર તે પુરુષ છે કે જેની તલવારે નાસ્તિકતાનો પાયો જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યો અને ધર્મને સજીવન કર્યો)

"ચુ અઝ બખ્તે હુમાયુન કર્દ ફત્હે કિલઅે મન્ડુ;
બુઅદ તારીખે સાલે આ હુમાયુન ફત્હે મન્ડુ કર્દ"

અર્થાત્, જ્યારે દૈવયોગે તેણે મન્ડુનો કિલ્લો જીત્યો, ત્યારે તેની મુબારક સાલ 'મન્ડુ જીત્યુ' તેમાથી (અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે) નીકળે છે (૯૨૪) ('ઝફ્રૂલવાલા', ભા. ૧, પૃ. ૧૦૬.)

શબ્દસૂચી

સૂચના—સૂચીમાં ત્રણ પ્રકારના આંક છે (૧) માત્ર આંકડા છે, તે **પ્રસ્તાવનાના** ૧ થી ૬૪ પાનાના છે, (૨) કૌંસમાં (અ)-વાળા છે, તે **મુઝફ્ફરશાહીના** મૂળના ૧ થી ૪૦ પાનાના અનુવાદમાં આવતા શબ્દોના છે, જ્યારે (૩) કૌંસમાં (પા)-વાળા છે તે આ અનુવાદ નીચે આવેલી પાદટીપોમાંના શબ્દોના છે

بدین نکتہ باشد دلیلِ تمام — کلام الملوک ملوک الکلام

من از وصفِ آں شہ چناں قاصرم — بہ حُسنِ چہ ساں رہبرد خاطرم

چہ خفاش رانیست نور بصر — کہ بیند بروے زمیں عکس خور

کجا آورد ہر گزش دیدہ تاب — کہ بیند براوجِ فلک آفتاب

فروبند جامی زبانِ مقال — کہ تنگ ست الحق سخن را مجال

چو ہمیست دیریں کہ ختمِ سخن — بود بر دعا، بردعا ختم کن

الٰہی تو تابان زفیاضِ جود — بریزند ہموارہ فیضِ وجود

دلِ پاک شہ مخزنِ راز باد — درِ فتح برروے او باز باد

سپہرش بہ فرماں جہانش بہ کام — دعا کرد دانش دجاں والسّلام

تمت تمام شد کتاب تاریخ مظفرشاہی، بتاریخ نہم شہر ذی القعدہ سنہ یکہزار و دوصد و بست و دو ہجری مطابق ہندی سنوت سنہ ۱۸۶۴ بکرماجیت، بوقت ظہر صورت اختتام یافت در زین البلاد احمد آباد در عمل چیاجی راؤ گائکواڑ و نیابت شرنیت رگھوناتھ راؤ کا صاحب دام دولتہ از دست من ہیچ مداں کہ بیمار اتّہ توسوم و مشہور است نوشتہ شد بجلدی تمام نقل شدہ لہذا اگر جاے سہو باشد اصلاح دہند

نظم

نوشتہ بماند سیہ بر سفید — نویسندہ را نیست فردا اُمید

ر۔ الوطنہ ۶۵۰، ۱۶ مئی ۱۹۳۲ء

گفتار در توجه رکاب دولت حضرت جهانبانی به مستقر سریر سلطنت و کامرانی قبة الاسلام محمدآباد حرسه الله تعالی عن الآفات

نظم
شاه عالم که زیک کشور کشا رفته بود
. . . .

و فصحاے معجز آثار و بلغاے جادو کار که ناقدان سکهٔ سخن پروری و شهسواران میدانِ هنرگستری اند قصائد غرا و تواریخ زیبا انشا کردند که بر صفحهٔ روزگار رقم الی یوم القرار بر قرار خواند از جمله یکے از شعرا تاریخے پیدا کرده بود و هنوز در رشتهٔ نظم نه بسته بعز عرض رسانید اگرچه قبول یابد، در سلک نظم ترتیب دهد حضرت شهریار سخن پرور آں را بنوعے در رشتهٔ نظم منتظم گردانید که شاهد حالِ کلام الملوک ملوک الکلام گشت و چوں در عالم فصاحت در بیان آں ختم سخن فرموده اند مناسب نمود سخن بداں ختم کردن و چند بیتے مناسب آں از خدمت خاتم الشعرا مولانا عبدالرحمن جامی در ذیل آں آوردند، نظم

بود پایهٔ آں سخن بس بلند — کس آنجا رسد وصف ما را کمند

وآں تاریخ این است،

مظفر شاه کرده فتح مندو — که اول تخت گاهش دهار باشد
دگر پرسند از تاریخ فتحش — پریشانی همه کفار باشد
سخنهاے شه کز دل پاک خواست — به پاکاں که شاه سخنهاے جاست

رُخِ روشنش قرۃ العینِ دیں　　دلِ صافیش آفتابِ یقیں
بود خاطرِ شاہ پاک از غبار　　ز روح القدس نسخۂ یادگار

بعد اداے ظہر رایت ظفر پیکر کہ ہموارہ تبسم فیروزی و تبسم فتح اندوزی موقف بارعنانِ عزیمت بمقر ہمایوں معطوف گردانید سلطان محمود خلجی مراسم پیشکش ہاے فاخر و وافر از اسپانِ ترکی و تازی، نظم

ستارہ چشم و فلک سینہ و مجرہ شکم　　ہلال گردوں و خوش رنگ و ماہ پیشانی

و پیلان کوہ پیکر و اقمشۂ زنگارنگ و جواہر گوناگوں باچندیں دیدہ حیران ماند، نظم

شغبِ طبل و نیک روئیں نائے　　برگرفتہ سپہر را از جاے
سنجق ماہ پیکر از ہر سو　　خلد می کرد چرخ را پہلو
دہل از بسکہ در خروش آمد　　مغز ہفت آسماں بجوش آمد
بسعادت نہاد روے براہ　　نصرتش ہم عناں بعون اللہ

شب ہزدہم ماہ نزہت گاہ سابق را مخیم نزول فرخندہ گردانید، و روز دیگر کہ طاؤس زریں بال آفتاب بجلوہ گری برآمد ہماے چترِ ہمایون خسرو ملک بخش گیتی ستاں جناحِ دولت و اقبال برکشودہ و سایۂ عاطفت برعایا گسترانیدہ و آں سرزمین را رشکِ بہشت بریں گردانید، نظم

کشتِ آں سرزمیں بہشت بریں　　در رکابِ شہ زمان و زمیں

ز تو رایتِ سلطنت سربلند | به تو مسندِ شرع هم ارجمند
پئے عدلِ عالم ترا ساختند | که از دانش و دینت آراستند
بدستت سلاطینِ روے زمین | سپردند زه گیر انگشترین
نهادند شمشیرها در غلاف | برون کردند از سر ہوائے خلاف
وزاں زلزله پادشاہاں ز تخت | در افتند چوں شاخها از درخت
دلم تابع راے فرمانِ تست | زبانم به معنی ثناخوانِ تست
نمی گنجد اوصافِ شه درجهاں | چگونه مراگنجد اندر دہاں
سخنهاے رنگینِ سنجیده گفت | همه مغز وار و پسندیده گفت

بعد مراسم شکر گذاری سلطنت شعاری، نظم

خواں کشیدند بندگاں در پیش | خوردنیها بیش پاک از بیش
ہرچه اندیشه درگماں آورد | مطبخی زود درمیاں آورد
زاں خورشهاے بود بر چپ و راست | ہرکس آں خورد کارزو درخواست
چوں خورش خورد شد ز اندازه | شد طبیعش به پرورش تازه

حضرت شاه عالم پناه لمحه نرگس حقیقت دیده را به خواب استراحت مکمل گردانید، نظم

بخواب نرگس دل درپئے نکوکاری ست | زہی مراتب خوابے که به ز بیداری ست

بعد لحظه استعداد نماز کرده ظهر را ادا فرمودند، نظم

نصائح سلطان محمود خلجی بخوب ترین وجہے گویا گردانید کہ نظم

گرچہ ترا ملک جہاں داد دوست | سوے خدا بیں و مشو خود پرست
دادگری کن کہ ترا تا شہر داد | بس در دولت کہ تواں بر کشاد
در ہمہ تدبیر نکو کار باش | از بد و از نیک خبردار باش
بدکنی اوّل بہ ملامت کشد | و آخر او سر بہ ندامت کشد
در عمل خیر توقف مکن | چو بہ کنی ہیچ تاسف مکن
بندہ شو عاقبت اندیش باش | معترف بندگی خویش باش
کار چناں کن کہ بہ ہنگام کار | از عمل خود نہ شوی شرمسار
در بدل از دلے بود مشکلے | خواہ کلید از در صاحبدلے
پیشۂ تقوی ست پسندیدہ ترا | از ہمہ وازماست پسند یدترا
وانچہ سخن بود ز اسرار ملک | کن مکن رابطۂ کار ملک
گفت بادشاہ فرشتہ سرشت | خوے خوشست نسخۂ باغ بہشت
ایزدش از فتنہ نگہدار باش | با وے و با دولت او یار باش

بعد از تسامع نصائح دولت فزاے خلیفۂ خداے شاہ و شمن بند قلعہ کشاے زبان بہ مدح و ثناے شاہ عالم گویا گردانید نظم

ثنا گفت شہ را ز روے نیاز | کہ با داو جودت جہاں را طراز
سر و سرور پادشاہاں توئی | پناہ سلاطین پناہاں توئی

رفتار ہمایوں سلطان جہانگیر مشرف گرداند تا بہ برکت آں بخت واقبال
دراں منازل مقام گیرند، نظم

خجستہ منزلے چوں روضۂ حور — بہ نزہت نوربخش بیت معمور
ز مجمرہا زہے کانجا کہ افروخت — درونِ مجمر خورشید می سوخت

چوں حضرت شاہ جہانگیر بہ محل جواہر نگار رسیدہ، کہ خاص بہت
نشین آنحضرت آراستہ بودند، نظم

بہ زیبائی ز جنت دست بردہ — گرفتہ بر قصورے خلد حورراہ

بدولت وسعادت برمسندِ تمکیں قرار گرفت، نظم

برآمد شاہ برمسند بداں فر — کہ بر چارم فلک خورشید انور
فروزاں از جبینش فرِ شاہی — زمیں تا آسماں نورِ الٰہی
بگرد مسند عالم پناہش — جہانِ از بزرگان سپاہش
بحشمت ہر یکے افراسیابے — سپہر سروری را آفتابے

وسلطان محمود تغلق را از روے لطف وکرم نزدیک خویش نشانید، نظم

بہ نزدیک خویشتن نشانید شاہ — رسانداز تفاخر سرش را بہ ماہ

وہرکس بجاے خویش قرار گرفت، نظم

نشستند بعضے و بعضے بہ پاے — باندازۂ خویشتن جابجاے

حضرت سلطنت پناہ ولایت دستگاہ زبانِ کرامت آثار بہ

نکہتِ خلق شاہ بانسکیں　　کرد اطرافِ باغ را مشکیں
دہنِ غنچہ شد ز شادی باز　　بلبل از شوق گشت نغمہ نواز

چوں سلطان سر بہ چہار بالش افلاک روے بہ خلوت خانۂ عزلت آورد، قدم انزوا در شبستانِ مغرب نہاد، نظم

شہ خسرو غازی کشور کشاے　　خوش دل و آسودہ بہ لطف خداے
خفت بہ بیداری بختِ جواں　　خسرو غازی شہ کشور کشاے
دولتِ بیدار شدش پاسباں

روز دیگر کہ اشعۂ انوار خورشید عالمتاب جہاں را منور ساخت، نظم

صبح چو برزد علم آفتاب　　لشکر سیارہ فرو شد بآب
گوش عزیمت ز در شہریار　　لرزہ در افگند بروئیں حصار
دمدمہ را کرد دمامہ بلند　　دمبدم نائے دمادم فگند

و چوں سلطان محمود خلجی بہ شرفِ رکاب بوسی مشرف شد و مراسم پاے انداز و ایثار بجاے آورد، نظم

خاصہ گماں بر طرفے بستہ صف　　کردہ طبقہاے جواہر بہ کف
بسکہ فشاندند ز بہرِ نثار　　فرش زمیں شد ز درے شاہوار

خواست کہ عمارت آبا و اجداد خود را کہ بہ نوعے آرایش کردہ بودند کہ مہندس اوہام از حسنِ ترتیبش در ورطۂ تعجب افتادہ بہ شرفِ قدوم شرع

خاک چون کلبۂ عطار خوش روے گردانید، نظم

بوے طیبش کہ بر فلک می رفت　　　از خوشی ہوش از ملک می رفت

و چند محل چاشنی کیواں شیریں کار و مطبخیانِ کارگذار و انواعِ اطعمۂ لذیذ کہ از موائدِ خلد بریں نشان می داد و بہ بوے از مزہ می حکایت میکرد کند و رمیہا از لطائف آتش اشتہا در باطن می افروخت، نظم

خوان زیاقوت و کان فیروز　　　کاسہ گرداں ہمش بدریوز

نوبتِ خوان فرو چوں بگذشت　　　شربتِ خوشگوار شد درکشت

شربت داران شربت معطر در کاسہ ہاے زر بہ گردش در آوردند مضمون یُطَافُ عَلَیْہِمْ بِکَاسٍ مِّنْ مَّعِیْنٍ بَیْضَآءَ لَذَّۃٍ لِلشَّارِبِیْنَ شاہد شد، و تنبول داران خاص طبقہاے زر را از بیرہ برگ آراستہ بر دست گرفتہ ہر کس را با برگ و نوا می ساختند، نظم

نادر برگ چو گل بوستاں　　　نغز تریں نعمت ہندوستاں

چوں دو پاس از روز گذشت و حضرت سلطان گردوں اقتدار میل آشنائی فرمود و سلطان محمود خلجی التماس وداع کرد تا بہ موج تالاب رود و شرائط خلعت در ترتیب اسباب بجاے آورد، بہ عنایت بادشاہی سرافراز گشتہ وداع یافت حضرت سلطان بعد اداے صلوٰۃ ظہر بہ سعادت سیر باغ فرمودند، و آں روز بہ دولت و اقبال آنجا بودند، نظم

نثار افگن شدہ گوہر نثاراں — ستارہ گشتہ بر خورشید باراں
طبق بر دست مروارید ریزاں — گوہر چیناں شدہ افتان و خیزاں
دراں تاراج درہاے زمین بوس — ذلت معذور گشتہ چوب چاؤش(۹)

وازروے نشاط و کامرانی زبان بہ ثناے حضرت سلطانی گویا گردانیدند نظم

کہ اے شاہ دیندار عالم پناہ — بحق بر شاہان جہاں بادشاہ
سزاوار تخت سلیمان توئی — شہان جملہ جسم اند جان شان توئی
سرت سبز باد و بختت بلند — زچشم بد است مباد اگزند
جہاں سربسر زیر فرمان تو — خدایا سدار تن و جان تو

واز ہر طرف گویندگان خوش آواز و سرود آوران نغمہ پرداز کہ بآہنگ جاں نواز دل از سینہ می ربودند و بالحان دلفریب جاں رفتہ را بہ تن باز می آوردند صفت زدہ بمدح و ثناے شاہ جہانگیر ملک بخش گیتی ستاں زباں کشودہ بودند نظم

مطرباں برطرب سرود آورد — بر سر خوشدلی درود آورد
کشتہ ز آہنگ چنگ جاں آشوب — زہرہ رقاص مشتری پاکوب
چوں نغمہ زدی بر نسیم عود — رفتی از ساز لہجۂ داؤد

نسیم راحت افزاے کلبۂ مشک آگیں مشام تخت نشیناں روضۂ افلاک را معطر ساختہ و نفحات دود عود عنبر آئیں دماغ مقیمان خطۂ

توئی از فضل الطاف الٰہی   سزاوارے سری و بادشاہی
جہاں تا ہست دارا جہاں باش   ز آسیب حوادث در اماں باش

حضرت خلافت پناہ ولایت دستگاہ از آنجا کہ مکارم اخلاق آنحضرت است بہر جانب التفات لائقِ حال فرمودہ چوں صبح صادق در روے جہانیاں تبسم کرد، نظم

چرخ نے بکف کردہ طبقہائ نور   فاتحہ می خواند بہ سلطان زدور

دیدہ گان حوادث روزگار را بہ انفاس مسیح آثار حیات تازہ می بخشید، نظم
دم عیسیٰ کہ بہ رنجور شفا می بخشد   دم نقد از دم او جو کہ ایں دم با اوست

تا بہ دولت و سعادت عمارت باغ شکر تالاب را از غبار موکب ہمایوں چوں دیدۂ ارباب نظر منور گردانید و سر بارگاہ فلک تمکین در بستہ سپہر و پشت فلک خلیدن گرفت و سراپردۂ شوکت سر بلند ای بر زدہ چرخ بریں رسانید، نظم

بارگہ شاہ دراں بوستاں   نور دگر دادہ بہ ہندوستاں
خیمہ بہ گل چو گلستاں نمود   وز گلِ او آب چو بستاں نمود

سلطان محمود خلجی مراسم ایثار و پاے اندازہاے نفیس و پیشکشہاے وافر فاخر از حد بیروں از وصف چو دلبند کشید و بہ صنوف خدمات شایستہ چہرۂ سعادت خود را افروخت، نظم

ورزیدن گرفت، بخت خواب آلود سکان آں مقام کہ پائمال حوادث روزگار شدہ بود بیدار شد و دیدۂ امید دردمنداں کہ مدت مدید بر شاہراہ انتظار بود از عنایت موکب ظفر آثار کہ توتیاے دیدۂ اولوالابصار است روشن گشت، انہال آمال بیچارگاں کہ از سموم ظلم و فساد نیا پژمردہ شدہ بود، بہ میامن قدوم خضر آثار خدام حضرت شہریار سرسبزی یافت، نظم

جہانِ ازجہانیاں زسرتازہ شد — کہ الطاف بیش از اندازہ شد

جہان زیاں دیدہ راسود ازو — خدا راضی خلق خشنود ازو

گلبن دولت آں سرزمین راکہ از ریاح عواطف تغیرات بتاراج رفتہ بود از فیض اقبال حضرت گردوں اقتدار آبے بجوے باز آمد، نظم

بہر زمیں کہ چو آب حیات بخرامی — دہانِ مردہ بہ زیر زمیں پر آب شود

خلق آں دیار کہ بہ رسم نظارہ بر سرہاے راہ ایستادہ بودند ہر یک از طرفے زبان بہ ثناے شاہ ملک بخش گیتی ستاں کشودہ دست بہ دعا برداشتند، نظم

کہ اے چشم و چراغِ اہلِ بینش — ز نور روشن چراغِ آفرینش

ز نورت گنبدِ افلاک روشن — ز عدلت بسیطِ خاک گلشن

سرے گردوں کشاں شد خاکِ راہت — فراز نہ فلک شد تکیہ گاہت

سرے راکز تو نبود حلقہ در گوش — نہ سر باشد کہ او بارست بر دوش

"

که از رایت ملک دین نازش و پرورش — وے ز تیغت یافته ارباب طغیان سرزنش

بر سر آمد گوہر تیغ تو در روز مصاف — بر سر آید ہر کرا زان دست باشد پرورش

و منظور عنایت حضرت خلیفة الرحمان گشته در رکاب دولت ابد پیوند بجانب حصار رواں شد و سر سرافرازی به فلک رسانید، نظم

خسرواں پیش او کمر بندند — ہمچو در پیش خسرواں حجاب

کوکبه چوں فلک آراسته — ماه علم سر بثریا کشید

ہیکل پیلاں به زمیں خم فگند — زلزله در عرصۂ عالم فگند

خاک رہش بر سر شاہاں سزاست — خاک براں سر که نه اینش ہواست

ریزوشش از فتنه نگهدار باد — باوے و با دولت او یار باد

چوں حضرت سلطان شہنشاه خلیفة الرحمن حصار را از پرتو جمال عالم آرائے منور گردانید، و ماہچه خورشید شعاع از کیواں گذشت، نظم

گردوں به نثار ید رکابش — دامن دامن به فشاند گوہر

ملک دیں را ظلمت کفر در وجود — نفس در بدن جا کرده بود

از فروغ نور حضور نور ایمان در وے چوں روح در تن قرار گرفت، نظم

از نسیم لطف جانبخش شہنشاه جہاں — جان از تن رفته باز آمد بجائے خویش

و انکار فیض لطف خلق الله بر کشت زار استعداد ساکنان آں سرزمین باریدن آغاز کرد و نسیم عنایت بے غایت از ریاض اقبال آنحضرت

عالیجاه و مقربان درگاه عالم پناه اند بقتضاے التماس سلطان محمود خلجی
که از روے نیازمندی و انکسار نموده بودند متوجه حصار مندو گشت که
حوادث ایام به غم و اندوه محنت کده ساخته بود تا به دولت و سعادت
به شادیاباد گرداید، نظم

غم در قدم تو شادمانی گردد　　عمر از نظر تو جاودانی گردد
گر باد دوزخ بر واز کوے تو خاک　　آتش همه آب زندگانی گردد

چو سلطان محمود خلجی از توجه سلطان سلاطین زمان ملک بخش
گیتی ستاں خبر یافت نفحات صبح سعادت مشام جان او را معطر ساخت
و نسیم خرمدل از هیبت کامرانی وزیدن گرفت، غنچهٔ امید در گلستان نشاط
چوں گل مراد شگفته و خنداں گشت و نهال خرمی در بوستان شادکامی
بالا کشید خانهٔ ویران غم به شادی آباد گشت، نظم

شادی آنچناں پدید آمد　　که غم را به جهاں نشانه نماند
خاطر روزگار شد مسرور　　دفع غم را دگر بهانه نماند

از حصار فرود آمده به استقبال از شهر بیروں رفت و چوں دیدهٔ اقبال
دولتش از شعشعهٔ جمال عالم آراے حضرت سلطان منور گشت به شرف
رکاب بوسی مشرف گردید، و مراسم شکرگذاری بجاے آورد و زبان بمدح
و ثناے شاه عالم گویا گردانید، نظم

که از اشعهٔ انوارش چشم سپهر خیره و دیدهٔ انجم تیره می گشت، آراسته، نظم

نخلهاے مرصع از در ناب که به بردی زروی خورشید آب

گوهرین نخلهای که از خوبی رشک شد رُست غیرت طوبی

و هنرمندان محترمه (؟) را امر کرد تا درخور شغل هاے خویش شهر را آرایش کردند، نظم

جهانے به شادی شد آراسته همه بوم و بر زیور و خواسته

جهان شد نهان زیر دیباے چین شد آراسته جمله روے زمین

و اطراف بازار ها را به نخلهاے موم و ابریشم به طرزهاے عجیب و غریب که دیدهٔ خیال از نقش نخلبندی در وادی حیرت می ماند آراستند، نظم

ز بس نهال ملون ز موم و ابریشم نهال روضهٔ رضوان ز رشک شد خاشاک

دماغ جان ملک فلک معطر شد ز بوی دلکش عود و گلاب عنبر و مشک

ذکر توجه نمودن رایات سلطانی باشکوه جهانبانی بحصار مندو و از راه احسان به شادی آباد گردانیدن به تاریخ پانزدهم ماه ۱۵ صفر سنه ۹۴۲

نظم

بوقت خرم و فرخنده بنیاد که شادی در به روے خلق بکشاد

همای چتر همایون خسرو ماه رایت آفتاب ضمیر و لواے نصرت والاے میمون سلطان بهرام حمایت جهانگیر به ارکان دولت که مخصوصان

و منزلت او را به اوجِ عزت رسانیده، نظم

دلاور دوانِ اسلام ذن جنگ   که او دار کلید هفت اورنگ

و او را به انواع انعام و اکرام پادشاهانه مفتخ و سرفراز گردانید، نظم

بس نباشد سخاوتِ او را   زادهٔ کوه و دادهٔ دریا

گر جهان را به یک عطا بدهد   از کفِ خویش شرمنده به سخا

و خطبه که مقرر بود که به القاب همایون مزید مزین گردد به واسطهٔ او به سلطان محمود خلجی جز قبول التماس خود یافت زبان به شکر ایزد تعالیٰ گویا گردانید، نظم

منت ایزد را که نزهت گه لطف و جمال   خاطر غمدیده را سرمایهٔ شادی رسید

از سر آستانِ شاه کشور جاه و جلال تحفهٔ محبوس غم منشور آزادی رسیده، عماراتے که سلطان سلاطین خلجی به مرور ایام هر یک در زمانِ دولتِ خود بسعی بسیار و خرج بے شمار به اتمام رسانیده بودند همه را به نوعے آرایش کرد که رشک بهشت برین گردانید و عبرت افزاے نگارخانهٔ چین گشت، چند محل را به تخت مرصع مزین گردانید، نظم

تخت از زر بُدُر و گوهر غرق   که ز خورشید کس نه کردے فرق

دوه فرشِ صنع یعنی تخت   به ز خورشید مسند بر تخت

و اطراف او را به درختانِ مرصع و گلهاے مکلل به مروارید ثمین و جوهر ثمین

اگر بار دیگر نسیم عنایت و لطف بے غایت از ریاض اقبال گلبن آمال حضرت گردون اقتدار وزیدن گیرد بخت کشتۂ غنچہ و سبزہ زار خزاں دیدہ امیدواران سرسبز و خنداں گردد، نظم

چو گل بخندد و در آید لب عمل ز نشاط — اگر ز گلشن لطفت وزد نسیم قبول

و گر زلال حیات بخش وصال در جویبار امید تشنہ لباں جاری گردد، تخم دولت کہ بدست تصرف و قوت بازوے شجاعت در زمین بختیارے بہ اختیار کشتہ اند، خرم و شاداب گردد و نہال کامرانی کہ در باغ جہانبانی بہ سرپنجۂ کرم و بازوے شوکت و شکوہ نشانیدہ اند، نظم

بیک نظر ز عنایت عزیز گردانم — کہ آفتاب بہ تاثیر خاک زر کرد

بہ لطف سایہ فگن بر سرم چو ابر دیاک — نہال بخت بسا سبز و سایہ پرور کرد

چوں التماس او از سر اخلاص و درد نیاز بود بہ متابعت سرور کائنات و خلاصۂ موجودات، نظم

سوار فلک سیر رفرف کمیت — صف آرائے لشکر کش آدمیت

مگس راں خوانش پر جبرئیل — سبیل دہش چشمۂ سلسبیل

بزرگی منزہ ز کبر و منی — بہ صورت فقیر و بہ معنی غنی

حبیب خدا و حبیب ہمہ — فرستادۂ او طبیب ہمہ

کہ ان دُعِیتُمْ اِلٰی کُرَاعٍ فَاَجِیبُوا (۲) درجۂ قبول یافتہ، کلاہ گوشۂ قدر

بخدمت فرستاده: نظم

چه گویم وصفِ آں زریں کمر را — که آب وتاب می بخشد گہر را
درو چنداں گہر پُر زر شده است — که جوزا را ز خجلت شد کمر بست
زیاقوتے که به طرفِ کمر بود — درونِ لعل پر خونِ جگر بود

والتماس توجه نظر که نهالِ بوستانِ ایمان و شمع شبستانِ آخر الزمان است از سرِ اخلاص روے نیاز نمود: نظم

چه تاب آنکه خواند مورِ دل ریش — سلیماں را به مهماں خانهٔ خویش
ولے خورشید از نزدیک و از دور — به شاه و بنده یکساں می دهد نور
اگر شه بے نواے را نوازد — ز پا افتاده را سر بر فرازد
عنانِ عزم را ازیں سال گرداند — بسانِ گنج در ویرانه آید
چه کم گردد ز جاه آفتابے — بهر ارزاں که تابد بر خرابے

و عرض کرد که به یمن رایت فتح آیت شاه جهانگیر نور ایمان از تیرگی کفر بسانِ آفتاب از سراپردهٔ غیب بیروں آمده و ماه اسلام از قیدِ اجتماع و محاق چو از عقدهٔ کسوف خلاص یافت: نظم

زهے یافته دولت و دیں ز تو — ضیاے که گردوں ز اختر نیافت
ز اولادِ آدم دو کس ماند و بس — که از کانِ جود تو گوهر نیافت
یکے آنکه مادر هنوزش نه زاد — دگر آنکه عهدِ ترا در نیافت

متصرف آں کمر شدہ اند، نظم

سمند فلک ہیکل دیو زاد سراسیمہ گردید چوں تند باد
چو آتش سراز کشتی درکشید چو در لشکر خصم شد سرکشید

چوں سلطان محمود خلجی بہ نظر انصاف مشاہدہ کرد کہ کمر باشمشیر مناسب
اسپ د بہ عنایت حق سبحانہ تعالیٰ شمشیر در قبضہ تصرف در حضرت سلطان
جہانگیر آفتاب ضمیر است کہ بہ قوت باز و و منطقہ جوزا و عقد دین ہدا
می کشاید و کوہ چنیں کہ مرغ خون آشام بہ سپہر از بیم تیغ او روز و شب
سپہر ماہ و مہر در سر کشیدہ، نظم

چو قافش بہر گوشہ صد خوشہ چیں زمیں تا بہ از آسماں تا زمیں
ز پہلوے او چرخ بالا نشیں ز پشتی او پاے بر جا زمیں
جگر گردید با تیغ او ہم نبرد ز ہیبت شدہ رنگ خورشید زرد
فلک ہر روش بوسہ بر روزدہ صبا دست در دامن او زدہ

بہ ضرب تیغ جہانگیر چوں صبح بیک دم سحر کردہ، نظم

تیغ او آں کند بہ سختی سنگ کہ آتش تیز با تراش خدنگ

پسر خود را کہ آزادہ کردہ حضرت خلافت پناہی غازی ست
از اسیری کفار حلقہ عبودیت در گوش جاں کردہ، و نطاق خدمت
بر میاں بستہ داخل جامہ داران خاصہ شمردہ، از سر اخلاص باآں کمر

بریده ایشان که بنای بارکوت را از سرکشی به فلک رسانیده به زبانِ حال
صاحب نظران را تا اکنون کیفیت احوال روشن می گرداند، نظم

سران را همه سر جدا شد ز تن / پر از خاک جنگ و پر از خون کفن
ز سرها سرِ کوه شد ناپدید / سرِ کوه بر سر بگردون کشید
کفِ جوشن و بسر از خاک شد / هر تن ز شمشیر صد چاک شد
ز درد دلِ خود سرِ سرکشان / بیان می کند حالِ خود بی زبان

دران حین چون از هر طرف صدای کوس و طنطنهٔ طبل و آوازِ نای
و خروشِ پیلان و شیهٔ اسپان و نعرهٔ دلیران بر آمده، نظم

بدرید هوشِ زمانه ز جوش / بدرید گوشِ سپهر از خروش
سرِ تیغ چون خون فشان میغ شد / ولی میغ بر تابشِ تیغ شد
ز خون جسمِ گیتی همه نم گرفت / ز بس کشته پشتِ زمین خم گرفت
بپیوست رزم چنان کز سپهر / مه از بیم گم گشت و بگریخت مهر

توسنِ بادپای ابر رفتار آتش کرد...... که چون ابلق سپهر حالِ
جوزا پیکر بود به نوعی آغاز شوخی و سرکشی کرده که عنانِ اختیار از دست
سوار در ربوده و پای ثبات او از رکاب تمکین بیرون آمده از خانهٔ زین
جدا شده بر کرهٔ زمین قرار گرفته و روی بگریز نهاده با لشکر شکسته موافقت
نموده و با لشکر در میان ایشان رفته بدیشان پیوسته و ایشان بدین صورت

واورا به پایه سریر اعلیٰ طلب نمود، نظم

زرحمت و در لطف زانساں کشود
که بر دشمناں نیز احساں نمود

کسے راست از چشمهٔ مهر آب
که باشد به هر کسانش شتاب

به نیکی کسے بر د نام از جہاں
که شد نیک خواه باکہان و مہان

گفتار در ذکر التماس سلطان محمود خلجی فلک قدر را بجانب حصار شادی آباد و در جه قبول یافتن

چوں سلطان محمود خلجی فلک قدر را معلوم شد که لشکر ملاعین از تساع توجه لشکر قاہره چو پشه از تندی باد و خس و خاشاک از تیزی سیلاب تباه شده بگوشه افتاده اند، نظم

بس پیل مست را که هیبت فرو شکست
بس شیر شرزه را که شکوهت شکار کرد

هر کس که بر ضمیر تو کرد نشست اندو
در حال گردش فلکش خاکسار کرد

بتاریخ دهم ماه صفر کرے که به واسطه غفلت جامه وار و تندی توسن گردوں رفتار بدست خلجیاں آمده بود، و تفصیل آں قضیه چناں بود که چوں سلطان قطب الدین سلطان محمود خلجی را در کرونج شکست داد و اسپاں و اسباب و پیلاں و براق ایشاں را در قبضهٔ خود در تصرف آورد و قتل کشتن بنوعی کرده که اگر چه مثل ست که سر بریده سخن نگوید سرہاے

شد بہ دولت روانہ لشکر شاہ　　سر بگردوں کشید گرد سپاہ
لشکرے بیشتر ز اندازہ　　تیغہا تیز گشت و کیں تازہ
نالۂ کرنائے در رویٔن خم　　در جگر کرد زہرہا را گم
کوہ و صحرا ازبس نفیر و خروش　　بہ طبقہائے آسماں زد جوش
لشکر بیشتر ز لشکر مور　　بادجہتم بداں ازایشاں دور

چوں آں سرزمین از غبار موکب ظفر آئین، رشک بہشت بریں ساختہ خبر رسیدن لشکر قاہرہ ظفر قریں بہ لشکر ملاعین رسید، پاے ثبات آں جمعی پریشاں برجاے نماند و از دست شدہ، و او باز بہ فرار آوردند، و مواے سیھزم الجمع ویولون الدبر مصدوق حال ایشاں گشت، نظم

غبار موکب منصور از دور　　شکست از بخضم(؟) از ہست فغفور
بکاخ موج اگر دریا کند شور　　خرد داند چہ باشد حالت مور
بہ ہنگامے کہ صرصر جہد از جاے　　کجا پیشہ تواند داشتن پاے

اعظم ہمایوں عادل خاں خواست کہ تعاقب کردہ خود را بہ ایشاں و ایشاں را بہ سزا و جزا رساند، چوں خلق بسیار آں کفار فجار بقتل آمدہ بود بہ امید آنکہ شاید ایں قوم بہ شرف اسلام مشرف شوند، و نیز وجود آں ترجیح است بر عدم حضرت خلیفۃ الرحمن بحکم وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ، رخصت رفتن در عقب آں جماعت نہ فرمود،

چو از بدن خبر جاں گداز شنیدند
بداں بہانہ بر احوال خویش مالیدند

ذکر توجہ رایات ظفر آثار بدفع فتنہ و فساد شیطان صفت نابکار مدنی حرام خوار و فرار نمودن آں قوم بدکردار بعنایت پروردگار

روز سہ شنبہ (۵ صفر ۲۴)

پنجم ماہ رایات سلطانی باشکوہ جہانبانی متوجہ دفع فتنہ و فساد شیطان صفت نابکار مدنی حرام خوار شدہ، نظم

رواں شد جہاندار با داد و دیں
بہ عزم غزا با سپاہ گزیں

ز گرد آسماں در سیاہی شدہ
ز جوشن زمیں پشت ماہی شدہ

کہ صدائے کوس فیروزی بہ گوش کیواں رسید و از آواز طبل شاہی ایوان لاجوردی لرزید، و رایات منصور سر بر سپہر والا افراخت و بازچتر ہمایوں سایہ بر چرخ اخضر انداخت، نظم

ز رو چو پرواز میموں فرہما چتر شاہی
ساخت اندر سایۂ او باز نصرت آشیاں

و بہ دولت و سعادت نالچہ را مضرب خیام دولت التیام ساخت، و روز ہفتم ماہ چو از انوار شاہ تخت خواہ در سر پر لاجوردی شد منور آیات ہمایوں ولوائے میموں با لشکر فتح آئیں و سپاہ ظفر قریں، در حضنار رب العالمین روی بدہار آورد، نظم

اسیراں کہ استحقاقِ استخلاص داشتند داد، نظم

ترا زیبد آئینِ تخت و کلاہ | کہ داری نظر سوے درویش شاہ
شہاں را بہ احساں سکندر کنی | بہ درویش ہم لطف بے حد کنی
اسیر از تو یابد خلاصی ز بند | بو بخشش گرونان را کمند

ہر کس اسیرے کہ داشت بر دربار حاضر می گردانید و کسان او شناختہ
می بردند، و دو پسر مدنی و دو دختر و یک عورت او بدستِ ملازمانِ دیوان
آمد، و بہ یک پسر او وارو زِ فتح ہمکرن و بدن بیرون بردہ بہ صد پریشانی
بہ لشکر ملا علینی رسانیدند، و احوال قتل و شکستش را کہ داستانِ رستم دستان را
در طیِ نسیاں در آوردہ باز گفتند بدن وجاں بہ مالک دوزخ سپرد، و
روزگار را ازاں یکسوم کہ از کیفیت ہلاک ابرہہ خبر بہ نجاشی رسانیدہ ہلاک شدہ
بود یاد داد، نظم

ز بس خوف ہیبت ز غم جاں سپرد | سراسیمہ گشت و بہ زاری بمرد

چو شیطان صفت سانکا بر کیفیتِ فتح مطلع شد او را نیز چوں بدن
مدنی جان در تن نماندہ و دیدۂ امید باطنیش بعینہ ظاہر گشت، ہمہ کردہ
جامہ سیاہ و کبود ز خون دل از مدنی چشمہا راندہ زرد، نظم

ہمہ بر سر از غصہ افشاندہ خاک | چو جامہ ہمہ سینہ ہا کردہ چاک
بخواری ہمہ زار گریاں شدند | چو بر آتش تیز بریاں شدند

ترا به ملکِ جهان تهنیت نمی گویم　　که ملک در نظرِ همتم به چند الست

دلم شگفته چو گل از نسیم اسلام است　　بهم چو غنچه بر او بادِ کفر چند الست

به صدق باش عدالت گزین که شاها　　به یمنِ عدل همه کارِ مشکل آسان است

و حضرت گردون اقتدار کامگار، فتح و ظفر ملازم و اقبال و بخت یار، در سایهٔ محافظت لطف کردگار به عسکرِ نصرت مقر بدولت و سعادت و جاه و جلال نزول اجلال فرمود، نظم

دلِ اسلام شد خرم لبِ اسلامیان خندان　　فتوحاتِ فلک صد نوع در فتح شاه صد خندان

حصارِ فتح شد لطف که هر دندانه از وی　　بشارت می دهد فتحِ دگر را از بنِ دندان

چنین فتحی که شد کاز دولت سلطان دین پرور　　نه در وهم خرد گنجید نه در فهم خردمندان

سرِ شاهان مظفر شاه که شاه صورت و معنی　　که از خارِ سنان او چو گل شد عالمی خندان

جهان تا هست او بادا خداوند همه عالم　　معینِ جان و ملک و خداوند خداوندان

روز دیگر که سلطان گردون سریر آفتاب به تخت شرف برآمد و تاج استغنا به سر نهاد، نظم

به امداوان صبح زرین تاج تاج　　از زر نهاد و تخت از عاج

بقیة السیفی که از کفار نابکار به دست غازیان گرفتار شده مانده بود به موجب فرمان قضا جریان به تیغ آبدار به آتش دوزخ فرستاده اند، و مرحمت پادشاهانه که تحیل حضرت خلیفة الرحمان است فرمان به خلاص

شاہی کہ بہ ملک وحشمت وجاہ — تا آدم ہست شاہ بن شاہ
کرد بہ جریدۂ حصارے — بخشد بہ شکستہ حصارے
ہرکس کہ نظر باو رساند — بر بخت سعادتش نشاند
بر فتح نوید آیتش را — آباد کند ولایتش را

و ملک حالا نیز بموجب شرع درتحت وتصرف اوست چراکہ حضرت سلطان جہانگیر ملک را بہ قہر وغلبہ از کفار گرفتہ اند وبحکم شرع ملک یمین خود ساختہ، بدو عطا فرمودہ اند، نظم

بہ نمود خنجر تو در احیائے ملک و دین — آں خاصیت کہ در دم عیسیٰ مریم است
از دین مصطفیٰ رمقے ماندہ بودہ ویں — امروز زندہ کردۂ شاہ معظم است
آں خسروے کہ قصۂ یکروزہ رزم او — صد سالہ کارنامۂ کاؤس رستم است

پس حالا تصرف او در ملک بموجب شرع است وتصرف آبا و اجداد او در ملک نہ بدین نہج بودہ چوں سلطان محمود خلجی خبر یافت کہ حضرت شاہ جہانگیر از مسجد ہوشنگ عزم عزیمت فرمودہ اند، خود را برکات دولت قرین سعادت قراں شاہ شاہنشاہ رسانید، وبہ سعادت رکاب بوس مستعد شدہ، نظم

در خدمت رکاب تو سر بر زمیں نہد — خورشید از آسمان چہارم ہزار بار

وبہ شرف تہنیت موافق ایں ابیات سرافراز گشتہ وداع یافت نظم

ملک چنیں کہ از سر گیں ... گیر داز کا فراں بقوتِ دیں
ب ازاں عالمے کہ دایۂ تست ... ملک بخشی کمینہ پایۂ تست
ر ں تو سلطان عالم و دینی ... در چنیں ملکہا کجا بینی
جز خدا در دولت نہ دارد جا ... تو کجا و غم جہاں ز کجا
دین و دنیا حجاب مفقود است ... سود و نقصاں زیانِ او سودا ست
ملک رامی دہی بہ عدل و قرار ... تا نیابد درو دل آزار
حاتم طے کہ در سخا علم است ... از غلامانِ کترِ تو کم است
بر تو شد ختم کار بار کرم ... وز تو آباد شد دیار کرم
در جہاں ہر کجا ولیست نخست ... روے او بیگاں بجانب تست
تا بود دوست را نظر بر دل ... باد کام دل از در ت حاصل

چوں شاہ جواں بخت جہاں بخش دوگانہ شکرانہ از براے یگانۂ مطلق در مسجد ہوشنگ ادا فرمود و باقامت نماز ظہر نیز اشتغال نمود، راے عالم آراے خسرو جہانگیر آفتاب تاثیر شاہ شاہنشاہ پناہ اہل ایمان براں قرار گرفت کہ سلطان محمود خلجی را کہ در عالم سلطنت فخر آبا و اجداد خود است، تہنیت گفتہ از حصار فرود آیند و دلیل بر ترجیح او آن است کہ او را سلطنت از سلطان سلاطینِ زماں خلیفۃ الرحمن رسیدہ، نظم

سر خیل سپاہ تاجداراں ... سر حلقۂ جملہ شہریاراں

لاجرم صیت مکرمت بے نہایتش بسیط ربع سکوں و بساط روے
زمین را فرو گرفتہ و آوازۂ شجاعت و سخاوتش بہ گوش ملک و ملک
رسیدہ، نظم

پادشاہے کہ ملک ہفت اقلیم — کردہ اندازازل بدو تسلیم
حجت ملک و بہ قوت و قہر — آیتے وو خدایگانے دہر
خسرو تاج بخش تخت ستاں — بر سر تاج و تخت گنج فشاں
شاہ مالک رکاب با تمکیں — حافظ و ناصر زمان و زمیں
ملک کار و بہ ضرب تیغ فراز — بسر تازیانہ بخشد باز
بحر و بر، ہر دو زیر فرمانت — ساکن ہر دو آفریں خوانت
تو بہر کس کہ سایہ اندازی — از رہ لطف زود بہ نوازی
ملک از آفرینشت شرفے — رفتہ آوازہ ات بہر طرفے
رونقے کز تو یافتہ دولت و دیں — بوستاں را نداد فرور دیں
خسروان دگر ز روے گزاف — می زنند از خزانہ بخشی لاف
لیک ہرگز کسے کرور نہ داد — تا شود و شیوۂ کرم بنیاد
تو ز احساں نہ بہر روے و ریا — ملک بخشندۂ برای خدا
آنچناں ملک کردۂ آساں — ہست پنجہ کرد ز حاصل آں
ہیچ شاہے ز قاف تا حد قاف — نزد از کار ملک بخشی لاف

بزبانِ کرامت آثار گذرانید کہ ما شترکفار ازیں دیار خاص از برائے رضائے کردگار دفع کردہ ایم وچوں او خود را بر فتراک دولت ما بستہ و از سر صدق و روئے اخلاص دست طلب در رکاب فلک قدر کہ چوں کعبہ مفتاح بہ آب مقاصد حاجت منداں و دست گیر از پا افتادگاں و آرزو منداں است زدہ مقتضی ہمت بادشاہانہ آن است کہ دست لطف و کرم ما اورا از خاک برداشتہ بہ اوج عزت رساند، نظم

زہے خصلت ایں شاہ آزادہ را — کہ از خاک بردارد افتادہ را
نظر سوئے دلہا ویراں کند — بہ رحمت بر افتادہ احساں کند

ایں ملک را باو مسلم داشتہ ایم، بہ فراغ خاطر بخانۂ خود رفتہ از ہیچ ممر تفرقہ بخود راہ نہ دہد، نظم

رائے پاکت کہ بر سپہر شرف — مہ از و نور مستعار گرفت
کشورے را بہ یک سوال بہ داد — قلعہ را بیک سوار گرفت

وخانہ مدنی را کہ در و کرد در ہ بود آں را نیز بہ و عطا کردہ فرمودند تسلیم مردم او کردند، و پنجاہ سلسلہ فیل کوہ پیکر کہ بدست بندگان دیواں آمدہ آں را نیز بد و مرحمت فرمودند، نظم

چو دست جود و سخا را کشاد گرد ہند — نظام بزم کیاں را بہ یک عطا بخشید
خزانۂ دو جہاں پیش او نہ دارد قدر — چگونہ در نظم آرم کہ تا چہاں بخشید

سپاہ روم را کز ترک شد پیشں — عجب نہ بود کہ سازد بندۂ خویش

سلطان محمد خلجی کسے کہ حل و عقد او بود بخدمت بندگان درگاہ عالم
پناہ فرستاد و بہ عرض نواب کامیاب رسانید کہ بندہ دولت خواہ داخل
عساکر نصرت آئین و جیوش فتح قرین بحصار برآمدہ بہرچہ فرمان اعلیٰ شرف
ورود یابد بجان بداں عمل نماید، نظم

ہر چہ کنی حکم بکن رائے تست — افسر من خدمت آبائے تست
نیست مرا آن محل و آں شکوہ — کز سر خود سایہ نشانم بہ کوہ
ور فگند رائے تو بر بندہ تاب — ذرہ شوم پیش چناں آفتاب
ہر چہ کنی حکم بکن بندہ ام — بندہ ز الطاف تو شرمندہ ام
کار من از دست بروں رفتہ بود — لطف تو بر من در دولت کشود
چوں ز ثنائے تو زباں عاجز است — ور کرمت شرح بیاں عاجز است
دست برآرم بدعائے ریا — نیست چہ در دست ما را جز دعا
از تو جہاں تا بہ ابد شاد باد — وہ ز شادی تو آباد باد

حضرت شاہ ملک بخش گیتی ستاں کہ بہ تیغ ذوالفقار آثار در
عالم مردانگی لوائے شجاعت امیر المومنین علیؑ را برپائے داشتہ و بہ
گوہر بار، دریا نوال رایت سخاوتش را برافراشت، نظم

ہمیشہ کار بدر اکنی، حمائے نیست — اگر بہ معرکہ گوید کار خیر کند

وکاکہ و پاین، نظم

چنیں کنند سلاطین چو کردہ باید کار — چنیں نماید شمشیر خسرواں آثار

فرمان جہاں مطاع شرف ورود یافت کہ از سرہاے سرکشاں مینارہاے
برافرازند وعبرت عالمیاں سازند تا دیگر بے باکاں بوسوسہ دیو غرور
وفتنہ راہ تانہ گیرند، نظم

نشاید کہ روباہ شیری کند — رعیت بشاہاں دلیری کند

نشاید کہ مردم نہد از جنوں — ز اندازۂ قدر خود پا بروں

بہ فرمان (داور) اجازت کند — فلک ملک ہستیش غارت کند

۲- گفتار در کیفیت عرض حال نمودن سلطان محمود خلجی حصار گردوں اقتدار جہانگیر نگر وبخشیدن ملک مندو باو،

قریب دو پاس کہ لشکر قاہرہ خورشید حشمت مریخ جلادت ذرہ
شمار کوہ وقار خنجر گذار کہ خنجر آبدار آتش بار ایشاں آب از آتش برانگیزد
وقتل وکشتن کرد کار دشمنان دین راکفایت کردہ بودند درایات
ظفر کردار بہ مسجد ہوشنگ توجہ فرمود، نظم

نہادہ غاشیہ خورشید بر دوش — رکابش کردہ مہ را حلقہ در گوش

گرفتہ عالمے از نیک خواہی — چنیں باشد بلے ظل الٰہی

می رسانید، **نظم**

ازبس کشتگان کوفتادند راز ‌ ‌ نہ دانست کس مردگاں را شمار

زبس قتل شد مرگ باخود بہ جنگ ‌ ‌ کہ بسیار کردی بیک جا درنگ

بلاگشت از کثرتِ خو و ملول ‌ ‌ نگندہ قضا حیرتے در عقول

تارایات کفر سرنگوں شد و سر سرداران ملاعین گوی میدان چہم سناں گشت، **نظم**

نہ چنداں بہ کشتند ہندو زتیغ ‌ ‌ کہ روز مطر قطرہ افتد ز میغ

تن ہندواں غرق خوں می نمود ‌ ‌ بہ روے زمیں آتشی بر زدود

زخونِ دلیران وگردِ سپاہ ‌ ‌ زمیں گشت لعل وہوا شد سیاہ

آں روز قریب چہل ہزار کافر نابکار ناہنجار با پنجاہ و ہفت سردار نامدار کہ ہر یک دیوے بودند بہ جہنم فرستادند، **نظم**

زبس کشتہ افتاد بر کوہ و دشت ‌ ‌ جہاں گفت بس بس کہ از حد گذشت (؟)

ہمہ کبود لب زرد روی و سنگیں دل ‌ ‌ ہیبت ہیکل و در حیلہ را چوں شیطاں

ازجملہ بتورا وادوی کرن، وکاہنانا ودیو وبتورال دیو وجامردیو و سکم دیو واجانت دیو وغازی خاں وشادی خاں ورتن چند دمانک چند وبہار خاں ودولت خاں ویک ننکی ورکھی چند. وکیرت چند و ڈونگرسی وشادی خاں وکاکو وبکرم سی ولی جان ورائے جگ جیٌ وبہتال وپیلہ وجیت سنگھ فتح خاں وپسران شیر خان وپسران جاگرسی و ستن

به ظهور انجامید، **نظم**

روان شد گریزان ز هر طرف جمعے ... دل از نهیب یلان خون بجاه بسوز و گداز
دل دریده علم سرنگون و نیزه دوتا ... بجاے تیر همه ترکش تیر انداز

و جمعے بیکران بضرب گرز گران باسفل السافلین فرو رفتند، و جمعے سنگدلان خون خوار در گوشه و کناره چون راه گریز بسته و دست اجل کشاده می دیدند بجان می کوشیدند و مبارزان خوابیده بفتواے شمشیر تیز زبان و رخصت سنان جان ستان خون آن ناپاکان چون خاک می ریختند، **نظم**

بقتل و بغارت بر آورد دست ... سراے سران جمله کردند پست
زن و کودکان شان ببردند اسیر ... چه خوب و چه زشت و چه برنا و پیر

ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَاءُ بازار سیاست چنان تیز گشت که دلال اجل پیر هشتاد ساله و طفل هشت ساله را به یک نرخ می فروخت و کانون کین به نوعے یافته شد که کسوت هستی منعم صاحب مال و فقیر بدحال بیک منوال می سوخت، **نظم**

چنان آتش کینه شد سینه سوز ... که بر تافت ایں حال تا نیم روز
دراں روز کیں تا بوقت زوال ... ز کشتن یلاں را نیامد ملال

خنجر از شدت حرارت زبان انتقام از کام نیام بیرون افگنده پیغام فَذُوْقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْذِبُوْنَ بگوش بے دینا

جهاد کفار آوردند، نظم

چون نهادند جشن فتح آئین — روی دولت بدان حصار حصین
کس نماند از حصاریان زنده — شد حصار از نهب شان کنده

چون مخالفین را الیقین شد با صدمه سیل آتش بار و پنجه شیران خونخوار مردم شکار مقاومت ممکن نیست بعضی معاودت بخانه صواب شمردند و عوراتی که در خانه خود آتش زدند، نظم

چنان آتش از خانها بر فروخت — که بر چرخ از آن گاو ماهی بسوخت
زبانشیدن آتش از هر کران — همی ریخت گفتی ز چرخ اختران
بسان خانهای به خوبی بهشت — کز آتش دمان دوزخی گشت زشت

و عورات و اسباب خود را بسوختند، قوله تعالی یُخْرِبُوْنَ بُیُوْتَهُمْ بِاَیْدِیْهِمْ و هراس بر دلها جمعی چنان کار کرده بود که خود نیز از راه آتش به آتش دوزخ پیوستند، نظم

هوا شد محترق از بسکه تقدیر — به دنیا دوزخی هر سو برافروخت
ز بس گرمی دران دم کافران را — زبانها در دهان چون شمع می سوخت

و فرقت از بیم رستخیز روی به گریز نهادند، نظم

بجای دل بشکم اندرون همه پیکان — به جای مو تن اندام‌ها برون سوفار
مضمون یَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخِیْهِ وَاُمِّهٖ وَاَبِیْهِ وَصَاحِبَتِهٖ وَبَنِیْهِ

هریک خنجر زریں در نیام افق پنهاں سازد، با جنگ جویاں تکبیر گویاں روے بہ حصار آوردند، و حصار را در یک ساعت رخنه رخنه چوں خانهٔ زنبور ساختند، مصدوقه اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ دراں ساعت مشاہده شد

سبک شد فصیل قلعه، واں گاه بلا شد ازاں ہر رخنه راہی بلک دو حش را که ہر کنگره بر گاو و ماہی فلک رسانیده بود عَالِيَهَا سَافِلَهَا گردانید نظم

غریو جنگ جویاں رفت بر میغ — رواں شد سیل خوں از چشمهٔ تیغ

سناں خالی زباں از بند بکشاد — به بدکیشاں پیام مرگ می داد

ز دست نامداران زبردست — ہمی لرزید رمح و تیر می جست

از طرهٔ پرچم نصرت شعار و رایت فتح آیت ظفر کردار نسیم عنایت وزیدن گرفت و طیب فتح مشام ہمگناں رسید تندباد و صرصر بلا در حرکت آمد تیغ تیز زباں مضمون اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا آغاز کرد، و مرغ تیر تیز پر بسرائیدن آیت وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِندِ اللَّهِ دہن باز کرد، نظم

ز تیہاے مشرک وراں دار و گیر — چو موسر بر آورد سوفار تیر

مبارزان تیر افگن، شیر شکار و بہادران اژدہا سیرت نہنگ کردار بر حکم وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً از ہر طرف روے بر قلعه اشرار و

زمیں چو ہوا گشت آں خون وگرد زمیں لالہ گون وہوا لاجورد
نم خون وگرد اندر آں رزمگاہ فرو شد بہ ماہی برآمد بہ ماہ

خانِ اعظم قیصر خاں کہ راجہا دبتہ بازوے جلادت کشادہ تیغ کفر فرسا برافراختہ مبارزان نامدار کہ نامزد داشت تکبیر گویاں روے براں بدنیاد آوردہ اگرچہ از ہر کنگرہ سنگہاے گراں بے کراں چوں حادثِ دوراں بسر فرود می آمد، نظم

چو بارانِ نیساں بہ ہنگامِ جنگ بہ بارید ازاں بارہ سنگ و خدنگ
تو گفتی شدہ آں بارہ ابرِ مطیر بتر کش ہمہ سنگ و بارانِ تیر

یکے ازاں سنگہا بر سرِ آں سرکار رپاے بہ جا آمد و از غایت پر دلی روے از کارزار بہ گردانید و پاے جلادت بہ مردانگی پیش نہاد، سنگ دیگر بہ پاے آں نیک رفتار آمد از کمال دلاوری قدم پیشتر نہاد بہ عنایتِ باری وہمتِ شہریاری بالشکرِ بے شمار بہ یک ساعت بہ حصار برآمد، نظم

برآہیخت شمشیرِ تندی بکف کزاں جاں گریزاں شدے صف بہ صف
ز رخ آورد بر قلبِ دشمن کمیں ز خونِ عدو کرد گلگوں زمیں
ز بس خورد بی خوں کزو تن گشت راند اجل آرزو گشتہ شرمندہ ماند

واز ہر طرف سرداران کار دیدہ وسپہ بندان جنگ آزمودہ کہ سپہراند سہم تراشیاں سپر سیم گوں ماہ بیندازد، و آفتاب تیغ گذار از صولتِ شمشیر

دشنہ دشمن در سجود از زبان تیغ زر قام آیت کُلُّ مَنْ عَلَیْهَا فَانٍ بہ گوش دنیا فرومی خواند و ازیں آں تیرہ رایان سیاہ روے یاقوت فام می گشت وصفیر تیر پیغام کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ از نزدیک و دور بداں بدکیشاں می رسانید و از واقع گراں و قع گرز و رشان نزول اَلْقَارِعَةُ مَا الْقَارِعَةُ حجتے واضح باقامت می پیوست از عکس تیغہا کندۂ نافام رخسارۂ ماہ برنگ بنفشہ برآمد و از نہیب خنجر آسماں گوں دیدہ بہرام از خونِ جگر سرخی ارغوان پذیرفت، فضاے معرکہ از جوشن و زرہ پوش آہنیں و ہواے رزمگاہ از برق تیغ و خنجر آتشیں گشت و روح از تن کیشاں چوں عرق از مسام رواں شد، نظم

چوں عرق بیروں تر زود مغز آں خصم از استخواں
ہر کجا از آتش تیغت برآمد شعلۂ ز مغفر و زرہ و ترک و جوشن و خفتاں
ز تیز و سپر و تیر و ناچخ و گوپال سواتو گفتی بر سیت آہنیں و نداں
زمیں تو گفتی شیر سیت آتشیں چنگال . . . .

موج خوں بہ اوج فلک برآمد و نسرین چرخ در جوے بار خوں چوں مرغابی غوطہ خورد و سپہر برروے دریاے خوں شناور گشت، نظم

چناں خوں گذر کرد بر روے چرخ کہ شد لعل گوں از ہمہ سوے چرخ
نہنگانِ جنگی چو دریا بہ جوش فگندند درگاہ و ماہی خروش

نظم

بر طرفے کاختر آورمهاد   فتح رو بدو در دولت کشاد

بربست چه در قلعه کشائی کمر   لعل کرساخت عدو را جگر

و چوں اساسِ دین از نو عمار تے یافت فتح آں موافق بنائے عالم در شش جهت چوں آفتاب وقت طلوع به کوه بر آمد و حصار را به نور اسلام منور ساخت، قوله تعالیٰ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ فِيْ سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ سخر کرد در شش روز حصن آنچناں عالی که در هند از سر بر خشن تواں دیدن خراسان را دلاوران جهاد آئین ومجاهدان ظفر قرین که در رکاب سلطان سلاطین زماں بودند برائے ایشاں به آتش رزم وقتال زیادت از حرص مستقی به آب زلال وشغف مهجور بروز وصال بود، نظم

چناں حریص به حرب اندروں که گوئی حب   عزیز بود به پریشاں جان شیریں خاک

بمقتضائے وَجَاهِدُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ حَقَّ جِهَادِهٖ دست کوشش به کشش کفار دراز کردند، نظم

چو بشتافتن آں سپاه گزیں   به دشمن رسیدند با تیغ کیں

بسے را فگندند بر خاک راه   به اقبال شاه و بعون اله

گروش ازاں درداد و آنکه نیزه قیامت بر کشیده شد سے زتکبیر زباں

آغاز کرد، نظم

بلرزید کوه و بجنبید دشت غریو از نہم آسمان برگذشت
تو گفتی کہ صور قیامت دمید زمین پارہ شد آسمان بر درید

چوں کفار را چتر عالم آرائے حضرت خلافت پناہ ظل اللہ در نظر آمد جز فرار چارہ نہ دیدند نظم

پلنگ وماں گرچہ باشد دلیر نیارد زدن پنجہ بر نرہ شیر

جَآءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ آشکارا شد، نظم

چوں خورشید چترش درخشندہ شد عدو چوں ستارہ پراگندہ شد

خسرو فلک اقتدار قضا تواں قدر امکان کہ شیر از بیم تیغ او روے در بیشہ نہادہ ساز، نظم

زنے کہ پیش تو تیر زیاں چناں باشد کہ پیش شیر ژیاں دستہ روبہ لنگ

در عقاب از سہم خدنگش بر اوج ہوا پرانداز د، ع

ردم را ہم ترک و تازش شود

چوں زند تازیانہ بر تازی گیراں باد پاے آتش نعل ابر رفتار خیز برا دم خارا سم یکداں بکر کی رو در وراند، نظم

چو شہ با لشکر انبوہ جنبید قیامت گشت قائم کوہ جنبید

[illegible]

یکے را درافتاد از سر کلاه — دگر را سر افتاد بر خاک راہ
کلاہ از سر و سر ز تن می فتاد — سر و تن وراں انجمن می فتاد
ز شست خدنگ افگناں خواست خوش — کماں گوشہا گشت ہمراز گوش
ہوا پر ز زنبور شد تیز تر — خدنگ تن آہنیں نیشتر
شدہ نیزہ در جنگ تیغ ستیز — بہ دعوای خونہا زباں کردہ تیز
ز زخم سناں آتش آمد بروں — زمیں شد بہ گرداب دریای خوں
دلیراں گریزاں ز بگریختن — چو شمشیر شاں پیشہ خوں ریختن
چکاچاک خنجر بہ گردوں رسید — ز ہندوستاں خوں بہ جیحوں رسید
شدہ کشتہ پر پشتہ بالا و پست — بہ تاراج جاں مرگ بہ کشاد دست
ز تکبیر چوں در خروش آمدند — چو دریاے غیرت بجوش آمدند
ز گرد سواراں ہوا بستہ تیغ — درخشندہ چوں برق پولاد تیغ

غریو کوس نصرت آواز بشارت نَصْرٌ مِّنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ بہ گوش مخلصان دولت خواہ رسیدند رسانیدہ و نغمہ ناے مژدہ اداے يَنْصُرَكَ اللّٰهُ نَصْرًا عَزِيزًا بہ سمع محبان اجتباہ، نظم

شغب کوس بیک روئیں خم — لرزہ انداخت در تن انجم
طبل از بسکہ بر کشید خروش — از دماغ فلک بروں شد ہوش
زمیں کہ از کر و فر پیادہ و سوار نفیر إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا

دل نہادہ بہ مردر روئے بجنگ — خنجر و گرز و تیر و نیزہ بچنگ

دراں حین آفتاب اوجِ سلطنت از افقِ نصرت و فیروزی طالع شد و با فیلِ خاص بہ پایۂ قلعہ رسید نہیب خروشیدن کوس جنگ زسر مغز می رود و از روے رنگ، نظم

نفیر دلیراں بر آمد بہ اوج — رسیدند رستم تناں فوج فوج

فرمانِ ہمایوں کہ نتیجہ راے باصواب و مقدمہ فتح بایست شرف ورود یافت کہ چتر گردوں رفعت فراز کنند، نظم

براے تواں لشکرے را شکست — بہ فکر متیں ملکے آید بدست

چوں چتر ظل اللہ بعنایت اللہ بر سر فلک کشیدہ و سایۂ عاطفت بر سر انصار دین گسترانیدہ دلاوران رستم نہاد و مبارزانِ اسفندیار نژاد را دل یک صد شد (چتر سفید آمد چرخ امید بیضۂ اسلام از و شد سفید) و دلیرانِ آہن خاے راقوتِ بازوے شجاعت یکے ہزار گشت، نظم

چناں شعلۂ فتنہ بالا گرفت — کہ آتش فتنہ والا گرفت (؟)

شباشاب پیکاں فشافاش تیر — بر آورد از جانِ مشرک نفیر

ز ہر سینہ زخم دہن می کشاد — رہِ رفتنِ جاں ز تن می کشاد

شگاف سناں پردلاں را بہ تن — پئے زخم خوردن کشودہ دہن

سنانِ ہژبرانِ ہیجان کار — بخوں شستہ بود آنچہ بود آبدار

دگروہے بہ شکل آسماں جوشن در تیز گوش، نظم

ناوک افگن یلاں کہ در گہ جنگ ۔ نشانند تیر در دل سنگ

صاعقہ دار چو بہ ستیز ند آب و آتش بہم در آمیزند

متوجہ حصار شد، و شب خود را بر سر راہ رسانید، و چوں تباشیر صبح صادق

جز سیماب گوں سیارات افق بر فرق خسرو سیارات برافراختہ گردانید

و بر اطراف سپہر سر سپہر تیغ خوں آلود بر آہیخت قدم صدق بر کوہ نہاد، نظم

دراں دم کہ ایں ترک سلطاں شکوہ ز دریائے چیں کوہ بر زد بہ کوہ

دم نائے برخاست چوں رستخیز سناں مرگ آسودہ را گفت خیز

قضا با سر نیزہ انباز شد نہنگ بلا را دہن باز شد

و دست شجاعت از آستیں کوشش بیروں آوردہ تیغ آبدار از نیام انتقام

برآوردہ و کلک آتش پیکر بہ کمان پیکر پیوست و رمح اژدہا صفت بدست

قہر گرفتہ روے بکارزار آورد۔ و در حملہ اول چوں سوار کار دیدہ خوں خوار

و پیادہ بے شمار از کفار نابکار نامدار خنجر گذار کہ از غایت دلاوری چوں پولاد

در دل سنگ جا کردہ و چوں آتش در دہن دخارہ مقام جستہ بودند و بسان

زنبور کمر کیں بستہ، و بسان مار در غار غدر کمیں کردہ بودند، از فرق سرتا

سم اسپ در آہن غرق روے جلادت بہ میدان کارزار آوردند، نظم

ہمہ در سر افگندہ باد غرور تیغ بر کن ز جانِ خویش نفور

به فرمود تا لشکرے نامدار
در آیند پیرامن آں حصار
به بازوے قوت خرابش کنند
به سیلاب چوں غرق آتش کنند

وحضرت خلافت پناه ولایت دستگاه به دستور معهود که چوں مهم کلی پیش آمدے روے نیاز به حضرت بے نیاز آوردے واستعانت از لطف و کرم کارساز بے نیاز طلب نمودے در صبح آں شب مناجات بحضرت قاضی الحاجات نمود واثر دراثرآں چو روز بر همه ظاهر گشت، نظم

چو کار بزرگش فراز آمدی
به خلوت سرائے نیاز آمدی
توجه نمودے بدادار پاک
نهادے جبین تضرع به خاک
مناجات کردے وخواهش گری
ز حق خواستی نصرت وبرتری
به سوز دل وآب چشم از خدا
طلب داشتی حاجت خویش را
چو از هاتف دولتش بے خروش
رسیده صداے اجابت به گوش
رواں سجدۂ شکر کردے نخست
بصدق تمام ویقین درست
پس ازانکه سر از سجده برداشتے
لواے کرامت برافراشتے

نظم

چوں شعله دار تقدیر شعاع شمع خورشید را در جیب مغرب مخفی ساخت

روز ز دریاے فلک شست دست
چشمۂ خور در ته دریا نشست

ملک الشرق عماد الملک با خیل خاص که خارزار کارزار را لاله زار داشتند وصفیر خدنگ جنگ را نغمۂ آهنگ چنگ شمردے بعضے بسان دریاز

ملک الشرق ملک عماد الملک که از بندگان خاص و خاصان درگاه فلک
ساس است و به نظر کیمیاے تاثیر حضرت شاه جهانگیر در عالم ترکشیدی
باے رسیده که سپهر چرخ از سهم سهام دیده روزش چون روباه از بیم شیر
در کشت زار سنبله نهان می کرد با دو هزار مرد کارزار خیل خاص پانصد جبشی
خونخوار و پانصد عربی نیزه گذار و هزار تیر انداز که نسر طائر از زخم پیکان دیده
دار ایشان پر می انداز و تیر برق رفتار ایشان پاے مور را در شب تار
بر پاداش سیاه پیوند می سازد، نظم

کی ان بحنت اگر گیر ندپیش جهاد دشمن — سبکدستی اگر جویند پیش لشکر اعدا
بزخم تیر بستانند نور از دیده دشمن — بنوک نیزه گر بکشا آب از چشم نابینا

صبح روز شنبه که ششم روز محاصره و دوم ماه مبارک صفر سنه ۹۲۴ نهصد و بست
و چهار باشد به عنایت کردگار از راهے که راه نمایان دولت و اقبال رهبرا
را به رهنموئی واشته اند به پاے سعی و کوشش و بازوے جلادت و
مردانگی به حصار برآمد، نظم

بسعی لطف تو بتوان بآتش آب آمیخته — بعون جاه تو بر چرخ بر توان آمد

چون روز شد و هریک از ملوک از مقابله خورد وسے اقتدار بحصار
دردہ آتش پر کار برافروزنده و به تیغ آبدار آتش سپار و دشمن خاکسار
باد پیما را به شعلهٔ قهر به سوزند، نظم

به فرمود تا لشکرے نامدار | درآیند پیرامن آں حصار
به بازوے قوت خرابش کنند | به سیلاب چوں غرق آتش کنند

وحضرت خلافت پناه ولایت دستگاه به دستور معهود که چوں مهم کلی پیش آمدے روے نیاز به حضرت بے نیاز آوردے و استعانت از لطف و کرم کارساز بے نیاز طلب نمودے در صبح آں شب مناجات بحضرت قاضی الحاجات نمود و اثر دراثر آں چو روز بر همه ظاهر گشت، نظم

چو کار بزرگش فراز آمدی | به خلوت سراے نیاز آمدی
توجه نمودے بدادار پاک | نهادے جبین تضرع به خاک
مناجات کردے و خواهش گری | ز حق خواستی نصرت و برتری
به سوز دل و آب چشم از خدا | طلب داشتی حاجت خویش را
چو از هاتف دلکش بے خروش | رسیده صداے اجابت به گوش
رواں سجدهٔ شکر کردے نخست | بصدق تمام و یقین درست
پس ازانکه سر از سجده برداشتے | لواے کرامت برافراشتے

چوں شعله دار تقدیر شعاع شمع خورشید را در جیب مغرب مخفی ساخت، نظم

روز ز دریاے فلک شست دست | چشمهٔ خور در ته دریا نشست

ملک الشرق عمادالملک با خیل خاص که خارزار کارزار را لاله زار داشتندے و صفیر خدنگ جنگ را نغمهٔ آهنگ چنگ شمردے بعضے بسان دریازره

بدان سرافراز و شمشیر زن		نبرد آزمایانِ لشکر شکن
سوارانِ جنگی و مردانِ مرد		کز آتش بخنجر بر آرند گرد
همه شیر مردانِ کار آزما		دلیر و عدو بند کشورکشای
بگاه وغا هر یکے صف دری		از ایشاں بہ بخت و ز عدو لشکری

بر سرمدنی حرام خوار و شیطان صفت نابکار کورساگنا نامزد فرمودند، و بخلعت خاص و کمر شمشیر پادشاہانہ نوازش نمودہ وداع فرمودند، و فرمانِ اعلیٰ شرف صدور یافت، نظم

بر دشمناں را چناں کن ادب		کہ یابند اماں از دیگراں غضب
رواں شد دادم بخیل و سپاہ		بہ فرمانِ شاہ و بہ عونِ الٰہ
ہمہ سر پر از خشم و دل پر ز کیں		برابروے مرغے درانگندہ چیں
بہ دریاے کوشش یکایک نہنگ		بہ مردی ز رستم فزوں گاہ جنگ

روز یکشنبہ بست و پنجم ماہ نظم

در آمد بہ آواز طبل رحیل		بہ جنبید لشکر چو دریاے نیل

لواے ظفر آثار با لشکر بے شمار در حفظ پروردگار متوجہ حصار شد، نظم

سپاہی کہ دریاے جیحوں راز کرد		کند چوں بہ پایاں بروز نبرد

برحسب فرمان لشکر قاہرہ حصار را مرکز وار درمیاں گرفت، نظم

خروشی خلائق بہ گردوں رسید		تو گفتی کہ صورِ قیامت دمید

چوں روز پنجشنبه هشتم ماه محرم ۹۲۴ سنه اربع وعشرین وتسعمائة الهی برتافت
فیم لشکر کواکب عدو شد بعضے خدام به مسامع علیا رسانیدند که کفار خدع
می کنند وجهت کارسازی واستحکام حصار مهلت طلب کرده اند، حضرت
برایشاں ملتفت نه شدند، چوں مکرر این معنی را در حضرت باز نمودند فرمان
قضا جریان شرف ورود یافت که اِنْ یُّخْدَعُوْكَ فَاِنَّ حَسْبَكَ اللّٰهُ

نظم

کارخ سعادتے که شد از فضل حق بلند | از مختفت حیله نیاید بر وگزند (؟)

وَلَا یَحِیْقُ الْمَکْرُ السَّیِّئُ اِلَّا بِاَهْلِهٖ اگر این قوم این نوبت بے قبولی
کنند ایشاں را بنوع تدارک خواهم داد که بر صفحهٔ روزگار یادگار بماند و سبب
انتباه دیگر کفره شود، نظم

چناں شاں نشانم بخاکِ سیاه | که تا دیگراں را شود انتباه
نفیر قضاست قول ارباب دل (؟) | دیگر نه شود آنچه ایشاں گویند (؟)

چو مهلت ایشاں بسر رسید مدنی حرام خوار بدکردار بمردم حصار
کس فرستاد که لشکر ساتکار را به اجین رسانیده است شما چند روز دیگر التماس
مهلت کنند تا کارسازی کرده خود را برسانیم، نظم

هر کرا زاغ رهنما باشد | منزلش وادی بلا باشد

چوں برطبق نگاشته جف القلم ما هو کائن توبه واقع، وَاِنْ تَرَیٰ قَرْیَتِه

از دو درحصار قدرے دور تر نزدل اجلال فرایند مردم ما از حصار بیرون می آیند
و قول خود را مؤکد به سوگند ہاے که درمیان ایشان عظمی باشد گردانیدند
خان اعظم قیصرخاں ایشاں را به مضمون ایں ابیات متنبه گردانید، نظم

مکن تیره راے که شیر جروں | به روباه بازی نه گردد زبوں
قدم برنه دار د زپایه خود (؟) | سرخویش بر باد عمد آمده
به درگاه سلطان سراں کز ادب | به پیچد رسد روز عمرش به شب
کسے را که شد تیره روز بهی | به ادبار خود گوشد زا بلهی
مجو رزم پیلاں به نیروے مور | بلا بر سر خود میاور به زور
بدست خود از نیستی بے خرد | مزن تیشه از جهل بر پاے خود
منه پاے ز اندازهٔ خود بروں | که افتی به چاه بلا سرنگوں

چوں خان اعظم قیصرخاں بار دیگر التماس ایشاں درحضرت عرض
کرد فرمان اعلیٰ شرف ورود یافت، چوں ایں قوم از افعال ناپسندیدهٔ
خود هراسانند و به عجز پیش آمده اند، مراحم خسروانه و عواطف وافر بادشاهانه
مقتضی آن است که در ل عفو بر جرائم ایشاں پوشیده التماس ایشاں درجهٔ
قبول یابد، نظم

فرومانده را تیغ و خنجر زدن | بود بر رگ مرده نشتر زدن
زحسن تو بر بندگان مستحق | که چه است معنی مکارم اخلاق حق،

نظم

بزرگ اندیشه روشن ضمیر عاقبت بینی — که در هر کار می بیند باول حال پایانش

و هر کس را که این نظر باشد در هر کار که شروع کند به پایان رساند، نظم

کارها راست کند عاقل کامل به سخن — گر به صد لشکر جرار میسر نشود

چو حضرت خلافت پناه ظل الله این معنی را از ملوک دریافتند که به سر این امر

اطلاع نه دارند، نظم

شهی را که خاطر سوی داور است — به فرمان او حالت دیگر است

زبان کرامت آثار به بیان حکمت آن بر کشادند که ما جهت استخلاص

مسلمانان آمده ایم اگر این حصار را به قهر و غلبه بگیریم، مبادا که آفتی به مسلمانانی

رسد که اسیر کفار اند، خواه از نفس مفتن کفره و خواه از شرار تیغ آتش بار لشکر

قاهره، نظم

به نزد عقل دور اندیش معلوم است ازین معنی — که چون آتش برافروزد بسوزد خشک و تر با هم

قوله تعالی وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا، مسلم خاص

کاروان اوست در زمانه و بس، نظم

نیست محتاج کاروانی کس — اوست از جمله خلق دانا تر
بلکه دانا تر و توانا تر

بعد چند روز که مهلت ایشان بسر رسید باز کس پیش خان اعظم

قیصر خان فرستادند و التماس نمودند که اگر لشکر قاهره با جاه و جلال

کہ سخن ایشاں از سرِ حیلہ و حیل است، **نظم**

ہر آں سرّ کہ بود در غیب مستور | ضمیر دور بینش بیند از دور

دگاہ آزمایش اعتبارے نہ خواہد داشت، **نظم**

زباں می دہد مار و رز زینہار | ولے ہست دنداں او زہرہ دار

بہ موجب فرمودہ الشفقت علی خلق اللہ التماس بندۂ قدیم درجۂ قبول یافت و مراحم پادشاہانہ و عواطف خسروانہ شامل حال ایشاں گشتہ فرمان اعلیٰ شرف ورود یافت کہ ہیچ یک از سپاہ نصرت پناہ بہ جنگ اقدام نہ نماید و دست کیں در آستین تمکین نگاہ دارند و تیغ انتقام از نیام آرام بیروں نیاورند، **نظم**

شنیدم کہ دانائے فرہنگ دوست | کہ در کارہا رفق و نرمی نکوست

ہمیں تا بر آید بہ تدبیر کار | طریقِ سلامت بہ از کار زار

بہ نرمی چو کار تواں بُرد پیش | درشتی نہ باید ز اندازہ بیش

چوں تیمور از یں معنی خبر یافت پسر خود را با یک سلسلہ پیل کوہ پیکر خدمتے بخدمت فرستاد و چند روز مہلت یافت اگر چہ ہیچ از یک ملوک بہ مہلت دادن راضی نبودند، چہ رائے دوربین سلطان سلاطین زمان کہ آئینہ صواب نمائے مصالح دینی و دنیوی و مرأت صورت کشائے مقاصد صوری و معنوی است عاقبت کار را در اوّل مشاہدہ می فرمایند و ہر کس را ایں نظر نیست کہ اوّل ملاحظۂ آخر نماید در رقمِ استقبال از حالِ ماضی باز دارند

هرچند جرائم ازان خاکساران به چندان ظهور یافته بود که عفو در اندیشهٔ هیچ شفیعی گذر کردے و اعمال شنیعه و افعال قبیحه ازان بدسیرتان به چندان صادر شده بود که اندیشهٔ شفاعت در خاطر هیچ عذرخواهی صورت بستی، اما چون کمال مکارم و وفور مراحم بادشاه خطابخش جرم پوش معلوم همگنان بود و بر فرط رافت و شمول عاطفت شهریار ملک سیرت وثوق تمام حاصل بود، به هنگام انشراح خاطر و انبساط باطن خان اعظم قیصرخان التماس آن قوم را به مسامع علیا رسانید، نظم

گر رحمتِ حق هست عطا پاش خطا پوش | تو رحمت حقی بر همه آفاق عطائی

و در حضرت عرضداشت کرد که اگرچه التماس قومی را که ازیشان چندین جرم واقع شده باشد و استیلاء و قدرت تدارک و گوشمال ایشان حاصل باشد در حضرت عرض کردن و در صدد استخلاص ایشان درآمدن از قانون عقل بیرون است، اما عجز و بیقراری و تضرع و زاری ایشان باعث این جرأت شده، نظم

ای جهان آرای شاهی کز تو خواهد روز بزم | پیل آشفته امان و شیر شرزه زینهار
گر نسیم لطف تو بر روے دریا بگذرد | آفتاب از روے دریا زود برگیرد غبار
ور سموم خشم تو برابر و باران اوفتد | از تف او ابر آتش گردد و باران شرار

اگرچه حضرت سلیمانی مکانی بالهام ربانی ورای دوربین می دانست

که دست ما را جل اجل و پاے مرد مرگ مفاجات ست در کار اند، و از یک طرف فغانِ رعد گوشِ سخره صار کر می کند و از دیگر جانب تیر آتشیں دیدهٔ اعدا را کور می سازد، و ملک الشرق ملک عماد الملک نیز" به داده" را در تحت تصرف در آورده بر ایشان فائق گشته موقوف امر اعلی است تا دمار از نهاد ایشان بر آورد، و هیبت و هراسے در دلهاے ایشان کار کرد، نظم

تاب خشم تو اگر آب کند زهرهٔ خصم — چه عجب زانکه گداز دل سندان آتش

۴- گفتار در اماں طلبیدن کفار فجار از بندگان گاه گردوں اقتدار از روے انکسار

روز جمعه بست و پنجم ماه که شششم روز از محاصره بوده باشد، پتھورا چند نفر قرابتان خویش پیش خان اعظم قیصر خاں فرستاد و التماس امان از حضرت خلیفة الرحمن شاه شاه نشان تاج بخش گیتی ستان نمود و چند روز مهلت طلبید تا مردم خود را از حصار بیروں برده حصار تسلیم نماید، و چند موضع نیز جهت ماندن خیل خانه هاے سرداراں و وجه معیشت ایشاں التماس نمود و عرضداشت به پاے سریر اعلی کرد که مرا آرزوے آن است که در جمع خاکروبان درگاه عالم پناه جمع ایم، نظم

یکے بنده باشم به درگاه شاه — به خلعت بربسته کمر سال و ماه

بشکار مرغ روح کفار فجار پیاپے پروازمی دادند ہرچند از فراز قلعہ سنگ
خشت چو بلاے ناگہانی فرود می آمد واز پارہ آتش نفط وتیر ہوا ے چوں
صواعق ابر نیسانی نازل می شد، نہنگان جنگ جوے وشیران پلنگ
خویان ملتفت نمی گشتند وبہ تندباد حملہ ایشاں را متزلزل می ساختند، نظم

اعداء مثل اگرچہ مدشاخ شدند | خرگوش صفت بجنگ گستاخ شدند
از صولت سرپنجۂ شیران مصاف | چوں روبہ حملہ کردہ بسوراخ شدند

ونفط اندازاں بہ سنگ مغربی کوہ را سرمۂ دیدۂ جنگ آوراں می ساختند
وشکوہ گولہ رعد آتش در دل کوہ می انداخت، نظم

رعد آتش خشاں شدہ درکار | خانہ ویراں کنی ہزار حصار
کوہ را چوں کشودہ از آہن درز | شد در اندام کوہ بید البرز

چوں چند کرت آتش باز سپہر غلولہ مہر را از کارخانۂ مشرق بہ عرصۂ مغرب
رواں گردانید از صدمۂ گولہ صدمنی سنگ مغربی کوہ سنگی دل برلرزہ
درآمد، ودیوار حصار از زخم سنگ دہن باز کردہ نالۂ شکستگانہ آغاز نہاد
وسرہاے برج چو دندانہاے سین رخنہ رخنہ شد، ولشکر ملاعین از سنگ
کوشیدن دیوار درون رخنہا وشکستگیہا نی آسودند چہ اصحاب شیاطین دیدند
کہ تیر برق کمال رعد از فرق فرقدان می گذرد وقارورہ ہاے نفط آتش فعل
کوہ را خاکستری گرداند، وتیر ہواے در دل خارا جای کند، ومنجنیق ذخرجا

معروف است، برج و باره بدان رفعت و علو نشنیده سر برجهاش از بلندی آسمان گذشته و پایان خندق و بر کنگراش به ماه و ماهی رسیده، نظم

دید کوهے کشید گرد زمین | بر گذشته سرش ز چرخ برین
تنگرش از فلک گذشته بسے | در بلندی چنو ندیده کسے
خندقش بسکه پارسانده به آب | در ته پا زمین شده نایاب

چون خسرو عدو بند قلعه کشا سے حوالی حصار را به نظر تدبیر مشاهده فرمود خان اعظم قیصر خان را نامزد دروازهٔ دهلی فرمود، و ملک الشرق ملک عماد الملک را به دروازه تعین نمود، و هر یک از ملوک را نامزد محل ساخته لشکر قاهره دائره گرد او حصار را چون نقطه درمیان گرفت، نظم

پیرامن حصار چپ و راست پیش و پس | بستند راه را ز دم تیغ بر غبار
ز انسان که مار رنجه شود کرخرد و رون (؟) | ز انسان که مور زخم خرد خرد کرکند گذار (؟)

فرمان همایون شرف ورود یافت که تا امر عالی شرف صدور نیابد هیچ یک از ملوک دست سعی و جلادت از آستین کوشش بیرون نیاورند و بحرب اقدام ننمایند، اما چون هوسناکان به تماشاے حصار می رفتند و کافران ناپاک واجب المدافع را می دیدند، آتش غیرت از کانون سینه ایشان شعله بر می کشید و دامن مردانگی بر میان جان محکم کرده به زبان سهام پیغام مرگ به گوش بے دینان می رسانیدند و عقاب آهن منقار را در هوا کارزار

سراپردهٔ شاهِ گیتی پناه کشیدند بر اوج خورشید و ماه

و از آنجا دو منزل همای چترِ فرشاهی همایون به طالع سعد و اختر میمون زدند یکشنبه بست و سوم ماه باعساکر نصرت قرین ظفر آئین به دولت و سعادت حوالی قلعه را مضرب خیام دولت التیام ساخت، نظم

هر یک از مفردان تیغ گذار خیمه بر پای کرد گردِ حصار

کرد بر گردِ شهر از هر سوے راه نه گذاشتند یکسر موے

و قبهٔ بارگاهِ فلک فرسای بر سر پرطارم اعلیٰ رسانیده سایبان سر رفعت از ایوان کیوان بر گذرانید، نظم

شیر علم شد ز سر بارگاه خانهٔ خورشید و لکدکوب ماه

روز دیگر که شاهد طارم اخضر از حجاب افق آسمانی بر جهانیان جلوه کرد نظم

دگر روز چون چشمهٔ آفتاب فروشست از چشمها ذکر خواب

شه خاوران پرده بالا گرفت زمین از اثر تا ثریا گرفت

خسرو انجم حشم برانجم عدم دیدن قلعه پاے دولت در رکاب سعادت در آورد و تا بچشم قلعه کشائی و نظر ملک آرائی، سراپاے قلعه از کنگره و برج و فصیل و دروازه مشاهده فرماید، که دام قلعه و چه حصار کوہ مشاهده شد، که تا بهرام خون آشام به کوتوالی حصار مینا فام افلاک موسوم است، قلعهٔ بدین محکمی نه دیده و تا کیوانِ بهرام انتقام به پاسبانی ایوان زبرجد رنگ سپهر

خود زد، نظــــم

کسے را کہ از بیم شد دل زجاے / زحیرت نہ داند صواب از خطا

وپاے خوف بہ مرکب فرار درآورد وعنانِ عزیمت بدست اضطرا

داده روے ادبار بہ صوب ناصواب شیطان صفت شاؔنکا نہاد، نظم

شوم اخترے کہ بخت بد آشفت حالِ او / ہر کار کو کند ہمہ کردہ وبالِ او

بہ استاد دشمن کہ کو شد دلیر / دلے چوں کند کو ریا ترہ شیر

بہ جاے کہ شیراں برآرند جنگ / چہ یاراے روبہ کہ ایستد بہ جنگ

بہ عونِ پرودگار چناں لشکر کار دیدہ جرار دعوی دار کہ بکرات

بر لشکر افغاں کہ در یکی خود را سد سکندری دانستند غالب آمدہ اندبے تکلف

دررزم وکارزار ہم فروریختہ ہزیمت نمودہ اللہ یؤید بنصرہ من

یشاء۔ نظــــم

ہر کرا کوشش از براے خداست / ہمہ کارش زایزد آید راست

عروسِ ظفر را زگرد سپاہست / بہ مژگاں برو بدہمہ گرد راہست

عبیرے بیامیخت مشاط فتح / بہر سو کہ رو آوری چشم دولت

چوں لشکر ملاعین از مہیب صرصر قہر ہزیمت نمودہ، پشہ وار

پریشاں شد لشکرے قاہرہ نصرت شعار مظفر ومنصور وازاں جہرہ (؟)

نزول اجلال فرمود، نظــــم

پیکرے پر ز کوه ا ژ دھا موں — بے ستون رواں بچار ستوں
تند جسمے حصارِ او آہن — زخم و ندانِ او حصارِ افگن
چوں فلک نیلگوں و راہ براہ — سرمہ سازد کفش ز سنگِ سیاہ
بر سر شورش از نشیب و فراز — اژدہاے دماں کند انداز
شد آراستہ لشکرے بیکراں — یل پُردل و در وغا جاں ستاں
ہمہ پیشہ رزم رانده شیر — بدریاے ہیجا نہنگ و دلیر
سپاہی بہ کثرت فزوں از شمار — ظفر پیشگانِ تندُ شعار
بہ ہیجا چو آشفتہ پیلانِ مست — ہمہ نیزہا گرز و خنجر بدست
گرفتہ سپرہاے چرمِ نہنگ — برافگندہ بر گستوانِ پلنگ
نہ از مرگ شاں باک و از تیغ و تیر — نہ از آب بیم و نہ آتش گریز
ز انبوہِ لشکر دراں بہن دشت — بصد حیلہ باد از ہوا می گذشت
ہمہ با دلِ شیر و نیر و سپیر — ز نوکِ سناں شاں خراشیدہ ابر
نہ دیدہ کسے پشتِ ایشاں بہ جنگ — بہ چستی چو باد و چو کوہ از درنگ

چوں لشکر کفار از توجہ رایاتِ ظفر آیات و اعلامِ نصرت حرکات و رسیدن لشکر قاہرہ خبر یافتند بیم و ہراس بر دلہاے ایشاں غالب شد و پاے ثبات ایشاں بر جاے نماند مگر جمعی را بہ صد پریشاں بجہت محافظت حصار فرستاد و خود از غایت اضطراب آتش در خیمہ و اسباب

بهر جا که رو آورند این گروه رسد فتنه بر دشمنان کوه کوه

از استماع این خبر مغرور سر دزنه بهره در پیرآواز به جوش آمد و خون در تن او چون ژاله فرو گشت، نظم

خون در رگ از نهیب تو چون ژاله بفسرد وا خگر شود ز بیم تو مغز اندر استخوان

گفتار در ذکر توجه حضرت شهریار گردون اقتدار به جاحصار از راه دهاره و فرار نموده کفار فجار و بعنایت کردگار به تکلف کار زار

روز جمعه هژدهم ماه رایات ظفر کردار و لوای نصرت شعار در حفظ پروردگار روی به دهاره آورد که مدعی حرام خوار بدکردار با لشکر بی شمار چو اسباب ضلالت بی حد و غایت از اهل شرک و فساد و سپاهی چون خانه دوران بی عدد و نهایت از اهل ظلم و بیداد آنجا مانده بود، نظم

ز کوس شهنشه برآمد خروش سپاهی چو دریا درآمد به جوش

همه دشت و صحرا و هامون و کوه شده از جوش پولاد پوشان ستوه

میمنه از بادپایان آتش نهاد و ابر رفتار آراسته، و میسره از پیلان کوه بنیاد و ابر نهاد سپهر پیکر صاعقه هیئت برق صولت رعد بانگ بحر جوش آتش خروش پیراسته که هر یک از آن کوهی بود به خلاف عادت در آهن نهان و لی ستون فراز چهار ستون روان، نظم

ای ذوفقت تاج شاہی سربلند   وے زتخت تخت دولت ارجمند

و ایں واقعہ دال است برآنکہ سررشتۂ دولت سلطان محمود خلجی در قبضۂ تصرف حضرت خلافت ظل اللہ است، واز نوادر است کہ شب پانزدہم ذوالقعدہ ایں واقعہ روے نمود و روز پانزدہم ذوالحجہ سلطان محمود خلجی بہ شرف پاے بوس مشرف شد، نظم

چو دولت ہرکرا داوی بہ خود راہ   نوشتی برسرش نصرت من اللہ

چہ چشم صبح در ہرکس کہ دیدی   لباس ظلمت از وے برکشیدی

ہمدران منزل مدنی حرام خواند کردار چندکس از قرابتان خویش بہ دیوان وزارت فرستادہ واظہار اطاعت و فرماں برداری کرد وآں بداصل را غرض اصل اطلاع بر کم وکیں لشکر قاہرہ بود کہ از کم وکیف افزوں واز حیز حساب بیرون است، نظم

اے سپاہت ظفر لشکر ش و نصرت تحریک   نے یقین برطول وعرض لشکرت دانی شک

چوں مردم او کہ اُولٰئِکَ کَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلّ آیت است برشان ایشاں باز گشتند او را خبر دادند کہ لشکرے می آمد بے شمار ہمہ شیران بیشۂ کارزار و نہنگان خون مردم شکار، نظم

سپاہی ز ریگ بیاباں فزوں   واز اندیشۂ ہر محاسب بروں

گروہے نہ پُر دل کہ یک بارہ دل   نہ پوشید آہن کہ آہن گسل

زباران عطایش گشت امید | چو شاخ دولت او تازه جاوید
بدولت ملک دین را داد واده | بفکرت مشکل گردون کشاده
بقدرت ملک جسم زیر نگینش | بهمت بحر و کان در آستینش
ظفر خیل سپاهش را طلایه | لوای جیش او را فتح سایه

و از جمله خصائص وقت ادراک شرف پای بوس حضرت خلیفة الرحمن شاه شاه نشان آن بود که قمر و سرطان که خانهٔ اوست منزل داشت، و آفتاب در جدی بود پس قمر در کمال استفادت نور بوده باشد که مرتبه بدریت است چرا که قمر در مقابل آفتابست و دلیلست بدانکه هلال طالع سلطان محمود خلجی به نظر تربیت آفتاب عالمتاب حضرت ظل الله بمرتبهٔ بدریت خواهد رسید و در هر مرتبه در مقام استفادت خواهد بود، نظم

آفتابی و همه کار بکام است ترا | که هلال است و گر بدر غلام ست ترا

و شاهد این مدعاست واقعه که حضرت خلافت پناه شب پانزدهم ذوالقعده روی نموده بود که رشته بر هلال بسته اند و سران رشته بدست مبارک دارند و بهر جانب که میل می فرمایند تابع است و در آن حال هلال بدر شده، رشته را از و باز کنم و ملاحظه نمایم که بی رشتهٔ اطاعت امر مای کند یا نه، چون رشته را باز کردیم بهرجا اشارت کردیم تابع بود. نظم

بندهٔ رایت مه تابان مدام | گنبد گردنده است از جان غلام

بحر و کانی بہ بخشش پیوست | بلکہ بردی ز بحر و کان م دست
کان ز دست تو شد بہ سنگ نہان | وز گفت بحر کن روی زنان

بحر کرم بہ جوش آمد فرمان اعلیٰ شرف ورود یافت کہ سوار و پیادہ لشکر منصور بہ انعام پادشاہانہ سرافراز گردانید، فیض جودش ذرہ پرور گشت چو مہر منیر، نظم

دست و پایش بسان بحر گوہر بار | ہر کس از خوان ز دانش بہر کامل گرفت
ہر یک از انعام عامش مخزن دینار شد

و زیادہ بر سہ لک سوار در رکاب دولت ابد پیوند حضرت شہریار گردون اقتدار بود، نظم

ہمہ کمان کش و رزم آزما و تیر انداز | ہمہ مبارز و آہن گداز جوشن در

و پیادہ از شمار بیرون سواران را انعام لائق مرحمت شد، نظم

سواران را ز بے رنج بخشید | خزینہ بر خزینہ گنج بخشید
جہاں بخشش نمود از نقرہ و زر | کہ شد ہر مفلسی از زر توانگر

و پیادہ یک ماہ مشاہرہ لطف نمودہ عطا فرمود، نظم

جہانبانی کہ مقصود از جہان اوست | ہمیں گوہر ز کان کن فکان اوست
بہ تن زیب سریر پادشاہی | بہ جان گنجور اسرار الٰہی
دلش دریا و موجش فضل و احسان | کفش ابر و عطائے عام باران

عداوت دوران را به نور حضور بدر منیری سازد گویا ساخت و مضمون این
ابیات به موقف عرض رسانید، نظم

بعد ازین چه به جناب تو تولا کردم　　چشم دارم که ز چرخم نرسد آزاری
بخت هر حادثه را کند اکنون عذری　　و آسمان هر گنه را کند استغفاری

بعد ادراک محفل بهشت آئین و استماع نصائح منتج دولت دنیا و دین
به شرف وداع مشرف گشت، نظم

بهار عالم حسنت دل و جان تازه میدارد　　برنگ ارباب صورت را به بو اصحاب معنی را

در ایات ظفر پیکر و لوای نصرت اثر به دولت و سعادت متوجه لشکر
منصوره نصرت الله تعالی شد، نظم

تا زمین و آسمان پر ذره و انجم بود　　لشکرت از انجم و ز ذره افزون باد و هست
هر دو دین همچو روی مهر پر نور است باد　　صبح تیغت همچو تیغ صبح گلگون باد و هست

باز دیگر سلطان محمود خلجی را به انواع احسان و اکرام از اسپان تازی ترکی
نظم

روی ماه و رکاب شان(؟)　　رخنه پشت ماهی رستم شان(؟)
اذکا گوی کرده به چشم(؟) خلق　　زمین چون برانده دست چوگان(؟)

و از نقد و جنس و آفتاب گیر و خنجر مرصع پادشاهانه و تبرکات بی نهایت
نوازش فرمودند، نظم

از جملہ کلمۂ جامع بر زبان نوا در بیان جواہر فشان مناسب وقت گذرانید
کہ چوں کان جواہر لآلی و چوں چشمۂ حیات سرمایۂ زندگانی است فرمانِ
اعلیٰ شرف ورود یافت کہ ع
دو دل یک شود بشکند کوہ را
برہانِ "انّ من البیان لسحرا" حجاب شبہہ از پیش چشم ناظراں مرتفع
گردانید، نظم

براہِ ہدایت درے باز کرد | بہ تکمیل ناقص سخن ساز کرد
چراغ برافروخت از نورِ خویش | شد آموزگارش بدستورِ خویش
کہ در ہرچہ پیش آید از خیر و شر | مشو غافل از ایزد دادگر
بہرحال از شادمانی و غم | مزن جز بہ فرمودۂ شرع دم
بہ فتح از بری کار دولت ز پیش | ز تائیدِ حق داں نہ از سعی خویش
مکن خواب آسایش و ناز و نوش | مراد از خدا داں ولیکن بہ گوش
شنیداں گفتش بہ سمع قبول | بہ شد شادماں گرچہ آمد ملول
چوں روشن شدش از نصیحت ضمیر | ہلال آمد و گشت بدر منیر
بایں آستاں ہر کہ روے نیاز | نہاد اندرش کامراں گشت باز

سلطان محمود خلجی از سر اخلاص و روے نیاز زبان بہ شکر نعمت
ادراک سعادت بساط بوسی شہریار گردوں اقتدار کہ ہلاک صفتاں

مشرف گشت، نظم

مبارک(؟) ترین روزگار از روزگار — فلک یاور اخترش گشته یار
به همراهی تخت فرخنده فال — چو ره یافت اندر حریم وصال
شهی دید با دانش و عقل و فر — که در خدمتش بخت بسته کمر
شکوهنده شاهے فروزنده چهر — چو خورشید تابان به تخت سپهر
زده قبهٔ تاج بر اوج ماه — شهان سوده بر آستانش جباه
جبیں چوں به خاک درِ شاه سود — سراز درگهش تاج دریافت زود
چو از خدمت شاه شد سربلند — پئے چشم بد سوخت اختر سپند
نشانید شاهش به نزدیک خویش — با ولطف فرمود از اندازه بیش

حضرت ولایت پناه خلافت دستگاه طوطی ناطقه را به شیریں وحی گویا گردانیده به زبان کرامت آثار که مجرائے الهامات غیب است گذرانیده که "لایومن احدکم حتی یحب لاخیه مایحب لنفسه"

هر کسے را لقب مکن مومن — گرچه از سعی جان و دل کاهد
تانه خواهد برادرے خود را — انچه از بهر خویش می خواهد

و از هر باب نصائح با نواع بلاغت و اقسام فصاحت آراسته بیان فرموده و گوش حاضراں را از گوهر الفاظ چو صدف معدن درگردانید، نظم

چو در مجلس سخن گوید هر آنکو مستمع باشد — صدف کردار مغز او شود در استخوان گوهر

گفتار روز ذکر استسعاد یافتن سلطان محمود خلجی به شرف پابوسی سلطان سلاطین زمان و کیفیت آن روز سه شنبه پانزدهم

پانزدهم ماه روز شکار حضرت سلطان جهانگیر عالم پناه دست سلطان محمود خلجی التماس کرده که دیده دولت و اقبال را که از گرد حوادث ایام به ایام خیره گشت و آئینه خاطر که به مرور از انعکاس ظلمت ارباب کفر تیره گشت، آرزو دارم که به نور جمال عالم آرای و نظر مرحمت کیمیا تاثیر شاه خورشید سیما، منور و روشن گردد، نظم

هرکرا چشم بخت خیره شود — خاک پای تو توتیا باشد
ور کنی یک نظر ز روی کرم — آن نظر به ز کیمیا باشد

چون التماس او از روی اخلاص بود به شرف اجابت مقرون گشت و در حین که حضرت خلافت پناه ظل الله از شکار فارغ گشته در سرزمین که نمودار از بهشت برین بود خیمه که در رکاب دولت ابدپیوندی باشد نصب فرموده بودند روی نیاز بر آستان سلطنت آشیان که سجده گاه سرافرازان روی زمین و بوسه جای سلاطین همیشه تمکین است مالید، نظم

سری کو سوده شود بر زمین بندگی تو — زیک قبول تو تا حشر تاجدار شود

به سعادت بساط بوسی استسعاد یافت و به شرف پای بوس

حضرت خسرو دیندار شرائط تعزیت به تقدیم رسانیده مراسم برگ وشبت
مرعی داشتند ونماز عید هم دراں مقام ادا فرمودند، وبراے قربان سلطان
محمود خلجی چنداں گوسفند وگاؤ شتر لطف فرمودند که چرخ باچندیں جیاه
چوں یتیم گوسفند قربان درکثرت آں چراه ماند، نظم

وحشتش نگنجد دربیاں | شرحش نیاید در قلم

روز جمعه یازدهم ماه جتر گردوں پناه ظلّ الله عزیمت نموده بدو منزل
موضع "دنی گانوں" را مخیم لشکر کواکب عدد فرمود، نظم

همه گشت دشت، زکراں تاکراں | پُر از خیمه وخرگه سایباں

دیگر روز آنجا مقام شد، افتخار الملک وزبدة الاعیان مجلس گرامی تم خاں
که به کمال شجاعت وفرط شهامت معروف ومشهور است به شرف بساط
بوسی مشرف گشت، نظم

به یابی ز هر جانبے لشکرے | سپاه گراں مایه با سرورے
به درگاهِ عالم پناه آمدند | همه دل پُر از مهر شاه آمدند

روز دوشنبه چهاردهم ماه رایات ظفر پیکر ولواے نصرت اثر عزیمت
نموده، موضع دیولہ رامضرب خیام نصرت مقام ساخت، وسراپردهٔ
شوکت سراے سرافرازی بر ذروهٔ چرخ بریں رسانید، نظم

گر نه بکار آمدی خیمه جاه ترا | خود نه کشیدی طناب صبح گرزی عمود

گفتار در ذکر استسعاد یافتن سلطان محمود خلجی به شرف پابوسی سلطان سلاطین زمان و کیفیت آن روز سه‌شنبه پانزدهم

پانزدهم ماه روز شکار حضرت سلطان جهانگیر عالم پناه دست سلطان محمود خلجی التماس کرده که دیده دولت و اقبال را که از گرد حوادث ایام به ایام تیره گشت و آئینهٔ خاطر که به مرور از انعکاس ظلمت ارباب کفر تیره گشت، آرزو دارم که به نور جمال عالم آرای و نظر مرحمت کیمیا تاثیر شاه خورشید سیما، منور و روشن گردد، نظم

هر کرا چشم بخت خیره شود — خاک پای تو توتیا باشد
در کنی یک نظر ز روی کرم — آن نظر به ز کیمیا باشد

چون التماس او از روی اخلاص بود به شرف اجابت مقرون گشت و در حینی که حضرت خلافت پناه ظل الله از شکار فارغ گشته در سرزمین که نمودار بهشت برین بود خیمه که در رکاب دولت ابد پیوندی باشد نصب فرموده بودند، روی نیاز بر آستان سلطنت آشیان که سجده گاه سرافرازان روی زمین و بوسه جای سلاطین جمشید تمکین است مالید، نظم

سری کو سوده شود بر زمین بخدمت تو — زیک قبول تو تا حشر تاجدار شود

به سعادت بساط بوسی استسعاد یافت و به شرف پای بوس

ز نعلہاے شان مطح زمیں گرفتہ حال ... ز گوشہاے شان روے ہوا گرفتہ سال

و اسلحہ و یراق و سراپردۂ لعل و بارگاہ و خوابگاہ و سائر اسباب حشمت و بزرگی نوازش فرمودہ بدست یکے مقربان درگاہ ارسال داشتہ اند ہم دخل کو مین اگر خمس بود ز اندازۂ بدل او کم بود، نظم

ز جودش بود کان و دریا ہلاک ... رسید ایں بہ آب آں فگرید بخاک

نمی آورد تاب بذلش درم ... درم منتہی بے نہایت کرم

و سلطان محمود خلجی از اکرام و انعام بادشاہانہ آنچہ نتیجۂ صفاے اعتقاد و ثمرۂ شجر اخلاص باشد مشاہدہ کرد و سر یَالَیْتَ قَوْمِی یَعْلَمُوْنَ بِمَا غَفَرَ لِی رَبِّیْ وَجَعَلَنِیْ مِنَ الْمُکْرَمِیْنَ ہر آئینہ ضمیرش جلوہ کرد، بحق حق کہ نہ دیدم بہ ہمت شاہی نہ بر سریر خلافت نہ در کتب مسطور، نظم

سپہر بندہ و نصرت قرین دولت یار ... خداے ناصر ارکان دولت منصور

روز شنبہ پنجم ماہ ذی حجہ رایات خورشید سیماے و اعلام عالم آراے عزیمت نمودہ بدو منزل بہ دینا پور فرمودہ و خان اعظم قیصر خان را جریدہ طلب نمودہ و در جمعی او سلامداران خاص جوانانے کہ فلک پیر در خود کسے نہ بر دو شجاعت ایشان نہ دیدہ ہمہ چوں جوہر تیغ در فولاد تعبیہ و چوں آہن در آتش مخفی، نظم

گروہے جوانان رزم آزماے ... ہمہ غرق آہن ز سر تا بہ پاے

رے بصنعت برافراختہ   جہاں تا جہاں سایہ انداختہ
اں تا کراں زیر چرخ کبود   سراپردہ و خیمہ درخیمہ بود
ر رفعت بہ گردوں برابر خیام   ستون ہاے اوراست چوں سیم خام

قیصر خاں خانِ اعظم را بہ خلعتِ خاص مخصوص ساختہ با سی ہزار سوار از شیرانِ بیشۂ کارزار و دلیرانِ معرکۂ پیکار کہ اگر بر تو تیغ کوہ گداز ایشاں بر خیال سخاوت افتد چوں ذرہ در ہوا سرگرداں گردد، نظم

توانا جوانانِ پرخاش جوئے   صف آرائے و کینہ کش تندخوے
توانا تن زورمند و دلیر   بہ ہیکل چو پیل و بہ نیرو چو شیر
دلاور ہژبراں کہ ہنگام کیں   یلاں را ربایند از پشتِ زیں
بہ ملکے کہ اندر کمیں آورند   سرِ آسماں بر زمیں آورند
اگر تیغ را برکشند از نیام   ز خوں لالہ کارند صحرا تمام
وگر رمح شاں سرفرازی کنند   بجانِ بد اندیش بازی کنند

دو پنجاہ سلسلہ پیل کوہ پیکرِ ہیبت ہیکل دریا جوش صاعقہ خروش، نظم

کوہ تن و پشتہ پشت و غارِ دہن   ابر تگ و بحر جوش و رعد خروش
قالب باد خیز خاک آرام   پیکر آب کرد آتش کوش

جہت گیر لشکر اہتمام و نصب سلطان محمود خلجی نامزد کردہ ع
فرمودہ، نظم

وارفرماں علیٰ اشرف ورود یافت کہ الفرادمن مالا یطاق من سنن المرسلین۔ نظم

گریز بہ ہنگام با بہ سر بجاے — بہ از پہلوانی سر زیر پاے

چوں موکب خسرو، کواکب عزیمت ارتفاع کرد ورایت سلطان مشرقی نژاد متوسط بسیط خضرا شد و چاوشان اشعہ از دحام کواکب را بہ عمود صبح از رہ گذار کوکبۂ خورشید براندند۔ نظم

چو سلطان خاور برافراخت سر — بداماں گردوں برافشاند زر

بندگی حضرت گردوں اقتدار کہ شعشۂ آفتاب دولتش از غبار کسوف ایمن و فروغ ماہچہ رایتش از محاق وزوال، نظم

بہ فرمود تا رخش را زیں کنند — دم اندر دم نای رویں کنند

رایات ہمایوں کہ مطلع خورشید فیروزی است، روز شنبہ ششم ماہ بدولت وسعادت متوجہ شہر نو شد۔ نظم

ظفر ہم عناں نصرتش رہ نمائے — ز گرد سیاہش ہوا مشک سائے

چو شد منتشر قصۂ عزم شاہ — بہ جنبش در آمد ز ہر سو سپاہ

در آمد ز ہر جانب لشکرے — رواں گشت جیشے ز ہر کشورے

و چوں از سرزمین را مضرب خیام دولت التیام گردانید و سراپردۂ عظمت و کامگاری را اطناب دولت و بختیاری استوار کردہ بہ اوج برافراختند، نظم

چوں خانزادان فلک گوہر ماہتاب یا در صندوق افق نہاں ساختند

نظم

ہوا از غبار سر وریا تیرہ تر شد   فلک چوں باطن او پر گرد شد

نامہ از جانب سلطان محمود خلجی بہ جانب خان اعظم قیصر خان بہ

دو عریضہ بہ درگاہ عالم پناہ فلک اشتباہ کہ قبلہ سلاطین روزگار است آوردند

نظم

بدین کعبہ حاجات خلق درگہ اوست   کہ می شود ہمہ حاجت روا ازین درگاہ

نظم

حرم حضرت او سایبان لطف خداست   کہ می برند از آں سایہ جن و انس پناہ

مضمون آنکہ سلطان محمود خلجی از مدتی حرام خوار فرار نمودہ بہ درگاہ عالم پناہ

حضرت خلیفۃ الرحمن آوردہ، نظم

زدود دامن اقبال کسی دست امید   کہ ز غمہای جہان باز رہاند او را

و مانا یش سرخیل حیدر است کہ یکی از ملازمان خان اعظم قیصر خان

است و سرخیل او را در حمایت دولت و اقبال حضرت خلیفۃ الرحمن اند نظم

بہر بخون قر شاہان پناہ می آرند   ز بس کہ از کرامت چشم مرحمت دارند

بالفعل حسب خان اعظم قیصر خان عریضہ را بہ پایہ سریر اعلی آورد و در صبح صادق بعہد

نوشتن آں عریضہ در آورد و چوں صبح صادق آمد است گفتار ،، ، گفتہ

زراے صاحب فکر عدو بند	چناں در خاطرش گشت جاگیر
کہ بکشاید حصار شادیاباد	رہاند قلعہ را از قید تسخیر
ز نسل کافراں نہ گذارد آثار	اگر تقدیر گردد یار تدبیر

چوں نیست قضاے جز رضاے باری تعالی عز و جل نبود در ہر منزل منتہی اقبال مژدہ نَصْرٌ مِّنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَرِيْبٌ بگوش خسرو دینداری رسانید و در ہر مرحلہ مصدوقہ وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ قرین حال و مؤید اقبال حضرت گردوں اقتدار کامگاری گشت، نظم

ظفر پیش و فضل حق رہبرش	سعادت جمعیت کش لشکرش
بہر منزل کو عزیمت نمود	بفتح و ظفر مژدۂ نو شنود
ز ہر مرحلہ کوز آمد فراز	دو اسپہ ظفر آمدش پیشواز

وعساکر منصورہ نصرت اللہ تعالی قصبہ فتح آباد عرف ہاول را مضرب خیام ظفر فرجام ساختہ اطناب سرادق دولت و اقبال را باوتاد فتح و نصرت مستحکم کردہ بسراپردۂ ظفر آثار بر مرکز کامرانی گردانیدند، نظم

بارگہ شہ کہ آباد باد	روے ظفر جانب مندو نہاد
برآمد سایباں از ہر کرانہ	برفعت با فلک گشتہ یگانہ
سراپردہ بہر جانب برافراخت	رسنہا در گلوے اختر انداخت
ز ہر سو خیمہ ہا بر زد بر افلاک	فرو پوشید دامن بر سر خاک

گلزار شام روزگار را رشک آگین کرد، و انوار فتح و ظفر باشد بار قه جن و نا
از چهرهٔ سروقدان ماه منظر دیدهٔ اقبال و دولت را روشنائی بخشید، نظم

خروش کوس و بانگ نای برخاست
زمیں چوں آسماں از جای برخاست

به توکل درست و همت بلند و نهمت ارجمند تائید خالق بے چون و
امداد دولت روز افزوں جهت گیر هندواں و نصب سلطان محمود غلجی
به شادیاباد که معدن کفر و ضلالت و منبع شرک و جهالت شده بود، رواں
شد وَمَن يَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ فَهُوَ حَسْبُهُ، نظم

نه شد کس براسپ توکل سوار
که اورا نه شد صید دولت شکار

و بر قلع و قمع مدنی حرام خوار اقدام نمود، نظم

چوں آمد با سپاه سپاه از شهر برول
زمیں گفتی رواں شد همچو گردول

سراسر آسماں را درست . . . . .
صحیح است ... درست کرد و نهفت

زمیں با چرخ گویا رازی گفت
. . . .

بگرداند چناں بود لشکر
که در میغ تنگ تابنده اختر

بداں ساں لشکر آمد گرد انبوه
که کُه را دشت کرد، دشت را کوه

زمیں از نعل اسپاں بس که شد خاک
پُر از مه خاک شد مه شد پُر از خاک

در حبا به درگاه یکتائے بے همتا واثق گردانید و بر خود جزم کرد که از
کثرت مشرکان اعلام اسلام را مرفوع گردانید، نظم

آیات اللہ نتلوھا علیک بالحق، وانک لمن المرسلین، بعد ختم کلام ربانی حضرت سلطانی براعتقاد تمام تفاول رابیش واساختہ، روز پنجشنبہ چہارم ماہ ذی قعدہ ثلاث وعشرین وتسعمایہ (۹۲۳ھ) نیت غزا پاے دولت دررکاب سمند بادپاے براق پیکر برق رفتار درآورد، نظم

زتیر نظر دوریش تیز تر　　　　زباد سحر کہ سبک خیز تر
چناں تیز گوشی کہ گاہ خروش　　　　رسیدیش آواز مورے بگوش
چناں تیز بینی کہ شب بے چراغ　　　　شمردی پری زاد بر پشت زاغ
زجابس کہ برداشتی تیز دست　　　　نہ دانست پایش کہ دستش ببست
رواں شد براں پیکر چوں نگار　　　　سلیماں وشی باد صرصر سوار
بداں گونہ می بردش آں تند خیز　　　　کہ گل رابرد درچمن باد تیز
برآورد گرد از زمین و زماں　　　　خرد کردہ بادش پردہ کماں

بازوے کامگارش بہ تعویذ واللہ یعصمک من الناس، آراستہ و پرچم رایت نصرت شعارش رامشاطہ فسیکفیکھم اللہ پیراستہ اسپ دولت زیر ران، چتر ظفر بالاے سر فتح و نصرت پیش وپس، عون الٰہی بہ سرماچہ لواے نصرت والاعلام سر بہ فلک کشیدہ، نظم

بلند گشت چناں چتر عالم آرایت　　　　کہ سایہ بر سر سکان ہفت کشور کرد

نسیم فیروزی از نظارۂ رحمت ظفر کرد اوج ... باد نوروزی از روایح

بجز مصر صبا دبا شاہ شاہ (۲) کس ایں گرد را بر ندار و زراہ
یقین کہ توجہ بدیں امر سبب مزید جاہ و جلال و قبول ایزد متعال خواہد بود

نظم

بہر منزل کہ مشک افشاں کنی راہ منور باد چو خورشید و چوں ماہ
بہر جانب کہ روآری چو تقدیر رکابت باد چوں دوراں جہانگیر
سپاہت قاہر و اعداء مقہور جنابت بر ہمہ آفاق منصور

چوں بندگان حضرت خلافت پناہ ظل اللہ ہمیشہ در مراسم دینداری بر مقتضای وامر بالمعروف وانہ عن المنکر کوشش فرمودہ اند، و در اطفاے نائرۂ فتنہ فساد سعی جمیل بظہور رسانیدہ اند، جہت تقویت اسلام و شکست لشکر اصنام روے توجہ بداں صوب آوردہ

تو عزم کن بداں کارہاے معظم و بس کہ چوں تو عزم کنی آسماں تمام کند

چوں عزم جزم شد اکابر و اشراف بموجب فرمان سلطانی بختم کلام ربانی مشغول شدند، حضرت خلافت پناہ ظل اللہ نیز جزوے طلب فرمودند و تفاؤل بر ختم آں در خاطر عاطر اختیار نمودند، و ختم آں جزو بدیں آیت بود،
قولہ تعالیٰ فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللّٰهِ وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ تِلْكَ

بآلات پیکار و امداد زر به گردون گردان رسانیده سر
ز بس جوشن پوشن ساز گار نهاده دل خویش بر کارزار
تو گوئی کواز روی کارآگهی همه هندرا کرده زآهن تهی

و سلطان محمود خلجی راکه ولی نعمتِ اوست در قبض و تصرف درآورده، محکوم در حکمِ خودی دارد. نظم

سر ناسزایان برافراشتن وزایشان امید بهی داشتن
سر رشتهٔ خویش گم کردن است به جیب اندرون مار پروردن است

و بواسطه اندراس اساس معدلت و انعدام قواعد سلطنت بحکم بو نم یکن السلطان اکل الناس بعضهم بعضًا وقایع فتن و حوادثِ محن بوقوع پیوسته. ملک بی سرچو تنِ بی جان بود و حال تن بی سر یقین ویران بود لاجرم سادات و علما را قدرت سکون نمانده جلا اختیار کرده اند، و عجز مسلمانان راکه مانده اند امن جان نیست، نظم

چنان غره شد هندوِ بدگهر که جز خود نیارد کسی در نظر

اگر حضرت پادشاه دین پناه، به حکم وتعاونوا علی البر والتقوی همت بادشاهانه به رعایت رعیت و اعانت ضعیفان و فقیران گمارند، و ملک را از قبضهٔ تصرفِ او بیرون آورند تا مسلمانان را امن جان و ملک و دین را نور ایمان به حصول پیوندد نظم

زیرو ے دولت مدد خواستم | سخن را بمدح تو آراستم
زابر تو شد خرم این چوب خشک | شد این خون فاسد زعطر تو مشک
زلطف تو افروختم این چراغ | که خندید ہر تازہ گلہاے باغ
زہرت چناں ساختم روشنش | که نے می رود نے توان کشتنش
بیار استم بہرت آں بوستاں | که باشد تماشا گہ دوستاں
دل دوستاں را ازو نور باد | وزو طعنۂ دشمناں دور باد

گفتار در سبب توجہ حضرت خلیفۃ الرحمٰن سلطان سلاطین الزمان تاج بخش گیتی ستاں بادشاہ عادل و انجانب قلعہ شادیاباد

کیفیت آنچناں بود کہ بمسامع علیہ خدام درگاہ فلک اشتباہ سلطان سلاطین زماں رسانیدند کہ مدنی حرام خوار بدگہر شیوۂ خلاف پیش گرفتہ پاے از حد بندگی سلطان محمود خلجی بیروں نہادہ، اطاعت اسلام نمی کند و بدستیاے خذلاں و رہنماے شیطاں دست تطاول و تاراج بجانب مسلماناں دراز کردہ، و در تخریب مساجد و بقاع خیر سعی نماید، و دختر مسلماناں در تصرف آوردہ کافری سازد، و از ناپاک و بے باک خون پاکاں را بر خاک می ریزد، و از سطوت قہر جہاں سوز و صولت اقبال عالم افروز سلطان سلاطین زماں شاہ نشاں غافل است، و بہ استحکام قلعہ و کثرت لشکر و بسیاری آلت حرب مغرور شدہ، نظم

فلک بندۂ آفتابش غلام — زمانہ مطیع و جہانش بہ کام
بہرکس کہ روزی عطایش رسید — دگر نسل او روئے حاجت نہ دید
کند بخشش چند از چون برون (؟) — کسے را کہ محتاج باشد فزون (؟)
چو شمشیر بندد بر آہنگ کیں — بر اسپانِ ایّام بند ند زیں
ز دشمن سپاہی ز تیلش تنے — ز آتش شرارے ز خس خرمنے
بہ کوہ ار برد کوہ انبوہ را — بہ نیسرہ بہ دریا برد کوہ را
بہ فرش کہ در کیں علامت بود — نمودار صورِ قیامت بود
ز دریائے جاہش حبابے سپہر — ز خورشید قدرش کمیں ذرہ مہر
درش بوسہ گاہِ بلند اختراں — سرش سودہ از قدر بر آسمان
خدایا تو ایں دولت و جاہ را — دلِ روشن جانِ آگاہ را
ز چشمِ بداں داری اندر اماں — زیادت کنی ہر دم و ہر زماں

اگرچہ کمینۂ بے بضاعت گاہے در منثور در رشتۂ ابداع نہ کشیدہ و در سلک عبارت در نیاوردہ و دریں فن شریف ہیچ گاہ بواجبی شروع نہ نمودہ، اما چوں بہ نظر کیمیا اثر حضرت شہریار سخن پرور اعتماد تمام است امید کہ سوادِ اوراقِ ایں مناقب کہ بر ریاض چہرۂ روزگار چوں خال بر عذار خوباں موجب از دیاد حسن و ملاحت است، بہ نظر قبول اہلِ دانش و بینش مشرف گردد، نظم

علمائے نحش ستوں ہائے دیں — وزآنہا بنائے شریعت متیں
درآرد چو پا در رکاب سمند — شود آفتاب سعادت بلند
ہلالش بہ نعل فرس تواماں — سرش سودہ از قدر بر آسماں
بود تیغش آں برق تارک شگاف — کہ از تارک ترک وارد غلاف
قیامت کند تیغ او در ستیز — کہ تلخی است وخوں ریز دریائے تیز
فرو شد سرے صد چو افراسیاب — بدریائے تیغش بسان حباب
پئے نیزۂ او عصائے کلیم — کہ فرعونیاں را ازان است بیم
ازو زہرہ ہائے نہنگاں شد آب — ازاں آب دریا بود زہر ناب
نہنگاں کہ در خاک و خوں خفتہ اند — بہ دریائے تیغش فرو رفتہ اند
اگر کوہ باشد ولش دشمنش — شود آب طوفاں کند در تنش
سر پردے تن را کند طبل باز — بہ گرزش تہی سازد از مغز آز
فرو آورد گر گراں گرز را — کمر بشکند کوہ البرز را
بہ مظلوم بخشی و ظالم کشی — بہ برد از مزاجِ جہاں ناخوشی
زمرآتِ دیں زنگ بدعت زدود — زباغِ جہاں خار عصیاں درود
مرادش زشاہی و فرماں دہی — زتختِ بزرگی و تاجِ مہی
مراعاتِ دین است و تعظیم شرع — ہمیں نزدِ او اصل و باقی است فرع
خدائے جہاں آفریں یاورش — ہمہ خسروانِ جہاں چاکرش

نظم

بہ یک شربت کہ از حکمت کند ساز   درآرد ملک را جاں در بدن باز
بہ قانونِ شفا پیوند جان است   کہ درجاں بخشش دست روان است
اگرچہ عیسیٰ مریم نہ باشد   بجاں بخشی ز عیسیٰ کم نہ باشد

وکمینہ بے بضاعت وشکستہ بے استطاعت، قانعے کہ از فنون فضل وکمال بے بہرہ و بہ عجز وقصور معترف بہ قلت بضاعت مقرست، در بیان کیفیت آں بموجب فرمان واجب الاذعان، سلطان سلاطین زمان، پناہ اہل ایمان تاج بخش گیتی ستاں منبع صدق وصفا خلیفۂ خدا اعظم اویار مشروع مینماید،

نظم

درکشورِ دولت چو بینی شہر علوی   وز بیشۂ صولت چو علی شیر خدائی
امروز بہ تحقیق خلیفہ توئی از حق   حق بادپناہت کہ پناہِ خلفائی

وللہ الہدایۃ والتوفیق

نظم

شہِ کوزۂ شرع و دیں برگرفت   بہ ہمت جہاں را سراسر گرفت
خواص دمِ عیسیٰش در نفس   بہ علم لدنّیش ہم دست رس
ز الہام دیدہ دِلش یاوری   زبس کردہ از صدق دیں پروری
بود سایۂ چتر او فرش سائے   میند از کو سایہ ہر کس نمائے

-

شروع در غرض کان به آخری نه رسد هزار باره از کرون است تا کرون الامور مرهونة باوقاتها

زهی بر ضمیر منیرت عیان همه سر غیب از ازل تا ابد

بیت

ندیده بدین عقل و روشن دلی سپهر کهن سال در دور خود

و ازین معنی بعد وقوع فتح حصار رفتن او بدار القرار بر اولو الابصار ظاهر گشت

نظم

چه داند کسی کار کرد ایزد جز او نیست آگه کس از کار او

از و نیست چیزی نهان در جهان یکی نزد او آشکار و نهان

بود کردهٔ او سراسر صواب نتابد بجز روشنی آفتاب

و شاهد دیگر بر آنکه آنحضرت حکمت را در عالم سلطنت بسر حد اعجاز رسانیده اند، فتح قلعه شادی آباد است که جهت هدایت اسلام در ظلمت آباد کفر به تیغ خورشید سیاید بیضا، آشکارا کرده و در حفظ صحت ملک دم عیسوی به ظهور رسانیده، و ملکی را که به واسطهٔ تسلط کفر قالب از نور اسلام تهی کرده بود، بدم شمشیر آبدار خورشید آثار ع

جان داده و روح در دمیده

۱

بروزنش نور تجلی تافته، بهره از علم لدنّی یافته
گوهر بحر ضمیرش سرِ غیب ورچه اورانیست همتابست و (غیب (۱))
چتر سلطانی و ظلّ الله را اوست صاحب (حسب) تاج و کاه را
پایهٔ قدرش برون از درک وهم قاصر از دامانِ وصفش دست فهم
صورت کاتا این دولت گذاشت (شست) دولت دیگر چنین قوت نداشت
رفعتِ شانش باسکات ادب نطق را گاه مدیحش بسته لب

و حکمت را در عالم سلطنت به جاے رسیده که در اکثر امور بعد وقوع حکمت آں به مرور بر خلق جهاں ظاهر شده، نظم

شهنشاه است که بیند درونِ پردهٔ غیب ضمیر روشن او رازهاے پنهاں را

و از شواهد ایں مدعا است قضیهٔ سلطان محمد برادر سلطان محمود خلجی که چوں بدرگاهِ عالم پناه آمد و بشرف بساط بوسی مشرف و سرفراز گشت، آرزو داشت که ملازمان درگاه فلک اشتباه بدست تربیت او را از خاک راه بردارند، و بزور و بازوے شوکت و شکوه حصار مندو را در تحت و تصرف خود درآورده بدو مرحمت فرمایند، چوں بر ضمیر منیر حضرت خلافت پناه جهانگیر که آئینهٔ جمال جهاں نما اسرار عالم غیب است و صورت احوال استقبال را در آئینهٔ حال مشاهده می فرماید، روشن بود که او در قابلیت ایں معنی نیست و ازیں آرزو مند بهره مند نخواهد گشت، دریں امر با و التفات نه فرمودند، نظم

صفحۂ دولتِ ایشاں ثبت شدہ ولہذا باطاعت فرمانِ ایشاں امر شدہ قولہ تعالیٰ اَطِیْعُوا اللّٰہَ وَاَطِیْعُوا الرَّسُوْلَ وَاُولِی الْاَمْرِ مِنْکُمْ۔ بہ حکمت سلطنت بانواع است، صوری و معنوی، نتیجۂ حکمت صوری حفظ مزاج ملک است از خلل، و ثمرۂ حکمت معنوی ارتفاع بناے خانۂ دیں، و استحکام اساس شرع متین است، و ہر پادشاہے را کہ جامع حکمت صوری و معنوی باشد، سلطان صورت و معنی گویند و در ہر زمانے در ہر مصر سلطنت سلطان جامع یکے می باشد، و دریں عصر کہ امام زمان، خلیفۂ رحمٰن، پناہ اہل ایمان، تاج بخش، گیتی ستاں، مدار زمین و زماں، سلطان عالم صورت و معنی، المؤید من السماء المظفر علی الاعداء الغازی فی سبیل اللہ، المجاہد برا علی کلمۃ اللہ شمس الملۃ والدنیا والدین، ابو النصر سلطان مظفر شاہ است، خلد دولتہ وابد حشمتہ، کہ بر خلق جہاں از اظہر من الشمس است، کہ بہ جامعیت ذات بابرکات او بعد از ائمۂ دین و خلفاے راشدین، پادشاہ صاحب دستگاہ پیدا نہ شدہ است، نظم

شکوہ سلطنت و بخت و دولت و اقبال ۔۔۔ چو نور شمس بود از جبین او طالع

بلکہ نہ ہمیں در عالم سلطنت و جاہ و جلال کہ در عالم فضل و کمال ذات شریف او عدیم المثال است، نظم

ظاہرش مشغول نظم ملک و دیں ۔۔۔ باطن او رحمۃ للعالمیں

امابعد، بر اصحاب دانش و ارباب بینش روشن و ہویدا است کہ در ہر محل و مقام ذات واجب الوجود را کہ بجمیع صفات کمال موصوف است بہ صفت مخصوص، ذکر کردن ایمار بہ طرق حصول مقصود است، چنانچہ از فحواے کلام کریمہ ربانی و مضمون آیت عظیمہ سبحانی کہ مَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰہِ الْعَزِیْزِ الْحَکِیْمِ مستفاد می گردد، کہ اہل عزت را خسروان عالیجاہ بہ سلاطین صاحب دستگاہ اند نصرت نتیجہ حکمت است، ہر امرے را حکمت است مناسب آں، و جز اہل آں، بر سر آں، اطلاع نمی یابد، و حکیم مطلق حق است، کہ ذرہ ایجاد ہر موجودے از موجودات، او را حکمت است، قولہ تعالیٰ اَفَحَسِبْتُمْ اَنَّمَا خَلَقْنٰکُمْ عَبَثًا نظم

بُوَد از حکمت حکم او شد جہاں — بحکم آشکارا بہ حکمت نہاں
بدو نیک چیزے دریں دیر نیست — کہ صد گونہ در ضمن او خیر نیست
دل و دیدہ را روشنائی از وست — شہاں را ہمہ پادشاہی از وست

و صاحب شرع نیز در ہر امرے ملاحظہ حکمت نمودہ، قولہ تعالیٰ وَاَنْزَلَ اللّٰہُ عَلَیْکَ الْکِتٰبَ وَالْحِکْمَۃَ وَعَلَّمَکَ مَا لَمْ تَکُنْ تَعْلَمُ وَکَانَ فَضْلُ اللّٰہِ عَلَیْکَ عَظِیْمًا، نظم

عقل بہ شرع تو ز دریاے خوں — کشتی جاں بردہ بہ ساحل بروں

و سلاطین را نیز در امور ملک و ملت حکمتہا است کہ ناصر دین مبین و حامی شرع متین است و طغراے مَنْ یُّؤْتَ الْحِکْمَۃَ فَقَدْ اُوْتِیَ خَیْرًا کَثِیْرًا،

نشد خوار او نزد مردم عزیز   عزیزش نشد در جہاں خوار نیز
بود کار فرمائے بخشندگار   ہم آموزگار و ہم آمرزگار
دلِ خلق غمگیں ازو شاد ازو   جہاں راست بیداد ازو داد ازو

نعت | درود نامحدود و نثار خلاصۂ عالم صاحب مقام محمود، و علیٰ آلہ و صحبہٖ اجمعین۔

نظم

محمد کہ عرشش آمدش تکیہ گاہ   ہمہ چاکرانند و او پادشاہ
حمایتگر آفرینش درش   پناہ جہاں ظل ہم چاکرش
بتیغش حجت بدستش تیغ   وزاں برق وارد گراں مایہ میغ
نخواند و شد آموزگار ہمہ   برآورد دلِ مردگا ر ہمہ (!)
نقابے کہ از روے فرقاں نگند   شد انجیل و توریت را پردہ بند
بدو شد کتاب نبوت تمام   ازو افتتاح و بدو اختتام